

Жаневы Жэманя

АПАВЯДАННІ
ПІСЬМЕННІКАЎ
БЕЛАРУСІ

МІНСК
Издательство «Юнацтва»
1986

С1 Бел 2
Н-44

Неман оҳанглари

БЕЛОРУС
ЁЗУВЧИЛАРИНИНГ
ҲИКОЯЛАРИ

Тошкент
Ўзбекистон ~~Ўзбекистон~~ Марказий Комитети
«Еш гвардия» нашриёти
1986

Тузувчилар:— *ОЛЬГА ИПАТОВА, ХУРШИД ДАВРОН*

Н 44 Неман оҳанглари: Беларус ёзувчиларининг ҳикоялари/[Тузувчилар: О. Ипатова, Хуршид Даврон; Вл. Кононнинг кириш сўз ўрнида].— Т.: Ёш гвардия, 1986.— 176 б.

Тит. в. ўзб. ва бел. тилларида.

Тўплам белорус адибларининг ҳикояларидан тузилган. Унинг асосий ўзагини истъоддди ёш адибларнинг ҳикоялари ташкил этади.

Настоящий сборник состоит из рассказов писателей Белоруссии. Их нравственные устремления выражаются в активной жизненной позиции, проблемности содержания, боевом оптимизме, свойственном советской литературе.

Издание подготовлено совместно с издательством «Юнацтва».

Напевы Немана: Рассказы.

С (Бел)

К $\frac{4702020000-39}{356 (04) - 85}$ 60 — 85

© Издательство «Ёш гвардия», составление, перевод, 1986

МАЪНАВИЙ МУЛОҚОТ БОСҚИЧЛАРИ

(кириш сўз ўрнида)

Ўзбеклар юртига белорусларнинг қадам ранжида этганига бир асрдан кўпроқ вақт ўтди. Тарихдан маълумки, улар Россия империясининг шимолий-ғарбий чеккасида кўчиб келган белоруслар бўлиб, 1863 йилда чоризм томонидан бостирилган қўзғолондан сўнг бошланган репрессия туфайли буёқларга жон сақлаш ниятида келган эдилар. Жуғрофий тафовутлардаги бу икки халқ ўртасидаги дўстлик драматик воқеаларга тўлиқ, долзарб йиғирманчи асрда туғилди ва мустаҳкамланди. Бу дўстликнинг ришталари белорус ва ўзбекларнинг ижтимоий-сиёсий, маънавий уйғонишини тезлаштирган 1905—1907 йиллар революциясининг тарихий воқеалар жараёнида янада мустаҳкамроқ боғланди. Ўзбек ишчи ва деҳқонларининг бу даврдаги революцион озодлик ҳаракатида рус ва белорус халқлари вакиллари ҳам олдинги сафларда туриб курашдилар. Улар Октябрь инқилобидан кейин ҳам ўзбек дўстларига ўлкада янги ҳаёт қуришга, экономикани тиклашга, маданий революцияни амалга оширишда кўмаклашдилар. Ўз навбатида ўзбек биродарларимиз ҳам граждандар уруши йилларида Белоруссияни интервентлар ҳуружидан халос қилишда иштирок этдилар. Улуғ Ватан уруши йилларида ўзбеклар бошқа қардош халқлар билан елкама-елка туриб жонажон ермизни фашист босқинчиларидан озод қилдилар. Белоруссиянинг гўзал қишлоқ-посёлкаларидан бири ўзбек халқининг машҳур жангчи ўғли Мамадали Топиболдиевнинг номи билан аталиши икки халқ қардошлиги ва дўстлигининг тинимсолидир.

Тарихий синов йилларида белорус ва ўзбеклар бир-бирларига беғараз ёрдам қўлини чўзиб келганлар. 1941—1945 йилларда ўзбек халқи уруш туфайли эвакуация қилинган минглаб белорусларни ўз бағрига олиб, уйининг тўридан жой берди. 1966 йилда ёрдам қўлини чўзиш навбати Белоруссияга келди. Белорус

қурувчилари зилзиладан зарар кўрган Тошкентни қайта қуришда фаол иштирок этдилар.

Хуллас, ўзбеклар ва белоруслар ўртасидаги ижтимоий-иқтисодий ҳамкорликлар ҳар иккала халқ учун ҳам фойдали ва ягона социалистик ишлаб чиқариш комплекси ва мамлакатимиздаги меҳнат тақсимотида муҳим занжир ҳисобланади. Моддий ҳамкорлик дўст халқлар ўртасида мулоқотнинг ягона формаси эмас, албатта. Бизнинг фикримизча, одамлар, халқлар. Ўртасида маънавий алоқалар ҳам катта аҳамиятга молик. Тарихий тажрибалар кўрсатадики, фақат иқтисодий омилларга асосланган муносабатлар ҳар доим ҳам мустаҳкам бўлавермайди, қўпинча формал кўринишга эга бўлади. Халқлар ўртасидаги мустаҳкам, абадий дўстлик маънавий муносабатлар: бир-бирларининг маданий обидалари билан яқиндан танишиш, адабиёти ва санъатини чуқур ўрганиш натижасида туғилади.

Барча миллий маданиятлар ўз моҳиятига кўра муштарақдир, зотан уларнинг ҳар бири умуминсоний ғоялар: ҳақиқат ва адолат, яхшилик ва эзгуликни ўзига хос равишда ифодалайди. Бу нарса келажакда барча халқларнинг маънавий ҳамкорликда бўлишига асос бор дейишга имкон беради, бироқ бу эркин маънавий мулоқот, шубҳасиз эксплуататорлар синфи билан боғлиқ маданият табиатига ёт ғайринсоний шароит бўлмагандагина амалга ошиши мумкин. Агар шу фикрни социалистик мамлакатимизга татбиқ этадиган бўлсак, ҳозирданоқ совет республикалари миллий маданиятларининг, шу жумладан, кўп тилли адабиётларининг ғоявий-эстетик бирлигининг шаклланганлиги ҳақида гапириш мумкин. Бундай шароитда ҳар бир республикада яратилган нимаки яхши нарса бўлса, унинг бошқа қардош халқларнинг ҳам маънавий мулкига айланиши муҳимдир.

Белорус ва ўзбек адабий алоқалари ярим асрлик тарихга эга. 1932 йилда бир группа белорус ёзувчилари Ўзбекистоннинг шаҳар ва қишлоқларида бўлиб, ўз дўстларига белорус адабиёти ҳақида сўзлаб бериб, ўзбек ҳамкасблари билан шахсий алоқаларини ўрнатган эдилар. Кўп ўтмай ўзбек адиблари ҳам Белоруссияга ташриф буюрдилар. Таниқли белорус шоири Алексей Русецкий 1935 йилда ўзининг Фарғона водийсини ўзлаштириш ҳақидаги биринчи шеърларини эълон қилган эди.

Улуғ Ватан уруши йилларида Ўзбекистонда белорус

адабиёти ва санъати вакиллари, фан арбоблари (Белоруссия халқ ёзувчиси Якуб Колас, халқ хорининг асосчиси бастакор-фольклорист Григорий Ширма, академик В. Н. Перцев каби) бир неча йил яшадилар, шу йилларда халқларимизнинг адабий дўстлиги тағин ҳам кучайди. Бу дўстлик ғоявий-тематик муштаракликда, бир-бирларининг ижоди билан рус ва миллий тилларга қилинган таржималар орқали таъшишда, мунтазам ўтказиб турилган ижодий учрашувларда намоён бўлди.

1951 йилда белорус шоирлари шеърларидан жамланган биринчи тўплам ўзбек тилида chop этилди. 1962 йилда эса Минскда ўзбек шеърнати, Тошкентда белорус шеърнати антологияси нашр этилди. Кейинги йилларда белорус тилида ўзбек адибларининг ҳикоялари, Зулфиянинг шеърлари («Лирика», Э. Огнецвет таржимасида) ўзбек халқ эртақларининг икки китоби нашр этилди. Айни пайтда ўзбек китобхонлари машҳур белорус шоирлари Я. Купала, Я. Колас, А. Кулешов, В. Лукша, етакчи белорус адиблари В. Биков, И. Мележ, И. Шамякин, ёш ёзувчилар А. Дударев, О. Ипатова ва бошқаларнинг ижоди билан танишдилар.

Энди бир-икки оғиз сўз белорус ҳикоячилиги ҳақида. Ҳикоянинг шакли ва мазмунан ўқтамлиги (яхши маънода албатта) ёзувчига ҳаётини материални чуқур бадиий инкишоф этишга, уни ижтимоий-эстетик проблемалар фонида талқин қилишга имкон беради.

Ўзбек китобхонига тақдим этилаётган ҳикоялар тўплами бугунги адабий жараёнда актив иштирок этаётган белорус ёзувчиларининг уч авлоди қаламига мансуб ҳикоялардан ташкил топган. Бу ёзувчиларнинг биринчи авлодига Белоруссия Халқ ёзувчилари Янка Бриль, Иван Шамякин, шунингдек, Иван Науменколар мансуб бўлиб, уларнинг номи 40-йилларнинг иккинчи ярми, 50-йилларнинг бошларида оғизга тушган эди. Бу авлодга адабиётга бир оз кечроқ кириб келган Алёна Василевичини ҳам киритиш мумкин. Белорус адибларининг иккинчи авлодини бизда «филологлар» авлоди ҳам деб аташди ва улар катта бир гуруҳни ташкил этади (В. Адамчик, В. Карамазов, А. Кудравец, И. Пташников, Б. Саченко, И. Чигринов). Ва ниҳоят белорус ҳикоянависларининг учинчи авлоди ўз ижодида белорус новеллистикасининг сўнгги кўтарилиш даври хусусиятларини акс эттирувчи бўғини ҳисобланадики, улар орасида адабиётда анча иш қилиб қўйган, бутуниттифоқ китобхонига танилган адиблар (А. Жук, В. Гигевич, Г. Дали-

дович, А. Дударев) ҳам, биринчи китобидаёқ талантини намоён қила олган ижодкорлар (Вл. Ягодин каби) ҳам бор.

Тўпلامда қатнашаётган авторларнинг ҳар бири ўз ижоди билан мазкур «кичик» жанрининг кўп қиррали имкониятларини ўзига хос ва оригинал тарзда намоён қилган, деб айта оламиз. Уларнинг ижодига хос хусусиятлар, ҳикоянавислик қиёфаси ҳақида гапирганда, у ёки бу муаллифнинг мазкур тўпلامдаги ҳикоялари билан чекланиш мумкин эмас, албатта.

Китобхон тағни шуни ҳам унутмаслиги керакки, биринчидан мазкур тўпلامдаги ҳикоялар турли йилларда яратилган (50-йилларнинг бошидан 80-йилларнинг бошларигача), иккинчидан, ҳикоя жанри тўпلامда қатнашаётган авторлар ижодида бир хил ўрни тутмайди. Масалан, И. Шамякиннинг дастлабки ҳикоялари ўша даврга хос насрий баёнчилик хусусиятларини акс эттиради, ҳикоялар қаҳрамонлари эса бир ёқлама ва унинг тақдири зиддиятларидан холи равишда тасвирланган бўлиб, ҳозирги адабиётшунослигимиз тили билан айтганда схематик тарзда талқин этилган. Сўнграқ бу адиб социал-психологик роман жанрига қўл урди ва бугунги кун китобхонига йирик романнавис сифатида танилди. Қатор-қатор қиссалар ва «Қушлар ва инлар» каби ажойиб роман яратган Янка Бриль эса бари-бир ҳикоянавис бўлиб қолишни маъқул кўрди, бу жанрнинг лирик, импрессионистик, маиший ҳикоя каби турларини юқори чўққига олиб чиқди. Бу адиб ҳикоя жанрининг анъанавий компонентларини ижодий ривожлантириб, янги миниатюр лирик-автобиографик ҳикоя жанрини яратди. Белоруссияда ўз қисса ва романлари билан машҳур И. Науменко ҳам ҳикоя жанрига қўл урди ва нуфузли мунаққидлар фикрича бу соҳада катта муваффақият қозонди. «Филологлер авлоди»дан ҳаммадан кўпроқ В. Адамчиккина ҳикоя жанрига содиқ қолди, бироқ у ҳам охир-оқибатда романнависликни маъқул кўрди. Ҳикоянавислардан А. Дударев драма, А. Жук, В. Гигевич, Г. Далидович ва Вл. Ягодин повесть жанрида ҳам самарали ижод қиляптилар.

Бир сўз билан айтганда, замонавий белорус адабиётида адибларимизнинг ҳикоячиликда муайян тажриба тўплагач, повесть ва роман ёзишга ўтиши қонуниятга айландики, бу хусусият менимча бошқа қардош халқлардаги адабий жараёнга ҳам хосдир. Албатта, бу нарса ҳар қачон ва ҳамма учун ҳам ўзини оқлайди, деб

бўлмайди: чунки романчилик спецификасини эгалламаган уста ҳикоянавис, ўзини зўрлаб катта жанрга қўл урар экан, бу соҳада бирор бир муваффақиятга эришиши у ёқда турсин, бор мавқесини ҳам йўқотиб қўйиши мумкин. Гап бу ерда «кичик жанр»га оид проблемалар ҳақида борар экан, унинг фақат белорус адабиётигагина тегишли эмаслигини ҳам унутмаслик керак. Чунки бутун бир бошли прозанинг потенциал имкониятларини сиққиқ формада акс эттирган ҳикоянинг юксак ғоявий-бадний савияси у ёки бу адабиётнинг ижтимоий-фалсафий теранлиги ва бадний қимматини белгиловчи муҳим мезон ҳисобланади.

Белорус поэзияси ва прозаси тараққиёти бошқа халқлар адабиёти билан муштарак ривожланаётган бўлса-да, унинг муҳим бир хусусиятини айтиб ўтмоқ жонз деб ўйлаймиз. Гап шундаки, бу адабиётнинг яратувчилари одатда ўзида анъанавий ва маиший обидаларни, она тилини, психологик хусусиятлар, ҳар бир халққа хос қадим фольклор ва турмуш тарзини сақловчи белорус қишлоғи фарзандларидир. Кейинги ўттиз йилда урбанизация типдаги саноатлашувнинг тезкор суръатларда ривожланиши туфайли катта шаҳарлар кўпчилик қишлоқ аҳолисини, айниқса ўрта ва ёш авлодни ўзига тортди. Бугунги шаҳарлик белоруслар дала меҳнаткашларининг фарзандлари бўлиб, қишлоқларда ўз ота-оналари ва бошқа қариндошларини қолдирган, ҳали шаҳар ҳаётидаги муҳитга тўла сингишиб кетмаган, айти пайтда миллий ҳаёт тарзининг муҳим фазилатларидан маҳрум кишилардир. Уларнинг кўпчилиги учун «хонадон» сўзи дам олиш куллари ва отпускарларида дам оладиган жонажон қишлоқлари тушунчаси билан боғлиқдир.

Республикамиздаги мазкур ижтимоий-демографик жараён ижтимоий ҳаётдаги ҳар бир янгиликни тез илғаб оладиган адабиётда акс этмаслиги мумкин эмас эди. Қалбининг бир чеккасини қишлоқда қолдирган шаҳарлик кайфияти ва ҳиссиётини акс эттирувчи замонавий белорус адабиёти унутиб бораётган қишлоқни соғиниш, қўмсаш ҳисси билан йўғрилган. Дарҳақиқат, ёзувчининг қалб сезгиси инсон ҳаётининг энг қадрли жиҳатидан ажралишдек жараённи англамаслиги мумкин эмас. Тўғри, кейинги йилларда шаҳар ҳаётининг барча зиддиятлари билан акс эттирувчи, маҳорат билан ёзилган ҳикоя ва қиссалар яратилди. Улар муаллифлари орасида қўлингиздаги тўпلامда қатнашаётган В. Гигевич ва ўзбек

китобхонига «Ёш гвардия» нашриётида чиққан «Неми-
зида билан йигирма дақиқа» китоби орқали таниш Оль-
га Ипатовалар ҳам бор.

Белорус адабиётидаги қишлоқ оҳангини ташкил этув-
чи юқоридаги мавзу ва мотивлар сизга тақдим этила-
ётган тўнламдаги ҳикоялар тематикаси ва образлар
силсиласида у ёки бу даражада акс этган. Лирик проза
устаси Янка Бриль кўпинча катта шаҳар кишилари ту-
ялган маънавий эҳтиёж ҳақида ёзади. У яратган образ-
лар дунёси ёзувчининг қишлоқ ҳаётининг энг эзгу,
мусаффо туйғуларига, нозик қалб садоларига тўлиқ.
Бироқ, табиат билан бевосита мулоқотда бўлишдан
маҳрум бугунги шаҳарлик учун қачонлардир моддий
ҳаёт бўлиб кўринган нарса адабий хотира, маънавий ва
ахлоқий-эстетик мулк бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам
бўлса керак, белорус прозасида яратилган қаҳрамон-
ларнинг кўпчилиги ёши ўтинқираган кишилар: ёзувчи бу
билан ҳалол босиб ўтган ҳаёт йўлини, халқ ҳаёти ден-
гизининг мусаффо томчисида акс этган қаҳрамон тақ-
дирини адабий тафаккур нурларида ёритгандек бўлади.
Улар ўз қарашларига кўра ахлоқий шнор билан чиқиб:
сен одамларга шундай муносабатда бўлгинки, улар ҳам
сенга худди сендек муомала қилсин дейдилар.

Ушбу кичик мақоламнинг сўнггида бир мулоҳазамни
айтиб ўтмоқчиман.

Ўзбек-белорус адабий алоқалари ҳозирча бевосита
эмас, билвосита — рус таржимон-воситачи орқали амал-
га ошириляпти. Бу тил кўп миллатли мамлакатимиз
халқлари ўртасида ягона алоқа тили бўлиб қолди. Рус
тили халқларимизнинг маънавий яқинлашувида катта
хизмат қиляпти. Бироқ афсуски, белорус тилидан русча-
га, ундан ўзбек ёки бошқа бирор тилга қайта таржима
қилиш натижасида асар тилидаги кўпинча ҳикоя мо-
хиятини белгиловчи айрим инсоний хусусиятлар ва
образлар структурасига онд бошқа фазилатлар юзага
чиқмай қолади. Шундай экан, бу белорус-ўзбек адабий
алоқаларининг кейинги босқичларида ва ўзбек тилидаги
асарларни оригиналдан таржима қила оладиган таржи-
монлар тайёрлаш вазифасини қўяди. Бу вазифани
амалга ошириш халқларимиз ўртасидаги маънавий ало-
қалар ривожига янги босқич бўлишига ишончимиз комил.

*Владимир Конон,
фалсафа фанлари доктори, БССР Давлат
мукофотининг лауреати.*

Минск шаҳри, 1985

ЭРТА ҚУЗ КУНИ

Улар икковлон қуриб, кулранг тус олган, ёлғизоёқ йўл томонга қийшайган четан деворлар ёнидан боришарди. Велосипед ўтавериб йўлни текислаб юборибди. Олмазорга маза кириб қолган — ёз охири эди. Қир ўртасидаги, узоқ-узоқлардан ҳам кўриниб турадиган оипоқ черковдан қўнгироқнинг тез-тез ва қувноқ жанранглагани эшитилди. Черков ортидаги қуюқ дарахтлар ҳосил қилган «девор» панасига яширинган дўкон ҳам оқ рангда эди. Улар ўша ёққа боришарди: у ерда одам гавжум.

Черков қаршисидаги майдонда тўқ-қизил рангдаги, аравачали «явалар» тош ётқизилган йўлда сакраб-сакраб уёқдан-буёққа ўтиб қоларди: ҳар ўтганда мотоциклар ойнасига қуёш шуъласи тушиб кўзни қамаштирарди.

Улар эса сокни ва кимсасиз кўча бўйлаб боришарди. Кимларнингдир зичлаб ёшилган деразалари остида қизил рангли картошкагуллар қорайиб кўринарди.

Улар икковлон: ота — жигарранг костюм ва одатдагидан кўра кенг шим кийган норғул эркак ва ўғил — бошига соябони синиб, ранги ўнгиб кетган кепка, оёғига ўз размеридан катта, футбол ўйнайверганидан тумшуғи қирлиб кетган ботника кийган озғин елкалари туртиб чиққан новдадеккина ингичка ўсмир бола боришарди.

Оқ рўмолларини пешоналаригача тушириб ўраб олган синчков хотинлар дарвозаларидан бош чиқариб уларнинг кетидан қараб қолишарди. Афтидан улар кеча кечқуруноқ, ёлгорлик тошлари қабрларга ағанаб тушган, атрофи ўралмаган яҳудий қабристонни бошланиб, шаҳар тугайдиган энг чеккадаги ҳовлига — Иван Ходасникига шу ўсмир бола келгандаёқ ҳамма нарсадан хабардор бўлгандилар.

... Ғира-шира шом пайти, сиреннинг қуюқ буталари ортидан бегона деразалар сарғайиб кўринади.

Хатада овқатланаётган эдилар. Янги тузланган камрамининг ачқимтилл иси кўзни ёшлантирарди. Қайнатилган оппоқ картошкадан қуюқ буғ кўтарилади. Икки ёшлар чамасидаги озғин, қорачадан келган қиз қўлидаги ёғ парчасини силкитиб буғ булутини ҳайдамоқчи бўлади. Қизчаниннг думалоқ юзчаси ёғдан ялтирарди.

Ходас пастак курсида, эшикка орқа ўгириб ўтирарди. Эшик тиқирлаганда у лоақал орқасига ўгирилиб ҳам қўймади. Дўмбоққинна, келишган уй бекаси боланиннг ортидан эшикни ёпаркан сўради:

— Сенга ким керак?

Унинг сариқ, орқасига маҳкам қилиб турмакланган сочлари олтин рангида товланарди. Бола бу аёлнинг серажин, озғин юзли онасидан кўра чиройлироқ эканини ҳасрат билан ўйлади. Унинг онаси ҳам ёнида сочларини бир ёнга тараган солдат билан тушган фотосуратдаги каби қачонлардир. ёш ва гўзал бўлган.

Кенг елкали киши орқага ўгирилганда бола фотосуратда кўрганидек мулојим, ёқимтой чехрани эмас, кўкиш соқоли ўсиб кетган кепчикдай кенг башарани кўрди. Унинг қаншарида ўткир бир нарса босиб олгандек чуқурча бор эди. Онаси бўлса: «У яхши, у сениннг отанг...» деган эди.

— Кимнинг ўғли бўласан?—сўради кўйлагининг кўкрагига каттакоп мазут доғ теккан киши.

— Аксиньяниннг...—Бола кеча кечқурун онасининг сув иситаётиб печь ёнида берган ўғитларини эслаб бошидан кепкасини олди.

Столга ёзилган ёпишқоқ клиёнка ялтирарди. Ходас қўлини клиёнка четига артиб, тиззасига қўйди.

— Сочиқни олсанг бўларди,— деди бека ва қандайдир ёнламасига юриб челақлар ёнига келди-да, оппоқ қўлини деворда осилмиқ турган топ-тоза сочиққа узатди. Лекин уни олмади.

Эркак оёқ остига қараб ўтирган бўлса-да, ҳеч нарсани кўрмасди.

— Қайси Аксиньяниннг?

— Ҳалиги, Петручкова бор-ку...—Бола мадад кутгандек эшикка қараб олди. Ходас қўлини чўнтагига олиб борди. Паширосини тутатиб, қовоқларини уйганча тутушини ичига тортди.

— ХолодОВОЛИКМИ?

— Иҳм...

Темир вилка полга тушиб тарақлади, уни қизча тушириб юборганди.

— Сен армияда хизмат қилган ердан-ку, аёл нимагадир қувониб кетди ва стол ёнидаги курсига ўтириб қизчани тиззасига олди.

Ходас ўрнидан турди. Унинг боши шифтга тегай-тегай дерди.

— Сен кимнинг олдига келдинг?

— Сизнинг,— боланинг шалпанг қулоқлари қизариб кетганидан ловилларди.— Онам айтдики, сиз меннинг отам экансиз.

Ходас тутун билан бирга тилга ёпишиб қолган тамакни ушоғини туфлаб ташлади-да, эшикка томон йўналди. Унинг оғирлигидан тахта пол эгилиб ғирчилларди. Аёл кечагина эри оққа бўяган эшикка сассиз тикилиб ўтирар ва йўлакдаги қоронғилкни хаёлан кўз олдига келтирарди. Қизча онасининг тиззасидан жимгина сирғалиб тушди. Аёл уни ўша заҳотиёқ тутиб олди.

— Исминг нима? Кел, ўтирсанг-чи, ўтир, овқатланамиз.

— Ванька.

Аёл маст одамдек зўрға ўрнидан турди, қўлида боласини кўтарган кўйи печь ёнига келди. Уша тарафдан пичоқ ва вилканинг ўткир ва совуқ жаранги эшитилди.

— Бундай учрашув учун балки бир нима, ҳалигидай...— деди ота хиёл кулимсираб.

Хотин эса бегоналардек унга орқа ўгирганча, миқ этмасди.

Четан девор ортидаги ёш нок дарахтининг ола-чалпоқ сояси ёлғизоёқ йўлкада жон битгандек тўлғанарди. Қуритиш учун учлик қозиққа маҳкам тугилган уруғлик зира бойламлари шамолда тебранарди. Қўшни ҳовли этагидаги осуда олча дарахтада чуғурлашиб шохдан-шоҳга учиб қўнаётган хаккаларнинг ола-була ёнбошлари кўзга ташланиб қоларди.

Ёрилиб кетганидан балиқ тангаларига ўхшаб қолган товонларини бир-бир босиб бола олдинда борарди.

«Қатталигини қара-я»— иссиқ, киши ҳушини олувчи бир нарса Ходаснинг кўкрагига қадалди, қачон Аксиньяникига боргандим?.. Орадан ўн икки йил ўтибди-я. ...Худди кеча бўлганидек... Бирданга унинг кўз ўнгиди ушбу ям-яшил кўча ҳам, уй олдидаги боғча ҳам йўқолиб, узоқ ўтмишга айланган, бироқ худди кеча рўй бергандек ёрқин ва аниқ хотира жонланди.

Боғларда олмалар шира бойлаб оғирлашган, жўжа-

хўрозлар энди-энди қичқиришни машқ қилаётган худди бугунгидек эрта кун пайти эди.

Соккин қарағайзор бағрида уйчалари оппоқ шувалган шаҳарча бор эди. Томларда япроқлари тўкилаётган игнабаргли дарахтларнинг шоҳлари чириб ётарди. Қора қарғалар қарағайлар устида тунни ўтказиш учун қуриган шоҳларни фирчиллатиб жойлашаркан қуюқ зулмат ичида хавотирли қичқиришарди. Одатда тун чўкканда ана шундай бўларди. Қош қораймасдан аввал эса қора қарғалар вокзал ёнида, уларнинг қисмлари яқинида турган кекса теракни эгаллаб олишарди. Яқиндаги қора паровозлардан куюнди ҳиди анқир, улар ўрнидан қўзғалиш учун орқага сурилганда буферларнинг оғир жаранги эшитиларди.

Паровозлар Ходас ҳар якшанбада зиёфатларга борадиган Холодовонинг ортига ўтиб кетарди. Холодовода ўзининг бўй етган маъсумлиги билан йигитни ширип қийноққа солувчи Аксинья исмли қиз яшарди.

Иван Ходас қишлоққа яқинлашар экан, ундан арзон атирнинг ўткир ҳиди анқир, гормошка қилиб зеб берилган этиклари ялтирарди. Ёғочлари сийрак қилиб қоқилган, пўпанак босган девор ёнидаги скамейкада этакларини тиззаларига тарағ қилиб тортиб оёқларини чивинлардан яшириб олган холодоволик қизлар ўтирар эдилар. Йигитлар қаердадир ичкилик ичишар, гармончини ҳам меҳмон қилишарди. Содда, барно йигит Никита молбоқар қизларнинг кўнглини овларди.

Иван Ходас чеккада туриб Аксиньянинг бахтиёр кўзларини ўзидан олиб қочаётганини кузатарди. Қиз у билан рақсга тушишга бораркан, юзи ял-ял ёнарди. У бошини секингина, қувонч аралаш йигитнинг елкасига эгаркан, сочларидан ялпиз ҳиди анқирди. Ходас ўнг қўли билан юпқа арча гулли блузкаси остидан қизнинг дилини ўртовчи итоаткорона борлигини ҳис қиларди.

Никита Аксиньянинг кўнглини овлашга ҳаракат қиларди. Қиз Никитанинг ярим литр арақ, сочиққа ўралган бир буханка нон билан унашишга келганини, ўзи ҳам бир столда ўтириб у билан бирга еб-ичганини, лекин ҳанузгача арақнинг ҳақини қайтармаганини сўзлаб берди. Никита эса нимадандир умидвор бўлиб, қизларни ҳамон истар-истамас қучоқлар эди. Аксиньядан эса вазминлик билан ўзини тортиб юрарди. У кўнглида Иван Ходасга нисбатан яширин қаҳрини тугиб қўйди. Бу ҳол узоқ давом этмади. Бир кун Никита тоза ичиб, фирт маст ҳолда зиёфатга кириб келди-да, оёқ остидаги

челакларга чалишиб кетиб анчагина шовқин солди. Сўнг қизларнинг ранг-баранг этакларига ўралишганча дераза тарафга орқа ўгирилиб ўтирган Иван Ходаснинг олдига етиб келди-да, оғир мушти билан йиғитга ўдагайлади. Иван чап бериб қолди. Никитанинг кўзлари қисилиб, кенг елкаларини ёйганча гармончининг устига йиқилай деганда, кимдир унинг қўлтиғидан ушлаб қолди. Худди устидан совуқ сув қуйиб юборилгандай, унинг бирданига кайфи тарқаб, ҳуши ўзига келди. Гармонь сўнгги нафасини чиқариб кутилмаганда жимиб қолди. Аёллар остонада тўпланишиб нималарнидир пичирлашиб қўрқув ичида тарқай бошладилар.

Ходас хатадан чиқди. Чиқиб келаётган ойнинг нури кўчани хирагина ёритар, хаталар ортидаги осмон нотинч қизариб кўринарди. Остонада туриб олган йиғитлар қаҳ-қаҳ отиб кулишарди.

Ойнадан кимнингдир шарпаси лип этиб ўтгани кўринди. Ходас унинг Аксинья эканини сезди.

— Э, худойим-э, жуда қўрқиб кетдим!— деди қиз унга яқинлашаркан.

— Қўрқадиغان ҳеч бир нарса бўлгани йўқ,— йиғит томирларига кучли, аллақандай тетиклантирадиган қувватнинг қуйилиб келаётганини ҳис қилди. У Аксиньянинг қўлидан тутди. Қизнинг қўли совуқ ва титроқ эди. Шудринг тушганидан нам тортган қум оёққа ёпишарди. Хаталар оғир уйқуга чўмган, деразалар қорайиб кўринарди. Четан девор ёнидаги болалар эса бемалол олма ёйишарди.

Аксинья Ходасни нотаниш чорбоғлардан олиб ўтди. Кимнингдир оғилхонасидаги сигир пишқирар, ҳуркиб кетган қўйлар деворга қисилишарди. Илиқ таппи ва қўй ҳиди келарди.

— Совқотдим,— деди Аксинья. Йиғит қизнинг ёнмаён эканидан бахтиёр, унинг зориқиш билан чуқур хўрсинишига жимгина қулоқ тутарди.

Дум-думалоқ ой қизғиш нур сочиб хата ортидан чиқиб келди. Полизлардан ҳайдалган ернинг ҳиди анқир — кундузи эртаги картошка кавлашганди.

...Шундоқ чорраҳадан ўтгач тош ётқизилган йўл бошланарди. Йўлнинг мазут тўкилаверганидан кўкимтир тус олган ерларига похол сепиб қўйилган: силлиқ тошлар эриб бораётган муз парчалари янглиғ ялтирарди. Четан деворлар ёнидан сурмаранг ва сигир тили каби ғадир-будир асфальт йўл ёзиб қўйилган пойандоз мисол чўзилганди.

Шу ерда шаҳар бошланарди. Пастак, икки қаватли уйлар кўча четига тизилишган. Дераза токчаларига қўйилган ганч мушуклар қалин тўрпарда ортидан офтобда исинишарди. Шохлаб кетган тувакдаги гуллар сиқилиб кетгандек дераза ойналарига тиралиб турарди.

Уйлар яп-янги, сариқ рангда, гўёки улкан вафлилардан қурилганга ўхшарди. Ходас мана шу уйларнинг бирида — лаблари гўдак боланикидек маъсум ва қипқизил татар хотини — кассирлари яшашини биларди. Ойлик олиш учун навбатга тизилишган қора мойга беланган ҳазилкаш эркаклар кассир хотини коридордан ўтиб қолганида, бир-бирига имлаб ичиқоралик билан тилларини тақиллатиб қўяр, оч кўзлари билан унга еб юборгудек бўлиб тикилишар, хохлаб кулишарди. Ходас татар аёлнинг истеъфога чиққан эрини ташлаб кетганини биларди. Лекин у яна бир нарсани: ханузгача ҳеч бир кимса кассир аёлнинг маъсум лабларига спёҳ доғларидан кыр бўлиб кетган касса туйнуги масофасидан яқинроқ келмаганини ҳам биларди. Маошдан сўнг уйига кеч қайтган ишчиларнинг ювош хотинлари беҳудага эрларини кассир аёлдан рашиқ қилишарди.

Бир кун Ходас ҳаддан ташқари қувноқ ва ширакайф ҳолда уйга қайтиб, «қаерда эдим?» «Албатта кассир хотиникида-да!» деб жавоб берганида унинг хотини ҳам беҳудага хафа бўлганди. Ушанда хотини чироқни ёққан, лампочканинг ёрқин нуридан, жаҳлдан кўзлари қисилиб индамай ётоқхонага ўтиб кетганди.

Ходас хотинининг олдига бир оз ўтказиб, жаҳлдан тушишини кутиб кирганди. Бурнини тортиб орқа ўгириб олган хотини шу бугунгига ўхшаб ўксиб-ўксиб йиғлашга тушганди. Бир оз ўтгач, ўгирилиб кўзёшидан ҳўл бўлиб кетган юзи билан унинг кенг кўкрагини излаб топган ва ўктам, бир меъёрда ураётган юрак дукурига қулоқ тутиб уйқуга кетганди. Бу ҳол балки унга чексиз ҳузур бағишлагандир.

Бугун тунда эса у ўзгачароқ ҳаттоки вазминроқ эди — Ходас бу хилдаги сокинликдан чўчиб турарди.

— Тентакман-а, нега шундай қилдим? Бари бир сени севаман. Бола ҳам бизникида қолаверсин...

Аёл қўлини унинг қўлиниг остидан ўтказиб олганди. Унинг нам юзи кўзёшидан шўртанг, тотли эди. Ходас кўзларини юмиб хотинининг кўзларидан ўпаркан, рафиқасининг ўзини севишидан қувонар ва ҳеч қачон кечира олмаслигини ўйлаб эзиларди.

...Ходас индамасдан, жим ётарди. Сўнг унинг кўз

ўнгида Аксинья, шифти пастак, тупроқ саҳнали хата, оппоқ печь, занг босган кўзгу, ёпиштирилган газеталари саргайиб, ҳарфлари ўчиб кетган деворлар жонланди. Қиз ўша кеча ўринда силлиқ сочлари ёйилиб, ёқимтой, жажжи гўдак сингари чиройли бўлиб ётарди. Ходаснинг лаблари қизнинг қайноқ, тотли лабларини дам-бадам излаб топарди...

У ўтмишни ўйлаб уят ва хижолатдан қизиб кетди. Ходас кўзларини қаттиқ юмиб очди.— Аксинья кўз ўнгидан йўқолганди. Хонани иккинга бўлиб турган шигичка тўсиқ ортида диван ғирчиллади, болани ўша ерга ётқизган эдилар.

— Хабар ол-чи, яна йиқилиб тушмасин,— деди аёл секингина. Унинг гап оҳанги шунчалар табиий чиқдики, гўё у ерда ўз қизчаси ухлаётгандай эди. Лекин унинг қўллари эрини қўйиб юбормас, Ходас унинг ихтиёрида эканлигидан масрур эди.

Бола юзини ёстиққа босганча ухлаб ётарди. Афтидан, у тушида онасининг катта ва юмшоқ қўлларини кўрарди. Кўрпа ерга сирғалиб тушганди.

«Наҳотки менинг ўғлим»—унинг кўкрагида нимадир узилиб кетгандек бўлди. У ҳеч қачон мана шундай номаълум тарзда қаердандир узоқда унинг ўғли вояга етаётганини ҳатто ўйлаб ҳам кўрмаганди. Ходас маъюс тортди ва нимагадир ўзига-ўзи ачиниб кетди.

«Нима қилиб турибман, устини ёпиш керак-ку»,— ўзига келди Ходас ва кўрпани олиш учун эгилди. Кўрпа қуёшда қизиган мох сингари иссиқ эди. Худди ўтмишдаги ва анча олис Холодододагидек. Яна қалин сурмаранг ёмғир ичидан Аксиньянинг ёрқин, нутилиёзган чеҳраси балқиди.

Ходас ўзининг қариб қолганини, Аксинья эса мана шундай ёш ва гўзаллигига намоён бўлаверишини ўйлаб гамгин эди. У мана шундай фикр хаёлига келганидан бир вақтининг ўзида ҳайрон ҳам эди.

Шу пайт кўчадан тарақлаб арава ўтди. Аравада ёш, чайир лўли бола чўкка тушиб ўтириб олган эди. От эринчоқлик билан йўргалар, лўли боланинг қизил кўйлагини шамолда ёстиқдек бўлиб шишиб кетган эди. Арава четан деворлар ҳосил қилган ўткир бурчакли муюлиш ортига ўтиб кетди. Майдон узра ғилдиракларнинг тарақлаган овози сўнгач Ходас боладан:— Онанг қалай?— деб сўради.— Балки иккинчи отанг ҳам бордир?

— Й-ў-ў-қ,— бошини сарак-сарак қилди бола, унинг сочлари ёқаси узра сирпаниб кетди.

«Сочини олдириш керак», деб ўйлади Ходас. У гўё елкасидан тоғ ағдарилгандек енгил тортди. У байрам арафасида Аксиньянинг тантаналарга тайёргарлик кўраётган қишлоқ йиғитлари йиғилган бегона хатага кириб, сочлари ўсганидан ҳаттоки қулоқлари ҳам кўрнимай қолган кичкинтойнинг сочини эпақага келтириб беришларини илтимос қилаётганини кўз олдига келтирди.

— Қандай яшаяпсилар?

— Энди тузук,— бола тротуарга тупурди,— онам сут соғувчи бўлиб ишга кирди. Раис бизга янги уй қуриб берамиз деди.

Ходас томни мох босиб кетган уйни, эгилиб кетган тўсинни зўрға тутиб турган устунни эслади. Уйнинг олдидаги қуруқ ўтлар орасида қачонлардир папжара, дарча бўлганлигини ва уйнинг эгаси йўқлигини билдириб турувчи почта қутиси турар эди. Почта қутисининг чуқур ковагидан газета чиқиб турарди. Газеталар ҳамма дарвозаларда кўринар, ҳамма хонадонлар учун колхоз маъмурияти обуна бўлган эди. Балки шу қутидан унинг ҳам биринчи ва охириги: Аксинья ўрмидагидан кўра кўпроқ қийналиб, икки сўзни бир қилиб, усиз яшашга ўрганиб қолганлиги ва ўтмишни эслашнинг ҳожати ҳам йўқлигини айтиб жавоб ёзган хати ҳам қистириб қўйилгандир. Балки... Аксинья хатида ўғил туққанини ёзмаганди ҳам. Энди эса бахтдан масрур бўлиб, ўғлининг дийдорига қараб тўймаса керак.

У боланинг нозик ва озгин елкасидан тутди, бола елкасини тортиб олмади, Ходас аввал қалбида туймаган қандайдир гуноҳни ҳис этди.

— Келаси йил кузда тагин келгин,— деди Ходас боланинг елкасини қўйиб юбормай.— Боғда нок, олма кўп. Уйингларда йўқдир.

— Нега? Бор. Хата орқасида ёввойи олма дарахти бор.

Серқуёш ушбу якшанба кунда оппоқ черков ва раймаг тарафдан одамлар оқими оқиб кела бошлади. Уларнинг юзига ёзининг сўнги жазирамаси урилди. Черков ёнида терлаб-пишиб кетган одамлар квас сотилаётган бочка олдида навбат кутишарди. Қимдир чала ичган квасни қайноқ қумга сепиб юборди—квас чўғи ўчмаган кулга тушгандек вишиллади.

— Барн бир келгин,— илтимос қилди Ходас.

— Келаман, нега келмас эканман,— жавоб берди бола қандайдир виқор ва лоқайдлик билан.

Унинг ана шундай болаларча самимий, ношуд виқоридан Ходаснинг дилига илиқлик югурди.

«Кап-катта бўлиб қолибди. Кейинчалик ҳам кийиниш учун узунроқ пальтодан олиш керак», ўйлади Ходас. Эски, уриниб қолган дастрўмолга тугилган пулни хотини кийим шкафидаги тоза кирларнинг тагидан олиб бераётганда — Ходас хотини пулларни шу сзда асрашини билмасди ҳам — айтган гапларини эслади. Хотини бола мактабга боргунча уларникида юра тургани яхши эканини айтганди.

— Пальтонни кейинроқ олармиз, балки? Ошхонага кирамизми? Қелганингни нишонламадик ҳам.

Бола катта одамдек бошини лиқиллатди. Улар черков, раймаг ва ғала-ғовур, хотинларнинг оқ рангдаги пешонабоглари тўлган бозордан ўтиб кетдилар. Бозор орқасида ланг очиқ эшикларидан пиво ва дим ҳаво уфураётган, эркаклар лавлагидек қип-қизариб чиқиб келаётган ошхона жойлашганди.

Улар ўша томонга йўл олгандилар. Уларга ҳеч ким эътибор ҳам бермасди: ҳамма нарса — кун ҳам, қуёш ҳам, эрта куз пайти ҳам, ҳамма-ҳаммаси одатдагидай ва оддий эди.

ЯНКА БРИЛЬ

УЧ ҚАРРА ЁЛҒИЗЛИК ҲАҚИДА

1. Йўл бўйидаги кекса қарағай дарахти гўё танаси чўнгдай мустаҳкамлигидан яна узоқ йиллар умр кўришидан дарак берарди. Шохларнинг кўпинси пўст ташлаган, синганидан чўлтоқ бўлиб қолганди.

Кўпинча қарағай ёнидаги ёлғизоёқ йўлдан ўтганимда кўз илғамас баландликдан худди мияга ургандек кучли тақ-тақ товуши эшитилади.

Бунинг қандай товуш эканини англаб етмасданоқ кўзларим билан қарағай устидаги овоз эгасини излай бошлайман. «Айбдор»ни кўрмасимданоқ ким эканини тушуниб етаман ва ниҳоят — Ана у!..

Худди симёғочга ўрнашиб олган алоқачи ёки монтер каби чангалини дарахт танасига ботириб, думи билан

таяниб турганини, баъзида эса бирон шохга осилиб олиб ишлов бераётганини кўриб қоласан.

Дарахт танасини тешаётиб тумшуғи билан бир маромда дўқирлатишини эшитиб, патларининг ранг-баранг товланишини кўриб аввалига у шунчаки кўнгилхуши учун дўқирлатяпти, деб ўйлайсан. Бир оз ўтгач унинг меҳнат қилаётганини, бу бечорада ҳам қорингами борлигини англаб етасан. Ахир унинг боши тўқмоқ, тумшуғи эса искана эмас. Лекин, уни худди бошқа қушларга ўхшаб чўқийди, деб айтолмайсан. Ахир қуриганидан қаттиқ тортиб кетган, пўсти ялтироқ чайир шохни чўқилаш ҳам осон эмас-да.

Паррандаларнинг ишон-ихтиёри ўзида экашани билансанг-да, деярли ҳар гал унинг ёнинга қўнишини, далалар ортига учиб кетиб қолмаслигини истайсан.

Илож қанча, сен энди уни келаси сафар: эртасига яна қайтадан кўриб қоласан. Аввалига унинг кўпдан орзиқтирган ва лекин кутилмаган дўқ-дўқини эшитасан, сўнг бошинини орқага ташлаб юқорига қарайсан.

Агар қалбимда кўпинча, доимо деб айтсам янада тўғрироқ бўларди, инсоний кечинмалар билан биргаликда яна бир параллел хусусият — адабиётчининг ўй-фикрлари мени таъқиб қилмаганида эди, жуда шод бўлардим.

Иўқ, сен хоҳлаганингда гапиришинг, хоҳлаганингда ҳаяжонга тушишинг ўрнига майда тафсилотларни йиғишинг, турли мавзуларни излаб топишинг керак.

Баъзан ёзганларингдан кўнглинг тўлмай, шубҳаланиб, иккиланиб юрганнингда, яна бошқа бир, ана шундай икки хусусият эгаси бўлмиш кимсанинг... мадакор сўзи сенга қанот бағишлайди.

Ахир ўрмоннинг шовуллаши, қушларнинг чуғурлаши каби сўзнинг ҳам сеҳрли бир қудрати борки, баъзан у қофия бўлиб, баъзан эса оддий гап бўлиб ҳаёт оҳангига, инсон қалби овозининг акс-садосига айланади.

Ҳа, биз уни эшита ололсак, бу бизнинг бахтимиз, агар турмуш ташвишларига ўралашиб қолиб сезмай қолсак — бахтиқаролигимиздир.

Дўстимнинг бутоқ учгинасида титраб турган томчининг кумушдек товланиши ҳақидаги сўзи, унинг субҳидамда дарё бўйида қўш чиқаётган пайтдаги қувончи, — ўзганинг китобидан ўқиганларим, менинг ҳатто қизилиштон ҳақида ҳам бунчалик самимият билан ёзишим, ёқимли ҳиссиётлар уйғотишини тан олишимга ёрдам берди.

Қизилиштоннинг овозини (...«тақ-тақ»и овоз эмас) атиги бир маротаба эшитганман. Ушанда қизилиштон орқа оёқларидан ушлаб олинган чўчқа боласи каби қулоқни қоматга келтириб чинқирарди. Биз ҳаммамиз овоз келаётган тарафга югурдик. Етиб боргач унга қандай қилиб ёрдам берсак экан, деб ўйлай бошладик.

Кекса арча тапасининг одам бўйи баробар ерида ковак бор эди. Қизилиштон иши борми, ёинки, аҳмоқликданми, билмадим, ҳайтовур ковакка бошини суқиб, энди қайта суғуриб ололмас эди. Ковак ташқаридан ички томон торайиб борарди. Чиқиб кетолмагач, шўрлик олачипор дурадгор энди ўзининг бор виқорини ҳам унутиб чинқириб юборганди.

Қачонлардир дўстим чўкаётганда, чўмилаётганлар кўпчилик бўлса-да, мени ёрдамга чақирганди. Мен ундан жуда миннатдор бўлгандим. Дўстлигимиз мисли кўрилмаган даражада қалин эканини ҳис қилгандим.

Балки келтирган ўхшатишим ноўрин туюлар, бироқ қизилиштоннинг овозига югурган бошқалар сизгари менга ҳам ёрдамга югуриш ёқимли эди. Чунки у ёрдамга айнан мени чақираётгандек туюларди. Буни қарангки, биронтамизнинг ҳам қўлимиз арча танасидаги «қопқон» — ковакка сизмади.

Қўзиқорин теришга коллектив бўлиб чиққанлигимиз учун бизни келтирган автобусдан анча йироқлашиб кетгандик. Қизилиштон эса ҳамон тинчланмасди. Афтидан у бизларни сезиб баттар қўрқиб кетгандир. Бехосдан нигоҳимиз орамиздаги яккаю ягона гўдакка тушди. Эслашга қанча уринмайини унинг қиз ёки ўғил бола эканини ҳали ҳам билолмайман. Аниғини билиш, эҳтимол, жуда муҳим ҳам эмасдир. Энг муҳими ўша митти қўл соҳибининг борлиги эди. Ҳанузгача митти қўлчаниннг қўрқув ва қувончдан титраб ковакка чўзилгани, қизилиштоннинг ичкарида пориллаб яна қаттиқроқ чинқиргани, гўдакнинг 'жажжи, аммо чайир қўллари қушчани тутқунликдан қутқариб, ўзи билан олиб кетиш истагида уни бир зум кафтида тутиб тургани ҳамон кўз ўнгимдан кетмайди.

Лекин қизилиштон гўдак қўлларидан чиқиб учиб кетди.

Бир қарашда ўйин қилаётгандек, аслида эса қорин гамида ўжарлик ва моҳирлик билан дарахт таналарини дўқиллатиш учун учиб кетди. Гўё у, ўзининг мана шу кўпдан таниш ва қадрдон дўқиллатиши билан бизнинг

ўрмондаги, ёйинки узоқ йўллардаги ёлғизлигимизни билинтирмаслик учун учиб кетди.

2. Баъзан болаликда димоғимга ўрнашган ҳидлар ёдимга тушади.

Қишлоқда ўсганлар учун улар таниш: картошка пишаётган гулхан тутуни иси; одамлар юравериб топталиб кетган, эриб бораётган қорнинг намхуш иси; иссиқ овқатдан кейинги роҳатдан ширин уйқуга кетай-кетай деяётганинда ўчоқ устига осиб қўйилган пиёз боғламларининг иси; шивит, кўкнори, сабзи, карам, кунгабоқарлар ўсаётган полиз иси; яқинда ўриб олиб тўплаб қўйилган ёки бойлам-бойлам қилиб бойланган, қуёшда қизиб иссиқ тортган похолнинг иси; эндигина ҳайдалган шудгор иси... Яна, яна... Эҳ-ҳе эслайверса адоги ҳам кўринмайди.

Ўмумий бўлган ҳидлардан ташқари яна қаңдайдир воқеаларга боғлиқ бўлган ўзига хос алоҳида ҳидлар бор. Мана масала, ҳорижий мамлакатнинг кичкинагина бир шаҳрида турист сифатида бориб, костёлда¹ худди мендай чиқиб кетишга шошилмаётган дўстим билан ёлғиз қолганимни эслайман. Муסיқа товушлари қалбинининг туб-тубигача титратиб турган, қуёш нурлари ҳаворанг бут шаклли рангин ойналарда товланаётган бу саждагоҳда анча олис, аммо жўн нарса бирданига ёдимга тушиб қолганидан ўзим ҳам ҳайрон эдим.

Хотирамда катта опамнинг улкан ва қоронги, шкафлар, сандиқлар ва катта ёғоч пақирлар қўйилган, тўсин остига бойлам-бойлам қилиб қуриган турли гиёҳлар қистирилган, йиғим-терим пайтида еб-битирилмаган, арқонга тизиб қўйилган колбасалар, ботаётган қуёш нури ғира-шира кириб турган қазноғи ва энг асосийси асалнинг ўткир, ширин ҳиди жонланади... Опам мендан шунчалик катта эдики, мен унинг тўнғич ўғли—жияним билан бир синфда ўқирдим. Жияним иккаламиз, катталар ибораси билан айтганда, шайтонга ҳам дарс берардик. Бир кун мактабдан қайтгач, уйда ҳеч ким йўқлигини кўриб, таъқиқ ва қулфларга қарамай қазноққа — асал ўғирликка тушдик. Бу ўринда «ўғирлик» сўзи ножонздек туюлар. Унинг ўрнига ўз хоҳишинингча олиган асал дейиш тўғрироқдир. Бундай асал янада тотли туюлади. Озгина ейсан-у, анчагача эслаб юрасан.

Болалигим ўтган гражданлар уруши давридаги

¹ Костёл — поляк католикларининг черкови.

Одессадан қайноқ ширгуруч ва какаонинг ширин ҳиди ёдимда қолган. Бу акаларим ўзлари билан бирга мени ҳам олиб борадиган қандайдир болалар ошхонасининг иси эди. Бу ошхона қаттиқ қурғоқчилик ва очлик йилларида америка квакерлари ёрдами туфайли ташкил қилинганини билмагунимча, у «қандайдир»лигича қолаверган эди. Мен умримда икки бор какао ва ширгуручнинг тотли исини айниқса ўткир ҳис қилганман. Қўлимга тушган китобни ўқимай қўймайдиган ўсмирлик чоғимда қаёқдандир келиб қолган, ўз биродарига меҳру оқибатни тарғиб қилувчи чучук мазмунли квакерлар китобини ўқиганимда буни биринчи бор ҳис қилгандим. Иккинчи марта эса, анча-мунча улғайиб, Вашингтон — Нью-Йорк поездидан деразасидан квакерларнинг ўзинга хос пойтахти Филадельфиянинг шаҳар четидаги гариб кварталларига ўйчан тикилар эканман ёдимга тушди. Анча кейинги ва хонаки ҳидлардан яна бири — қайноқ, ширин бир нарса суртилган ёки ўша ширинликка бўктирилган, қават-қават қилиб ёпилган хамирнинг тотли иси эди. Бу ҳид ёдимга тушганда мени бот-бот тўлқинлантирар, лекин мен унинг айнан нималигини билмасдим. Бунинг сирини менга 40 ёшдан ошганимдан сўнггина аён бўлди. Бу бугдой ва ошқовоқнинг омухта иси эди. Мен уни Ион Друцэнинг Молдавия ҳақидаги рангдор ва хушбўй қўшиғидан топдим. Бу менинг хаёлимни банд этган ва «пиачинте» деб аталган қават-қават пирогнинг иси эди. Узининг етти йил Одессада ўтказган ҳаёти давомида Молдавия таомлари билан бир оз танишган онам уни салкам афсонавий ва бир кунмас-бир кун ёпиб беришни фақат ваъда қиладиган қанақадир «Плацинда» — ҳолида эслар эди.

Ниҳоят бошқаларидан кўра энг асосий ўринга чиқиб қолган болалик ҳиди. Сиз бирор бор қор устидаги наша ҳидини туйганмисиз? Нашанинг қуриган бутаси, уруғ доналаридан анқиётган ўткир, маст қилувчи ҳидни сезганмисиз? Чайир, сербута нашани айни илдизи олди-дан кесиб саъва тутиш учун от ёлидан тўқилган тузоқ билан бирга қишга сақлаб қўйишарди. Битта-иккита, баъзан эса, бир нечтадан ортиқ наша бутоқлари сақланарди. Эсимда бор, бундай тузоқлар наша бутоқларига ҳам, думалоқ шаклли гардишларга ҳам ўрнатилиши мумкин эди. Каттакон бочканинг ёғоч доирасига от ёлидан тўр тўқиб, тузоқ ясаларди. Бу тузоқ хирмондан чиққан сомон билан бекитиларди.

Бир кунни, ҳали қўлимдан шу ҳилда ов қилиш кел-

майдиған чоғлар эди, эрта саҳарлаб уйимизда бир неч-та кичкина-кичкина тустовуқлар пайдо бўлиб қолганида севинишимни бир кўрсангиз эди! Гүё улар очлик ва қаҳратон аёз, қалин ёққан қор туфайли тузоққа тушиб эмас, балки ажойиб эртақдан бизникіга келишгандек севишардим...

Турфа хил ранглар сири бундай гўзаллик нимага мўлжалланганлигини, нима учун бу қадар ранг-барангликка бўялганни бизни ҳаттоки вояга етганимизда ҳам ўйлантиради. Бенхтиёр дилингда «бу қадар гўзаллик не учун?» деган савол туғилаверади... Афтидан, бу сўроққа ҳеч ким тайинли бир жавоб тополмаса керак. Минг-минг йиллардан бери бунинг сирига етишга ури-намиз. Кимдир бунинг замирига ўзинча бир қадар ет-гандек бўлади. Кимдир эса йўқ. Аммо атрофимиздаги ранг-баранглик сири ечилмаган жумбоқлигинча қола-веради.

Акам полиздаги қияликка бир неча наша бутогини қорға суқиб қўйди. У бу ишини қандай қилар эди, ҳозир ёдимда йўқ. Лекин ранг-баранг саъвалар тўла уйимизда уйқудан уйғониб кўрганим; «эртаксимон тонг» ҳамон ёдимда. Ҳамма саъвалар қафасга сиғмаганидан, акам икки ёки учтасини стол тортмасига солиб қўйганди. Ови бароридан келганидан сахий ва масрур акам кимга бир, кимга икки саъва беришини тинмай сўзларди. Сўнг санайверганидан саъваларининг сано-ғига етолмай қолган акам кимгадир стол тортмасидан бирини олиб бераман деб унинг бошини қисиб, мажақ-лаб қўйди. Бир ҳаёт чироғи сўнди.

Менинг ўша кунги қайғум кейинроқ бошқа—яшил, сариқ ва қизил рангли ҳуркак мавжудотлар туфайли тезда тарқаб кетди ва бу қайғум уларни овлашга бўл-ган иштиёқимни сўндира олмади.

Бу ишга мен кейинроқ киришганман. Овим бир ма-ротабагина бароридан келгани эсимда қолган. Ушанда ҳам тузоққа читтак илинганди.

Мен даҳшатли бўлиб кўринишни истамасам-да, қуш-ча мenden жуда ҳам қўрқарди. Наша шохларига или-ниб қолган читтак пориллаб ўзини ҳарёнга уриб чийил-ларди. Ҳовучимга олганимда унинг юракчаси қинидан чиқиб кетгудек бўлиб уриб тургани ва биринчи ўлжамни уйга келтириб қўйиб юборганимда ўзини жон ҳолатда ойнага ургани ҳамон эсимда.

...Мен қўрқинчи бўлиб кўринишини асло истамас-дим.

Ўртада қанчадан-қанча оппоқ ва ёруғ, қора ва бутли кунлар бўлиб ўтди. Барчасининг интиҳоси ойнам ортида онда-сонда самолётнинг гувуллаши ёки кучукнинг вовуллаши, шундоқ яқингинадан чумчуқнинг чирқиллаши қулоққа чалиниб қоладиган, улкан ва сокин қайинлар шовуллаган ўрмонда ёдимга келмоқда.

Иш столи ёнида сокинлик, атроф чароғон.

Баъзан эса ўзимни кимсасиз, ёлғиз ҳис қиламан.

Меҳнатим ёлғизликни, ўз ўй-хаёлларимга ғарқ бўлиб кетишни талаб қилса, биз адабиётчилар бошқалардан кўра кўпроқ шундай шароитга ўрганган бўлсак менда не илож.

...Горький умр бўйи, кунлардан бир кун кимсасиз ижодхонаси эшиги очилиб, интизорлик билан кутилган даҳо кириб келишини орзу қилган эди. Биз ҳам кутамиз. Фақат даҳонингина эмас. Биз ҳаммамиз ҳам фақат бахтиёр кунлардагина эмас, балки, кулфатда ҳам ташлаб кетмайдиган дўстни кутамиз. Аввалига мени яхши тушунадиган дўстларим талайгина эди. Баъзилар ҳаётнинг муҳим ва ўткинчи қонуниятларига дош беролмай, мени тарк этдилар. Баъзилар эса ўзлари ва бошқалар учун фақат мавжуд бўлиш ниятида узоқлашиб кетдилар. Улар бирон-бир бахтсизликка учрасалар, эҳтимол сен энг биринчи бўлиб ёрдамга қўл чўзарсан. Лекин, бу ёрдам ҳақиқий дўстнинг мадади эмас, балки оддий инсоннинг ёрдами бўлади. Бошқаси қўлимдан келмайди.

Ҳаёт сўқмоқларидан бирида сени тарк этган дўстлар билан учрашишга тўғри келиб қолганда, улар сен билан истар-истамас ва лоқайд кўришадилар, баъзиларга эса негадир илжайишнинг лозим бўлади. Улар ҳам ўз навбатида, кимдир истар-истамас, кимдир жуда ёйилиб илжайишадн...

Ҳақиқий дўстлар сафи эса кундан-кунга сийраклашиб борапти. Бу табиий, албатта. Лекин шундай бўлса ҳам...

Биз доимо ниманидир кутиб умид қилиб яшаймиз. Ҳар бир тахминий нарсани токи ҳафсаланг пир бўлиб, кўнглинг совиганича, тиниб-тинчиманганича, азалий интизорлик билан кутасан. Мана шу ҳисларга пинҳон чанқоқлик, баъзан бизни кўнгилчан қилиб қўяркан.

Кеча, кечки пайт сайрдан қайтганимда менинг каттакон ва ёруғ хонам кимсасиз эмасди. Дераза рафтида читтак ўтирарди. Мен қўрқинчли бўлиб кўришини асло истамасдим. Айниқса, ҳозир. Қушча билан кишининг саломлашиши, тиллашиши келарди. Лекин у пориллаб ойнага урилади, сўнг шифт баробар кўтарилиб, шкаф

устида қўниш учун жой топилмагунча айлана ясаб учиб юраверди. Қўнғач, миҳлангандек тинчиди-қўйди. Мен эса остонада турганча қушчанинг бирданига яна пориллаб учишини ва ўзи учиб кириб тутқун бўлиб қолган форточкадан учиб чиқиб кетишини кутардим.

Бу қушлар жуда доғули, айёр бўладилар. Ўзга ўрмонларда ҳам улар мана шундай ўгринча учиб киришадди. Белорус, латиш, бошқир читтакларни... Бундай меҳмон, понни увоқлаб берсанг ҳам қиё боқмайди. Лекин, бирон ерда очиқ қолган қолбаса кўришиб қолса, кўзинини шамғалат қилиб, фақат ёгларини териб еб қўяди.

Наҳот, қайта учиб чиқиб кетиш учун йўл топиш шунчалар қийин? Наҳот ойна билан очиқ деразани фарклаш шунчалар мушкул?

Қушчани безовта кузатиш нохуш тугади: у икаф устидан худди ойнага қараб шўнғиди ва... стол устига шилқиллаб тушди. Неча марта мен мана шундай доддираб нима қиларимни билмай қолганман!

На илож, мен ҳали совуб улгурмаган, жон талвасасида панжалари учиб-учиб турган, тумшуги очилиб қолган қушчани ҳовучимга олдим. Қичкина бола бўлганимда балки йиғлаб юборган бўлармидим. Мен уни боққа олиб чиқиб қуюқ буталарга ўтқизиб қўйдим. Шунчаки ўзим... бирон мўъжиза рўй беришидан умид қилмай ва... ва бир оз умидвор бўлиб...

Кечқурун ўрмондаги қоронғи сўқмоқ йўлдан қайта-ётиб, ўша буталарнинг ёнига бордим. У ерда меҳмонимни учратмадим. Эрталаб ўтлар устидан ҳам тополмадим. Ҳа, бу ерда кучуқлардан ташқари мушуклар ҳам изғиб юришадди... Яшил уйимиз ёнидаги яланғоч ва кимсасиз ўрмондан, бекорчи дамларимни худди олдиндан пайқагандай, читтак учиб келиб, мен ўтирган столнинг шундай қаршисидаги форточка ромига қўнди.

Салом!..

Биз бирмунча вақт бир-биримизга тикилишиб қолдик. Қушча шу қадар яқин эди-ки, шундоққина қўл чўзсам...

Шу дамда менинг хаёлимга, балки бу соддадилликдир, эҳтимол бу менинг кечаги меҳмонимдир, деган ўй келди. Қўнғимдан азалги: «Мен қўрқинчли бўлиб кўринишни истамайман» деган хаёлни ўтказдим. Шундай деб ўйлаганимни биламан, қушча бошини чирт буриб: «Биламиз сизларни!..»— дегандек чирқидлади-ю, боққа учиб кетди.

Қор устидаги наша бутасининг ширин хушбўй иси

анқиб кетди. Бироқ энди читтак йўқ эди. Балки ҳар қалай мўъжиза рўй берган-у, читтак қайта тирилгандир?

3. Иш столим рўпарасидаги уч табақали ойнадан гўзал манзара жоҳланади. Олам иккинчи қават баландлигидан намоён бўлади.

Аввал боғ. Аниқроғи пакана олча дарахтлари сийрак ўсган ўрмон яланглиги. Қора арча буталари. Иккита олма дарахти. Навқирон қарагай ва ёшгина қайин дарахти шохларини турли томонга эркин ёзиб турибди.

Ундан уёғи игнабаргли ўрмон. Ўрмон устидаги мовийранг осмон бағрида кулранг булутлар эринчоқлик билан сузади. Ер юзасини эса кўпдан кутилган ҳали ҳамма жойини қоплаб улгурмаган, опноқ қор кўма бошлабди. Аввалги кунлардагидек рутубатли об-ҳаводан кейин қуёш, қор ва аёз киши руҳига худди байрамдагидек кўтаринкилик бағишлайди. Кўнглингга аллақандай қувонч киргандек ишинг ҳам яхши кўчади.

Одатдагидан кўра, бугун янада оқроқ туюлаётган қоғоздан бош кўтариб, деразадан қуёш нури аралаш пастак олчаларга қўнаётган қорга қарагим келаверади.

Қор кимдир бепарволик билан синиқ креслони ташлаб қўйган ерни ҳам беркитди. Хайрият, чўлоқ кресло кўздан йўқолди.

...Касалманд, кечаси билан уйқусизликдан қийналиб чиққан қўшним эшикни астагина қоқди. Бу воқеа бугун эмас, балки қор ёғмасидан бир кун олдин бўлганди. Деразадан қор, қуёшсиз осмон, хўмрайган ўрмон кўринадди. Эрталаб хонамнинг эшиги тиқиллади.

Агар бу кун қўшним учун одатдагидек иш кўни бўлганида эди, у мени безовта қилмаган бўларди. Чунки, ижод уйи, деб аталмиш бундай уйларда бўлар-бўлмасга ўзгани безовта қилиш одат тусига кирмаган.

Бундан уч ҳафтача олдин, мен ҳали бу ерга келмаган ҳам эдим, уни «тез ёрдам» машинаси олиб кетган эди. У шу кунларда касалхонадан қайтганди. У паст қон босимининг ҳам, қайсидир бошқа касалхонада ётган рафиқаси ҳақидаги хавотирини ҳам енгмоқчи эди. Енголмади. У касалхонага қайтиб боришга, етарлича даволаниш ва ниҳоят одам бўлиб соғайишга қарор қилди.

Айтганларига ўзи ҳам ишонармиди, билмадим, буни ўйлаш менга оғир...

Андишали, мулойим қўшним хайрихоҳ табассум билан хонамга кириб келди. Кейин аён бўлишича у беسابа кирмаган экан.

— Узр. Китобингизни олиб келдим. Ёддан кўтарилмасдан бериб қўяй, дедим. Минг қилса ҳам кутубхоналикки.

Мен уни тушундим.

Қолаверса ўзимнинг ҳам ишим юришмай, эрталаб-лапоқ мутолаага берилгандим. Биз стол ёнида, ойна қаршисида тик турганча гаплашардик — жим тургандан кўра шуниси енгилроқ эди.

— Ташқари яхши кўринаркан, — деди қўшним. — Фақат ёгингарчиликни ҳисобга қўшмаса. Расво ҳаво бўлди-да.

— Анави креслони ҳам ҳисобга олмаганда. Чагир-тикандек кўзга қадалади. Неча кундан бери олиб ташлайман, деб тараддудланаман-у, лекин...

— Менинг деразам қаршисида эса каттакон кўмир уюми бор. Қоп-қора...

Қўшним узр сўраб, секин юриб чиқиб кетгач, деразага орқа ўгирганча, яна ўқишга тутиндим.

Ёзувчилик меҳнатининг тенг ярми мутолаадан иборат.

Ўзингнинг китобинг устида роса ишлаб, обдан чарчаганигда ўзганикени янада мириқиб ўқийсан. Эрталаб бугун ишлай олмаслигимни сезгач, аввал бошлаган китобни ўқишни давом эттирдим. Тезда ўзимдан кўнги-л тўлмаслик ҳиссим ўтиб кетди.

Мен собиқ фронтчининг самимий ва содда ҳикояларини ўқирдим. Муаллиф бошидан кўп қийинчиликларни кечирган, кўпни кўрган, севимли ишига қоришиб, бутун борини бахшида этган одам эди. Мен унинг гўзал ва сермазмун ҳаёти, характери ҳақида ҳавас аралаш, ҳурмат билан ўйлар эдим.

«Мўъжиза — китоб»нинг ўзида шунчалар сеҳр мужассамлаштира олиши ҳақидаги биринчи бўлмаса ҳам янгича ўй мени қувонтирарди.

Аввалги кун зерикарли, бироқ ёгинсиз бошланди.

Кулранг, кўнгилни ғамлантирадиган кун... Қўшним чиқиб кетгач, мен мутолаага берилдим. Бирданига сел бошланди. Ёзги сел...

Пастак қора булутлардан сув шаррос қуйиларди. Сел қандай беҳос бошланган бўлса, ана шундай кутилмаганда тиниб қолди.

Шунда мен, дераза ёнига яқинлашар эканман, батамом чириб улгурмаган, қўнғир тусли ўтлар устида синиқ креслони кўрмадим.

Қуйида бир неча ҳақиқатни келтирмоқчиман. Бирин-

чи ҳақиқат: менинг қўшним рус кишининг энг яхши фазилатларини ўзида мужассамлаштирган йиғит экани. Иккинчи, бир оз жўнроқ, ҳақиқат: қўшним унинг янги чиққан китобини ўқиётганимни пайқаганди. Ниҳоят учинчи — аччиқ ҳақиқат: биз ёзувчилар бир-биримизни жуда кам ўқиймиз, бир-биримизга асарларимиз саҳифаларидан олган лаззатимизни истар-истамай изҳор этамиз. Худди мана шу лоқайдлик ёлғизлигимизни янада совуқроқ ва янада хирароқ бўлишига сабабчи бўлади.

Мен унинг китобидан олган таассуротимни ўзига айтдим. Биз бу нарсани анча олдин одат тусига киритганмиз. Синиқ кресло ҳақида ёзиш фикри эркакларга хос бўлмаган қандайдир чучмаллиги билан аввалига мени чўчитди.

Бир қараганда майда, арзимас ушбу холис хизмат учун мен унга тўғридан-тўғри миннатдорчилик билдира олмадим.

Биз ёмғирдан сўнг автобус бекатида хайрлашар эканмиз, унга бу сокин уйимизга тезроқ қайтиб келишини тиладим.

— Ушанда кўмирингизни олиб ташлайман.

У жилмайди.

Аммо, дўстим, нега табассуминг бунчалар маъюс?

ВАСИЛЬ ГИГЕВИЧ

ИВАН

Иван кўзларини оҳиста очиб, атрофни кузатди. Анчагина катта ва негадир унга бўм-бўш бўлиб кўринган хона куёш шурига тўлган эди. Сукунат...

Бир маҳал ташқарида хўроз қичқирди. Унинг назарида хўроз ниҳоятда қаттиқ қичқиргандай, бунинг натижасида дераза оша полга тушган қуёш нурлари титраб кетгандай бўлди. Иван яна кўзларини юмди. Лекин ухлаёлмади: хонадаги жимжитлик, оғир сукунат унга халақит берар, нохуш воқеаларни эсига туширарди.

«Ҳа, уйимдаман. Қасалхонадан чиқдим... Ташқарида баҳор, мен бўлсам ялпайиб ётибман. Кун аллақачон ёйилиб кетибди».

Иван хаёлини тўплаб, эслади. Кеча унга қасалхона-

дан рухсат беришганди. Хотини Мариля колхоздан машина олиб бориб, уйга келтирди. Иван ўрнидан қўзғалиши билан вужудда қувватсизлик туйди, гавдаси ўзига бўйсунмади. Унда ўрнига қайта чўзиллиш, кўзларини қаттиқ юмганча бир оз ётиш истаги туғилди.

«Ҳечқиси йўқ. Фақат ўрнимдан туриб олсам бўлди, кейин кўрамиз ким-кимни... Фақат туриб олай...»

Каравотдан тушди. Қўл-оёқлари титрарди. Шошилмай кийинча бошлади. Мариля унинг турнини билгандай, кийим-бошларини тайёрлаб, стул суянчигига ташлаб қўйганди. Юмшоқ, тоза пайтавани оёғига силлиқ қилиб ўраб, кирза этикни кийди, сўнгра секинлик билан эшикка йўналди. Ташқарига чиқиши билан офтобда кўзи қамашди. Осмон тиниқ, кўм-кўк, кун қизий бошлаган. Ердан қор кўтарилганига анча бўлган.

«Экин-тикин пайти келди, энди кутиш ярамайди. Қасалхонада дарддан бошқаси кўзимга кўринмаганди...» Мариля ҳовлидаги хас-хашак, гўнгни хаскаш билан йиғиштириб юрарди. Гўнгдан қўланса ҳид анқир, қуюқ буғ кўтариларди.

— Ҳой, Иван, нега ўрнингдан турдинг?— Мариля хаскашни деворга суяди-да, кулимсираганча эрига пешвоз чиқди.

Иваннинг кўзи бенхтиёр хотинининг тиқмачоқ болдири, қора кигиз этигига тушди.

— Қиш бўйи ётганим етар. Баҳор ўтиб кетяпти. Ҳали қанча юмуш бор,— деди Иван, кейин сўради:— Болтани қаерга қўйгансан?

— Бостирманнинг тагидайди, ҳозир опкеламан.— Мариля эрига етмасданоқ ортига бурилди-да, бостирма тарафга кетди.

«Хотиним чиройли... ёш... Болалар беҳудага рўйхушлик беришмаган-да. Қизим тенгини олган эмншман. Уларнинг нима иши бор ўзи? Қандай хоҳласам шундай яшайман...»

— Мана ол, жуда ўткир,— деди Мариля болтани унга узатаркан.— Нима иш қилмоқчисан?

— Иш-ку кўп-а, қувват етса бўлгани.— Иван болта тингини кўзига яқин келтирди, қоши чимирилди.— Хўш, қалай, миҳни яхши кесармикан?— дея пичниг қилди.— Сўнг ўзинча ўйлади: «Ўз номи билан аёл бўлса. Унинг қилган иши нима бўларди».

— Билмадим, синаб кўрганым йўқ,— деди Мариля кулгига олиб.

Иван орқасига қайтиб, боғ тарафга йўл олди.

«Ахлат тозалаяпти ўзича. Ҳойнаҳой картошкани уруғликка саралаб қўймаган чиқар»,— ўйлади Иван, лекин хотинига бу ҳақда индамади. Агар ҳозир Зося бўлганда-ку... У Мариляга сира жаҳл қилмайди. Ким билсин, ораларидаги ўттиз йил фарқ бунга йўл бермайдими... Лекин марҳум хотинига бўлар-бўлмасга дашном бергани-берган эди. Мариляга ҳали бирор бор...

Ер кўпчиб қолган, Мариля нари-бери бўлсаям озроқ жўяк тортиб қўйганди. Даланинг бир чеккасида шохшаба, макка поялари уюлиб ётарди, у кузда қандай келтирилган бўлса шундайлигича ташлаб қўйилганди. Томорқа чеккасидаги девор нурай бошлаган, бир-икки ёмгирдан қулаб тушадигандай эди.

Бу тартибсизлик, чала ишлар Иванни сиқиб юборди.

Иван ишни шохшаббани кесиб, йиғиштиришдан бошлади. Салда елкасидан офтоб ўтди, вужудига қувват киргандай бўлди. У ишлагани сайини қони юришиб, кучига куч кўшила бошлади.

У бир зум ишдан тўхтаб, атрофга тикилди. Олисда кўринган ўрмон, колхоз далалари, уйлар нигоҳини тортди, кўнгли ўз-ўзидан ёришиб кетди. Хотиржам тортди: у ҳали кўп яшайди. Кўп кезади бу ерларда. Ҳамқишлоқлари ҳали у ҳақда — уддабурро, тадбиркор рўзгор хўжаси ҳақида кўп йиллар сўзлаб юришади...

Қўшни боғдан Янина исмли аёл ўғли билан болта, арра кўтариб чиқиб келди. Уларнинг томорқасида ҳам юмуш етарли эди: арраламаган катта дарахт ётарди. Афтидан уни трактор билан судраб келишганда, ҳовлига киритиша олмаган...

— Саломатмисан, Иван?— деди Янина.

— Отдайман,— деди Иван одатдагидай ҳазиллашиб,

— Қачон келдинг? Кеча? Ҳа, жуда яхши.

Аёл Иванни бошдан-оёқ кузатиб деди:

— Кўринишинг тузук, сен ҳақингда нималарни гапиришмовди...

— Нималарни?..

— Қўявер, одамларнинг ваҳима гапи-да.

Иван поялар уюмига чўкди. Унинг суҳбатлашгиси келаётганди. Илгари, касалхонага тушмасдан бурун жуда камгап эди. Доим ўзи билан ўзи, ҳеч ким билан иши бўлмасди. Энди бўлса, аксинча... У ҳозир хотинидан ҳам кўра кўпроқ мана бу аёл билан суҳбатлашгиси келаётганди. Хотини ким, бегона, бошқа бир узоқ қишлоқдан келган. Янина билан эса мана эллик йилки қўшни туришади. Болаликдан бирга ўсишган. Қасалхо-

нада ётганида ҳам кўнгли доим кимлар биландир олис ўтмиш, ўтган даврлар ҳақида ҳангомалашиб ётишни тусарди.

— Мен шунчалик дардни кўтаролмаган бўлардим, Иван. Сен ҳали бақувватсан,— деди Янина уни мақтаб.

Иван папирос тутатди, Янинага тикилди. Урта бўй, оппоқ, кулча юзли бу аёл анча чўкиб қолгандай туюлди унга. Лекин ҳамон ўша ҳаракатчанлиги қолмапти. У аёлга нимадир демоқчи бўлди-ю, лекин нима демоқчилигини ўзи ҳам билмай жим қолди.

— Ойи, бошладикми,— деди Володя сабрсизланиб. Она-бола дарахтни арралашга тушишди. Арра бир оҳангда овоз чиқариб, навбат билан икки тарафга қиринди учирарди.

Иваннинг тери қотиб, жунжикди, қўлига болтани олиб, ишга тутинди. У дам-бадам майкачан, мускулдор Володяга ҳавас билан қараб қўярди. У бирпас ўтин майдалаган бўлди-да, Янинага ўгирилиб:

— Уғлиниг кап-катта йнгит бўп кетибди-ку,— деди.

— Ҳа, рост,— унинг сўзини фаҳр билан маъқуллади Янина. Сўнг арра тортишда давом этганча, унга ўгирилиб деди:— Ҳайронман Володкам кимга тортди. Мен ҳам, отаси ҳам чувваккинамиз, у бўлса теракдай бўлиб боряпти.

— Қўлтиғингга кириб қолибди.

— Ҳа, шукур. Симоннинг вафотидан кейин, энди қандоқ қиламиз, деб юрдим. Йўқ, мана, ҳаммаси унут бўляпти. Отаси изини босиб қолди.

Иваннинг кўз олдида Симон гавдаланди. У шу топда Янина билан гаплашгиси келди.

— Етти йилча бўп қолди-а, Симоннинг вафотига?

— Йўқ, беш йил, кузда беш йил бўлади.

Жим қолишди.

Иван яна бир оз ишлади, лекин энди иштиёқсиз, ҳафсаласиз қимирларди. Кўз олдидан марҳум Симон кетмасди.

...Бу воқеа урушдан кейин содир бўлганди. Урушдан қайтган Симон асалари боқмоқчи бўлди. Бир қути асаларини Ивандан сотиб олди, яна икки қутини аллакимдан (кимлигини Иван ҳозир унутиб юборган) олганди. Ушанда Иваннинг ариларига нимадир бўлиб қирилишга тушганди. Симонники эса аксинча кўная борди. У ҳатто мёдагонка — асал силқитувчи мослама ҳам сотиб олди. Иван сира тушунмасди: нега унинг арилари қирилиб кетяпти-ю, Симонникига эса жин ҳам урмайди.

Бир неча бор унинг боғига ўтиб кузатиб келди, лекин сира тушунмади. Унинг юрагини ожизона ҳасад тимда-лай бошлади. Бир куни кечаси секин боққа чиқди-да, ўз асалари қутилари туйнукларини пахта билан бекитди. Сўнгра қийғос гуллаган арғувоннинг устига дуст сепп ташлади. Эртасига Симон унинг олдига югуриб келди:

— Иван амаки, қайси бир нонисоф арғувонни дори-лаб ташлабди: Ариларим ўляпти.

Симон шундай деб баралла йиғлаб юборди. У ҳали ёш эди, содда эди, ҳеч нарсани сезмади. Иван пинак бузмай айбни колхозга ағдарди.

...Иван танасида ҳорғинлик сездн. Ҳолсизланиб ўтирди. Папирос чекаётди, бармоқлари титради.

«Қизиқ, бу она-бола асалари ҳақида билишармикан? Билишмаса керак. Булар ҳам, бошқалар ҳам билишмайди».

Шу заҳоти миясига бошқа ўй урилди.

«Ўлиб кетаман, лекин ҳеч ким бу сирни билмайди. Узим билан олиб кетаман...»

Кўз ўнгида яна Симон, унинг йиғламсираб, арилар ҳақида гапириб турган ҳолати пайдо бўлди. Баланд арғувон (уни ўша йили кесиб ўтин қилганди) кўзига кўриниб кетди. Унинг шамолда шувиллаши, асалариларнинг гўнғиллаши қулоғига чалингандай бўлди.

Иван қўшниларига қаради — улар ҳамон тўхтовсиз арралашар, арра бир маромда жаранглаб, гоҳ онага, гоҳ болага қарата қиринди сочарди. Янина ўғлига нимадир деб кулди...

«Отасиз бўлишса ҳам бамаъни ўсишди».

Ивоннинг қулоғига кимдир қаттиқ шивирлагандай бўлди:

«Сен ўлиб кетасан, улар яшайверишади. Гаплашишади, кулишишади, сайр қилишади. Сен бўлсанг...»

Иван ўрнидан турди-да, ҳеч ёққа қарамай боғ тарафга юриб кетди.

Қулоғи остида кимпингдир масхараомуз шивирн дам-бадам эшитилиб турарди.

«Ўлиб кетасан, улар бўлса яшайверишади». Иван боққа кирди, куртаклай бошлаган олмаларни кўздан кечирди.

Ҳақдемай гуллайти. Дарахтларнинг тагига оппоқ гул япроқлари тўшалади, худди қордай бўлиб. Яна асаларилар гувиллай бошлайди.

«Йўқ! Йўқ! Мен яшайман, узоқ яшайман. Бу ҳақда ортиқ ўйламаслигим керак!»

Ховлига кираркан, унга бўш челақ кўтариб оғилдан чиқиб келган Мариля рўпара бўлди. У чўчқаларга ем бериб юрганди.

— Қалай, ишлаб келдингми? Кетдик, энди овқатла-нишинг мумкин,— деди кулиб Мариля. Хотинининг ҳа-зилли Иванга хийла оғир ботди.

«Наҳотки болаларининг гани тўғри?! Ўлиб кетсам бу ховли-жой, ҳаммаси унга қолаверади...»

Иван Мариляга диққат билан тикилди. Лекин унга ҳеч нарса демади.

«Хўш, ўзинг нима деб ўйловдинг. Билиб билмаслик-ка оласан. Агар шундай уй-жойнинг бўлмаганда бу жу-вон сени бошига урармиди...»

Этигини остопада артиб-суртиб, хотинининг орқасидан ичкарига кирди. Камзулини ечиб, стулга чўкди. Атроф-га кўз югуртирди. Нега хона бўм-бўшдай-а?

Мариля овқат сузиб келди. Сўнг иккита қадаҳга арақ қуйиб, бирини унга узатди.

Қани, ол, Иван. Сенинг буткул соғайиб кетишинг учун.

Иван индамай ичди. Овқатга нон ботириб, бир тиш-лам еди. Овқатдан икки, уч қошиқ олди-да, бас қилди.

— Негадир лоҳасланиб кетяпман. Мадорсизликдан бўлса керак.

— Алабатта-да. Сен биринчи кунгек, ишга тушиб кетдинг. Етиб дамнингни ол.

Иван ўрнидан турди, оёғини судраб босганча кара-воти томон кетди. Ечинди. Мариля бўлса иштаҳа би-лан овқатни туширарди. Қошиқнинг тақирлаши Иван-нинг гашига тегди.

«Ҳали узоқ яшайди... Ёш...»

Яна ўша похуш овоз эшитилди унга:

«Ўлиб кетасан. Қора туироққа кўмиб юборишади. У бўлса яшайверади...»

Иван ўзини ёмон ҳис қилди, иситмаси чиқиб бора-верди. Агар унга, сен ўласан, сен билан бошқалар ҳам ...бу ерда ҳеч ким қолмайди, дейишса бошқа гап эди. Лекин Мариля ундан кейин ҳам бу ерда, унинг уйида яшаб қолади. Янгина ўғли билан ўйнаб-кулиб ўтин ар-ралайди: ушн ховлисига ташийди; олмалар нофармон гуллайди, кеч кузда сарнқ, қип-қизил олмалар пишиб беради; август кечаларида минглаб юлдузлар жимир-

лайверади; асаларилар ғувиллаши оламини тўлдиради. Фақат ёлғиз угина бўлмайди бу рўйи заминда.

Иваннинг мясига «мени алдашди» деган ўй келди. Тўғри, ким, қачон алдаганини у ҳозирча эслаёлмайди, лекин мясидан шу ўжар фикр сира чиқмай қолди: мени алдашди...

Иван анойилардан эмасди. У ҳаётда бирор ҳамқишлоғидан алданган, панд еган бандамас. Уруш бошланди, у ҳарбий комиссариатгача етолмади. Немислар босиб келиб қолди. Нима қилсин, жопини асраши керак. Асраб қолди. Уруш тугади. Ҳамқишлоқлари колхозда ишлаб, туну кун тиним билншмас, оқибатда арзимас танга-чақага эришишарди. У ўрмон саноати хўжалигига ўзини урди, албатта оддий ишчи бўлиб эмас... Кейнроқ кексайиб пенсияга чиққанида ола бошлаган нафақаси колхозчилариникидан анча фарқ қилди. Хотини Зося ўлгач, уйига ёш, бақувват жувонни бошлаб келди. Болалари ундан аразлашса ҳам — ихтиёрлари: нима бўлганда ҳам Мариля болаларидан кўпроқ меҳрибон унга.

Мариля Иваннинг бошига келди.

— Сенга нима бўлди, Иван, бирон нарса керакмасми? Иссиқ сув қилиб берайми, оёғингни тиқиб ўтирасан.

Иван бошини адёлга буркаб, девор томонга ўгирилиб олди. Мариля тепасида бир зум турди-да, сўнг яна стол ёнига бориб ўтирди. Яна қошиқнинг тақирлаши, жувоннинг чапиллаб овқат ейиши эшитилди.

Иван ярим кечада уйғонди. Хона тимқоронғи. Сукунат. Ёнида печкадай иссиқ вужуд — Мариля пишиллаб ухлаяпти.

У нохуш туш кўрибди. Гушида нуқул уни биров қувлаб юрганмиш. Оёқлари ўзига бўйсунмасмиш. Қизиқ, Иван умрида бировдан қочиб юрган банда эмасди... У қайтиб ухлолмади. Ажриққа ағанагандек тўлғаниб ётаркан, алам билан ўйларди: «Мени алдашди». Бу ўй унга тинчлик бермасди. Агар кундузи бу ганга ўзи унча ишонмаган бўлса, энди унга қаттиқ ёнишиб олди.

«Уй қурдим... Ҳашаматли... Энди зору сабил қоп кетяпти. Ўзим билан опкетолмайман. Омонат дафтарчада пул бор, у ҳам Мариляники бўлади. Нега бунча жонимни жабборга берган эканман».

Иван уйлай-уйлай қишлоқдан ўзига уч нафар тенгқур топди. Улар ҳам бўлса аёллар. Уч нафаргина. Тамом. Улардан ёши улуги йўқ. Урушда, урушдан кейин бўлиб кетишди.

Иван энди навбат ўзига яқинлашаётганини аниқроқ

ҳис қилар, муқаррар ўлим ҳақида ўйга толдим, бунинг ёнига бошқа ўйлар қўшилиб уни ваҳимага соларди. Иван энди нафақат ўйлар, балки овоз чиқариб, гапириб ҳам юборарди.

«...Инсон яшади. Дарёда чўмилди. Офтобда тобланди. Ҳар хил вабо-балолардан ўзини асраб, вояга етди. Энди бўлса барчаси ҳавога учяпти, худди дарё юзасидаги туман сингари... Билагада куч-қувват бор эди, энди йўқ. Пул йиғди — улар нимага ярайди энди?»

Хотин... мана у, ёнгинасида ётибди, лекин у ҳам қолиб кетади ҳадемай... Бундан чиқадикки, инсонга ҳеч нарса керакмас. Бу ҳаммаси рўё. Соянинг кетидан бир умр қувлайсан, оқибатда ҳеч нарсага эга бўлолмайсан».

Иван бирдан ҳушёр тортди. У ўзи ҳақида худди бегона одам сингари фикрлаётганди. Сал бўлмаса қичқириб юбораёзди: «Ахир бу менман-ку! Иван ҳали тирик-ку!»

У шу заҳоти нималардир қилмоқчи ҳам бўлди. Чунки ўзининг ҳаётлигига ишонч ҳосил қилмоқчи эди.

Ўрнидан туриб, оёғини осилтириб ўтирди. Папирос олиб чекди. Юраги безовта урарди.

«Мен ҳали тирикман. Кўп ишларни қилишга қурбим етади».

Шу пайт кундузи томорқада унинг қулоғига: «Сен ўлиб кетасан, улар яшайверади», деб шивирлаган овоз яна эшитилди. У бу сафар: «Қани, тур. Бошла. Нима иш қилмоқчисан?» — деди.

Шундагина Иван ўзининг қандайдир кўринмас алланарсага боғланиб қолганини сездди.

Иван эрталаб ўрнидан турмади. Шифтга тикилганча етаверди. Мариля бир неча бор бошига келиб, аҳволини сўради. Аммо Иван миқ этмади. Шифтдан кўз узмас, унинг юзидан ҳеч қандай маъно англаб бўлмасди.

Иван ўзи нимадан норози: ўзиданми, тақдирданми, одамларданми, Мариля тушунмасди.

У ҳам энди эрига кулиб қарамас, аксинча, ундан нигоҳини олиб қочарди.

Тушга томон эшик тақиллади, хонага Яннингнинг ўғли билан оппоққина, қиррабурун, чиройлигина бир қиз кириб келди.

— Саломалайкум. Кирсак бўладими?

— Салом, салом, келинглар,— Мариля чаққон уларга пешвоз юрди.— Қани ўтиринглар.

— Йўқ, биз бир минутга кирдик. Утирмаймиз. Оёқларимиз бақувват.Шундайми, Зиночка? Хў-ўш... биз

Зиночка икковимиз Иван амаки, сизни тўйга айтгани келдик. Мана шу жумада. Сиз ҳам, Мариля хола, бирга чиқинглар. Хуллас, еттию ноль-нолда бориб ўтирган бўлинглар. Бўптими, мен қайтиб чиқиб юрмай,— деди йигит жиддий.

Иван индамади, шифтга тикилиб ётаверди.

— Нега индамайсиз, Иван амаки, чиқасиз-а!— деди Володя кулиб. У гўё куёвмас, гўё бировнинг тўйига хабар қилиб юргандай таассурот қолдирарди.

«Уйланаётган эмиш... Худди танцага бораётгандек. Бу қанақа келин-куёвлик, қанақа уйланиш...»

— Балки, чиқармиз,— деди Иван қуруққина қилиб.

...Жума кунни кечқурун у қора костюм-шимини кийиб тўйга отланаркан, бу охиригиси эканлигини ҳис қиларди. У бугун жуда вазмин, осойишта эди. Шу топда уни рўзғор юмушлари, томорқада қолган ўтин-чўп, нураб бораётган девор, экилмаган картошка ҳам ташвишлан-тирмасди.

Кечагина кўча чангитиб юрган болакайларнинг бугун келин-куёв бўлиб эл олдига чиқишини кўриш, нимагадир ишонч ҳосил қилиш, ненидир тан олиш учунгина тўйга келганди. Нимагадир ишонч ҳосил қилиш, ненидир тан олиш учун...

Янинанинг ҳовлиси безатилган, стол-стуллар қўйилган, столларнинг асосий қисмини ёшлар— чеҳрасида бахтиёрлик, беғамлик, беғуборлик балқиб турган, кўзлари чақноқ, ғайратли, шу билан бирга ҳали думбул-лиги ҳам шундоқ кўринаб турган йигит-қизлар эгаллаган эди. Ёши ўтинқираганлар чеккароқдаги столда...

Ҳамма хурсанд, хушчақчақ... Хаёлга берилган бир пайтида кимдир қичқирди: «Горько!» Унга бошқалар жўр бўлди: «Горько! Горько!» Володя меҳмонлар истагини бажонидил адо этди. Уридан туриб, қийқириқ, қарсақлар остида ўз Зинкасидадан бўса олди.

Кейин кўчага чиқишди. Кўчани тўлдириб гитаранинг ўйноқи оҳангига рақсга тушишди. Кексалар ўз билганича, ёшлар ўз-ўзича. Қандайдир нотаниш қўшиқлар айтишди. Иван кўзга ушча ташланмайдиган бир чеккада ўтириб уларни кузатар, борган сайин ўзининг бу ерда ортинқача эканлигига ишониб борарди.

Иваннинг атрофида бошқача ҳаёт, бошқаларнинг ҳаёти чарх урар, шовқин солар, у бўлса гунгу лол ўтирарди.

У Симонни — ўғлининг мана шундай шоднёнасига етиб келолмаган марҳум отани эслади. Симоннинг бу

кунга етиб келолмаганига бир чеккаси ўзининг ҳам ҳис-саси борлигини аниқ сездн.

У ўз дилидагини кимгадир ёргиси келарди. Иван Янина кейин нима дейди, кейин нима бўлади, бу ҳақда ўйлаб ўтирмади. Фақат гуноҳини бўйнига олса, юраги тубидаги оғир тош азобидан халос бўлса бас...

Урнидан турди-да, сал гандираклаган кўйи рақс тушаётганларга яқинлашди. Мариля ичимликдан, хурсандчиликдан анча сархушланган, ўзи сингарн жувонлар қуршовида эди. Володя чолни кўриб қолиб, қиррабурун, қайлигининг елкасидан қучганча унга томон юрди. Иванни даврага тортди.

— Володька,— деди Иван.

— Нима дейсиз, отахон?— йнгит кулимсираб унга томон энгашиб қулоғини тутди.

— Биласанми, ўшанда ариларга дорини мен...

— Қанақа ари бобожон, бугун тўй, менинг тўйим. Ўйнаш, қувнаш керак.

— Отангининг асаларилари бўларди бир пайтлар. Уларни мен ўлдиргандим, аргувонга мен дори сепгандим.

Володя нимадир ёдига тушгандай бир зум ўйга толди, сўнг кулди.

— Эҳ, отахон, бунн биламиз. Отам ўшанда сезган экан. Қутиларимизнинг туйнугига пахта тиқиб қўйилган экан.

Иван ўзини йўқотар ҳолда каловланиб деди:— Энди нима бўлади?

— Ҳеч нарса, отахон, ҳеч нарса. Сиз ҳеч ўйламанг. Ана, Мариля хола билан танцага тушинг, ўйнанг. Ана, онамга айтнинг бу гапни, уни таклиф қилинг танцага.

Йнгитнинг сўзларидан Иваннинг кўнгли тўлиқиб кетди.

— Мени кечир,— деёлди зўрға.

Володя энди унга жиддий тикилди.

— Сиз бу гапни нега менга айтяпсиз? Отамга айтнинг эди вақтида. Мен нима бу ерда...

Володя орқасига ўгирилди-ю, қайлиғини қўлтиқлаб, ундан узоқлашди.

Иван Мариляни кутиб ўтирмади.

Уйига жўнади. Дарҳол ечпиди, каравотига чўзилди.

Нафас олиши оғирлашиб борар, жуда катта, аммо бўм-бўш, гўристондагидек жимжит хона шифтлари ҳадемай устнга босиб тушаётгандек бўлаверди.

БЕГОНА

1

...У, жажжигина буғу боласи, уйғондию ҳуркиб ўрнидан турди — намадир яқинлашяпти. У ҳали мурғак эди, лекин тўпиллаб келаётган боягина уни оёғидан олиб, тортиб қулатган (тосидан қандайдир иси ёқимли илиқ суюқлик оқаётган ва бу қаттиқ азоб бераётган эди) пастак, кулранг, лекин кучли ва эпчил, тишлари ўткир ҳайвон эмаслигини сездди. Уша ҳайвон шамолга қарши йўналишда, ҳеч сездирмай пусиб келди, сўнг, буғу боласи онасидан хиёл орқароқда қолган замони, кутилмаганда буталар орасидан отилиб чиқди, оёқдан олди; албатта, бу келаётган доимо уларга яқинлашиб, баҳайбат, кучли онасига, унга — ўйинқароқ, ирғишловчи буғучага узоқ тикилиб турадиган узун думли таниш тулки ҳам эмас; ҳуркак қўшини қуён ҳам, она буғу тап тортмайдиган, ҳайдаб солмайдиган қўнғир-малла, оқ тумшуқли дайди бўрсик ҳам эмас — булар буғуларни томоша қилади, кейин ўзлари тарқаб кетади. Қимдир шох-шаббаларни снидириб, қисирлатиб, залварли қадам ташлаб келар ва бу қадам товушлари жуда яқинлашганда, нимадир ҳавонни кесиб буёққа унинг қуюқ шохлар остидаги бошпанасига енгилгина сакради, шунда жажжи буғуча кўзини очиб, ўсиқ, ўт-ўланлар орасидан худди тосини ёриб қонатган йиртқичдай пастак, лекин туси бошқача — қўнғир эмас, балки оқниш-қора ола ҳайвонини кўриб даҳшатдан қотиб қолди.

Бироқ ҳолдан тойган, мадорсиэланган буғу боласи ортинқ югура олмади, фақат типирчилади холос, жуфтлаб олган олдинги оёқлари ва қорини билан бир оз олдинга силжиб, зарбани кутиб яна кўзини юмди, мана ҳозир баданига ўткир тишлар ботади, деб қўрқувдан юраги безиллаб, нақ ёрилгудек ўйноқлаётганини, териси тиришиб, музлаётганини сездди. Негадир ўрмон, совуқ шамол, ғажилган ўлжа иси эмас, балки қандайдир бегона, дала иси келаётган ҳайвон унга ташланмади, ёнгинасида ерни тирнади, буғу боласига тегинмади ҳам, фақат ташвишланиб вовуллади. Анави қўрқинчли ҳайвон ҳам қандайдир ғалати товушлар чиқарган — кичкина калласини кўтариб, чўзиб увлаганди — шундан сўнг ўзига ўхшаш пастак-пастак ва йиртқич ҳайвонлар етиб келиб, уни ўраб олишган, ҳужум қила бошлашган;

ниҳоят, тонгга қадар улар буғуча атрофида ўралашиб юриб, уни холи қолдиришган ва онасини қаёққадир қувиб кетишган. Эҳтимол, мана бу оқ-қора ола ҳайвон ҳам ёрдамчиларини чақирар...

Ақиллаш орасида оғир қадамлар гурсиллаб яқинлашаётгани эшитилиб турди, қулоқлари битта бошлади: Мана, қадам товуши тинди ва ақиллаш ўша заҳоти тўхтади, аввалига совуқ соя, сўнгра қандайдир ўрмон, тутун ва ола ҳайвонининг иси ва яна бутунлай ҳайвонга хос бўлмаган ҳидли мавжудот уларнинг тепасига келиб чўнқайди, жароҳатланган тосига авайлаб уриб қўйди, буғуча сесканди, кўзларини чирт юмиб, бутун вужуди билан сездди: мана, қочнишга қуввати ҳам йўқ, тамома ажали етди!.. Шунда бепарво хаёлланди: нима бўлса бўлар. Қўрқув ва холсизликдан боши шилқ этиб тушди, тиши ерга тегди, лаби зирқиради, оғзи қумга тўлди.

Буғу боласи қовоқларини юмди, ҳатто киприклари пирпирарди, баданининг бирор жойида қаттиқ оғриқ бўлишини кутиб ғужанак бўлиб юлди; бироқ ҳеч нарса ботмади, жони оғримасди ҳам. Шунда у қовоқларини машаққат билан очди ва худди намчил туман орасидан, афтидан кўз ёшлари орасидан ёнида номаълум бир ҳайвон тиззалаб ўтирганини, узун-узун бармоқли олдинги оёқларини баланд кўтариб турганини кўрди. Унинг олдинги оёғи ҳам, юзи ҳам оппоқ, туксиз эди. Факат дўнгпешонали юм-юмалоқ бошини узун тук қоплаган эди.

— Худо ҳаққи, йиғлаяпти, худди одамга ўхшаб йиғлаяпти...— деган ажабланган овоз эшитилди.

Буғу боласи ўрмонда, ўрмон ташқарисида, дарёнинг нариги соҳилида бундай овозни кўп марта эшитган, қандай ҳайвон бундай товуш чиқараётганига ҳайрон бўлиб, уни кўришга уринган, лекин онаси ҳар гал сира йўл қўймас, туртиб-турткилаб олиб кетар, бундай товушга яқинлашмаслигини уқтирарди; мана энди буғу боласи ўша товушни эшитибгина қолмай, қайси ҳайвон эканлигини ҳам кўрди (эшитди-ю, лекин ҳеч нарсани англамади, бу ҳайвон эмас, одам эканлигини, бегона ҳам эмас, шу ерлик ўрмончи эканини ҳам билмади).

— Қани, нима бўлди, сенга бечорагинам. Югураман деб оёғинини синдирдингми, ёки онанг ташлаб кетдимми?...— одам яна тосини силади, буғу боласи яна кўзларини юмди, баттар ғужанаклашиб, қалтиради.

Урмоқчи туйқусдан жароҳотланган тосини силади-ю, чўғга тегиб кетгандек қўлнинг силаб тортиди, негадир

бармоқлари қип-қизил бўлиб қолди, у қўлини майсага суркади.

— Э, гап буёқда экан-ку...— деб юборди одам.— Бўрилар ғажибди-да, э, аттанг...— у шундай деб ўрнидан тез турди, ўт юлиб, яра теграсини артди, четга улоқтириб, яна ўт юлиб буғу боласининг тосидан тиззасигача суртиб чиқди — мурғак буғунинг оёғи ловиллаб ёнгандек бўлди, оғриқдан типирчилади. Ярага қўнган пашшалар тўзғиди.— Сени сақлаб қолиш керак, бузоқчам, — деди ўрмончи ва аввал бир, сўнг иккинчи қўлини буғу боласининг остига суқиб кўтарди, буталар остидан олиб чиқди, кейин шу қадар баландга кўтардики, буғучанинг узун оқниш оёқлари муаллақ осилиб қолганидан ташқари, боши ҳам айланди, ўрмончи уни кўксига қадар ўсган ўт-ўланлар орасидан кўтариб кетди.

Олдинда ит бугунги бўрилар сингари олис-олис сакраб эмас, балки бедана юриш қилиб борар, тез-тез тўхтаб ерни искар эди: у ерда сичқонлар югуришиб юрар, қўнғир-сарғиш дўнгликларни илма-тешик қилиб юборган қари кўрсичқон яшарди.

Эрталабки иссиқ қуёш таъсирида хийла шамоллаган сийрак ўрмонзордан сўнг таниш йўнғичқазор бошланди, у онаси билан бу ерда неча марталаб маза қилиб ўтлаган, ҳаво унчалик қизиб кетмаган кунларда эса шу ерда ётиб дам олишган, дарёдан қониб-қониб сув ичишган ва ўрмонга қайтишган.

Кўп ўтмай улар ўсиқ бута ва игир билан қопланган эски дарё ўзанига етиб келишди, ундаги сув сасиб кетган, таъмсиз; ундан ўтиб «кенг дарё» ёқасига чиқиб қолишди, улар одатда саҳар чоғида ёки кеч тунда бу жойдан мазали сув ичишар, дарёнинг нариги томонидан, қорамтир яшиллик, кўплаб уйлар томондан ана ўша нотаниш саслар эшитилар эди. Шу соҳилда онаси билан узоқ туришар ва ўша ёққа ҳайрон бўлиб кўп тикилишар эди...

Ўрмончи қирғоқ ёқалаб юриб, икки қирғоқни туташтириб ташланган, пўсти арчилмаган, лекин усти силлиқ ходалардан олдига келди. Устига чиқди, ходалардан аста, ёнлаб нариги қирғоқ томон силжий бошлади. Буғу боласи ўша томонга сира ўтмаган эди: энди жони хавф остида эмаслигини сезарди-ю, лекин ғалати овозлар, ўрмонда бўлмайдиган ғалати ислар, сирли-мавҳум тақдир уни шу қадар безовта қилдики, хавотирдан кўзи ёшга тўлди, ерга йирик-йирик ёш томчилари тома бошлади...

Ўрмончи уйига кўча томондан эмас, балки кенгина уватзор орқали келди-да, хотини атайин очиб қўйган эшикдан ичкарилади; катта печда олов лағиллаб ёнар, идишда сув қайнар, уйда боя ўрмонда мана бу одамдан келган ҳид ўрнашиб қолган эди.

Ўрмончи уни бурчакка қуруқ полга қўйди, қаддини ростлаб увишган қўлларини ҳаракатлаштирди.

— Қаёқдан топдинг буни?— сўради паст бўйли, тўлагина бека.— Ҳали жуда ёш экан-а...

— Ковалёв қарағайзоридан,— жавоб берди ўрта ёшлардаги бўйчап, елкадор ўрмончи.— Бўри тосини ёриб юборибди, опасини бир ёқли қилганга ўхшайди. Бир оз кечиксам бу ҳам қон йўқотиб соб бўлар экан... Ярасини спирт билан артиб, тозалаш керак. Маня, сен ўт олиб келгин.

— Вой, шўрим қурсин!— эрининг гапи тугамай бека ҳовлига чиқишга отланаётди жаврай кетди.— Бечора, дунёга келиб улгурмай бошига тушган кулфатни қара... Қуриб кетсин, шунақа ҳаёт! Ёввойи бўлсаям жоним ачишиб кетяпти.

Аёл оқсоқланиб уйдан чиқди, эркак эса печь устидаги ётадиган жойдан оқ латта олди, қўлида ёғимлаб, баланд ва энсиз шкафча олдига келди, юқори жавон ойнасини суриб, ярмигача тиниқ суюқлик тўлдирилган шиша идишини олди. Тиши билан шишанинг тиқинини очди, латтани бўктирди, латта дарҳол намланди, бир-икки томчи суюқлик полга томди, номаълум ҳид— ёмғирдан сўнг ўрмонда тараладиган ҳиддан кўра ўткирроқ ис димоққа урди.

Эркак шиша идишини жойига қўйиб унга яқинлашди, энгаши ва муздек латтани унинг ярасига босди— тоси ўт олгандек ловиллади. Буғу боласи сапчиб маъраб юборди, ҳуркиб қочишга уринди, бироқ ўрмончи бақувват қўли билан елкасидан босиб, юпатишга тушди: «Шошилма, бузоқча, бир оз куйдиради, холос, кейин тинчийсан!»— у шундай деб яраши, яранинг атрофини артар, латтадаги қон юққан жойини ўраб, ярага яна латтанинг оқ жойини босар эди. Уни босиб, артяпти-ку, ўзини ҳам негадир афти бужмайиб, кўзлари қисилиб тобора миттилашиб борарди.

Буғу боласи кўзларини чирт юмди, оғриқдан нафас ололмай қолди, мана ҳаммаси тамом бўлди деб ўйлади. Бироқ, бир оздан сўнг, кутилмаганда оғриқ пасая бош-

лади, ярасининг ўрни қичишди; кейин силтаниб тушаётган ярадор оёғи енгиллашди. Эркак унинг бошини, бўйинни меҳрибонлик билан силади — буғу боласи анча хотиржам тортди, бошини полга қўйди, кўзларини, ҳорғин лекин енгил тортиб юмди, буғуча хавф ўтиб бўлганини, ўрнини осойишталик эгаллаётганини сезди, чунки оёғи оғримай қолди, ҳатто бирдан қорин очикди: бугун онаси бўрилар қувғинига учрагани туфайли эмизиб улгурмаган, тирсиллаган елиини лопиллатиб қаёққадир қочган эди, эҳтимол, энди у қониб эмишга шайланган ширин, тўйимли сут қаердадир ерга оқиб ётгандир... Иссиқ, ширин сутни эслашидан оғзи сўлакланди, қайтиб ютишга улгурмади, сўлак остки лабига оқиб тушди.

— Қоринчанг очиб қолдимми?— эркалаб сўради ўрмончи.— Ҳозир сут топамиз, қоринингни тўйгазамиз, кейин кучга кирасан,— шундай деб оқ шкафча томон кетди.

Эшикчасини очиб, жавондан кувача олди, унинг бўғзидан тутиб ниманидир қидирди. Сўнг сутни товоқчага солиб, буғу боласининг олдига қўйди. У сутнинг таниш исини (онасининг сутига ўхшамаса-да) олди, бироқ тумшугини тўсатдан товоқчага ботириб олганидан яқиндагина соғилган сут бурнига кириб кетди ва буғуча одамга, полга сутни сачратиб бир неча бор тумшугини силкитди.

— Товоқдан ичшини билмайсан ҳали... Сен, биродар, жуда ожизсан,— ўрмончи шкафчадан шиша идиш олиб, ҳамон буғун эркалаганича столга жиндек томизди.

Буғу боласи хушхўр таомдан айрилиб қолганидан бўшашиб тумшугини ялади, шуниси ҳам ширинлигини сезиб тилига текканини ҳузурланиб ютди, очлик баттар зўрайди.

Ўрмончи тезда шиша оғзига қизил сўрғич тақиб қайтди, сўрғични буғучанинг оғзига суқди — буғу боласи резинанинг нохуш мазасини туйиб улгурмай оғзига сут тизиллаб қуйилаётганини пайқайди. Суюнганидан қалқиб кетаёзди, ўрнидан тургиси келди, бироқ, оёғи қаттиқ оғриб ётиб қолди, сўнг оғриқ босилишини кутди, кейин сирғаччиқ сўрғични оғзидан чиқариб юбормаслик учун бўйинни чўзиб яна сўра бошлади.

Эма туриб, уй ўртасидаги тўсиқ томондан эшикни очиб иккита ялангоёқ бола уйқули кўзини ишқаб чиққанини кўрди — ориқ, бўйчан етти ёшлардаги бола ва беш ёшлар чамаси, увоққина, тиқмачоқдек қизалоқ.

Болалар аввалига кўзларини ишқаб ҳайрон бўлиб оталарига ва унга қарашди, бир зум шу аҳволда тургачгина жонланишди, тўсатдан уйқуларини ўчиб кўзлари катта-катта очилди, анграйиб буғу боласига яқинлашишди.

— Бу бошқа бузоқчани?— деб сўради қизалоқ нолик овозда.— Қасрдан олдингиз?

Отаси жавоб бермади, кулимсради холос.

— Бу бузоқ эмас,— деди бола, суяги туртиб чиққан елкасидаги сурилиб кетган майкасини тўғрилаб.— Буғу боласи-ку. Шунақа-а, дада?

— Ҳа,— деди ўрмончи.— Тузалгуннча бизникида яшайди.

— Буҳу, буҳу,— қизалоқ шундай деб унинг ёнига чўнқайди, сағрисини силади, сўнг нариги томонидан ўтиб, шишага қўлини чўзди. Опкелинг, мен.— Унинг қаршилиқ қилмаслигини кўриб шишани икки қўллаб тутди.

Буғу боласи болаларга қизиқсиниб тикилган кўйини сутнинг ҳаммасини сўриб тугатди, ҳатто бирмунча фурсат сут келмай қўйган сўргични оғзидан бўшатгиси келмади, сўргичдан ҳуштак товуши эшитилди, кейин оғзидан бўшалди. Сўргични олишгач, буғу боласи тиллини шапиллатди, жуда ҳолдан тойганини сизди, кўзлари ўз-ўзидан юмилиб кетаверди.

...Тунда — ярасини артиб-суртишгандан сўнг сут беришди ва яна уйқуга кетди. Тушида онасини кўрди, онаси яқин-орада юрган эмиш-у, уни ёнига чорлаётган — бесаранжом маъраган эмиш.

Буғу боласини уйғониб қулоқ солди — маъраш эшитилмади. Фақат девор томондан эсаётган шамол шифтга осиб қўйилган чалғи ва хаскаш дасталари орасидан гувиллаб ўтиб унга етиб келаётгандек бўлди. У осойиш топиб яна ухлай бошлаганида яна мунгли инграш эшитилди.

Буғуча қулоғини динг қилди, туриш учун аввал тизалади, олдинги оёқларини ростламоқчи эди, бироқ орқа оёқларини одатдагидек босолмади, туёғи полга судралиб тарақлади. Устидаги пахтали камзул сирғалиб оёғига тушди, оёғи ўзи ётган қанор қопга чалишиб кетди.

— Э, жон битиб қолдимми?— деди унинг қимирлашини эшитиб кўйлакчан чиқиб келган ўрмончи чироқни ёқиб. Буғу боласининг кўзи қамалиб кетди.— Мадор кириб қолибди-да? А? Яхши, фақат бизга иш

орттирмаслигинг учун тўсиб қўямиз,— ўрмончи каттагина шкафни суриб келтирди.— Эртага эса тахтадан уй қуриб бераман. Уша ерда яйраб яшайверасан.— Хўжайини уни бир оз силади, кейин чироқни ўчириб, чиққан хонасига кириб кетди.

3

Орадан бир неча ҳафта ўтди. Буғу боласи ўсиб, кучга кирди, яраси битди — аввалига қон гудда бўлиб қотди, кейин янаям қуриб, ярагинг сирти туша бошлади.

Кечаси у бир қучоқ хашак устида ётди, кундузи ҳовлида ўйнаб юрди, шу ерда яшайдиганлар билан танишди. Меҳрибон, ҳамдард хўжайинига қаттиқ ўраниб қолди, қаттиққўл ва сергапроқ бекага кўникди, ит, бузоқча билан дўстлашди; мушук ва товуқларга эътибор ҳам бермади, фақат ўйнашиб уларни қувди — қувганини кўрган заҳоти хўжайин бақирди — мушукни-ку, қувласа жин урмас эмиш, лекин товуқларни қувласа пати тўкилар, тухум туғмай қўяр эмиш. Она буғуга ўхшаш каттакон сигир билан биринчи кўришишдаёқ чиқиншолмади: буғу боласи сутнинг таъминни сезиб шошиб қолди ва елнинг отилди, лекин сигир орқа оёғи билан чунонам тепдики, оғриқ азобидан инграб чўккалаб қолди, қайтиб сигирга яқинлашмади, сигир ҳам унга қайрилиб қарамади.

У хўжайиннинг болалари — ўғил-қизи билан жуда иноқлашиб кетди. Қайси бирини кўпроқ ёқтиришини ҳам билмасди. Балки икковини бирдек ёқтирар. Болалар билан ўйнар, ҳовлида ирғишларар, қўлларидан мазали нон, ширинлик ва кулчалар ер, болалар ҳатто унга ҳазиллашиб Лабдор деб лақаб қўйишди.

Бу номни хўжайиннинг ўғли топди. Буғучанинг башараси дўнглигига, юқори лаби дўрдоқлигига ҳайрон бўлди, кейин «Лабдор!» деган гапни топди. Уни худди бузоқчани чақиргандек: «Мах, мах!» деб эргаштирар, лекин шундай аташар эди.

Аввалига бу номни болалар айтишди, кейин катталар ҳам шунга одатланишди.

...Ўнинг яраси битаёзган, оғриқ йўқолган, фақат бир оз санчиб қўяётган ёзнинг охириги кунларидан биринда ҳали туман тарқамаган саҳарпалласи унга ардобни негадир уйқудан базўр уйғонган ялангоёқ, бола эмас, балки хўжайиннинг ўзи олиб келди. Хўжайин-

нинг этиги шудрингдан жиққа ҳўл, эгнида эски камзул, елкасига ўрмон ўргимчаги уяси илашган, ўзидан хом кўзиқоринининг ҳиди келар эди.

Бузоқча билан унга ярим лақирдан ардоб келтирди, ваҳолаки бузоқчани ҳар куни далага қўйиб юборишар, у барра майсага тўйиб қайтар, бугун эса негадир қўйиб юборишмаган эди.

Бола ҳар доим унинг олдига челакини қўйиб, қўлини унинг ичига солар, Лабдор боланинг бармоғини ялаб аталани ича бошлар, охири челақ тубига ёпишган тотли хамирни тили билан кўчириб оларди. Энди эса бармоқ излаб тумшугини челақ тубига урди, ардоб унинг кўзига етди. Лекин ича олмади ва хўраки ерга сачратиб юбораверди. Ўрмончи уни индамай кузатиб тураверди, бармоғини эмизгани йўқ, Лабдорнинг кўполлигига ҳам парво қилмади, бақирмади. Тек турганича сигаретини чуқур-чуқур тортди, кўзини пирпиратди. Бугун у негадир ўйчан, жиддий кўринди.

Бузоқча ўз улушини ичиб бўлиб идишни ялаётганида Лабдор ҳам бир амаллаб челакини бўшатди, ўрмончи дарвоза занжирини туширди, бузоқчанинг бўйнидан боғлади, дарвозани очиб ҳовлидан етаклаб чиқди. Ўрмончи ҳар сафар бузоқчани яйловга олиб чиқаётганида Лабдор ҳам ёлғиз қолишни истамай ташқарига нитилар, хўшайин эса унинг тумшуги олдида дарвозани ёпар эди, бугун бундай қилишга шошилмади ва Лабдор — аввалига ишонқирамай журъатсиз, кейин дадил олдинга ташланди:

Улар уй биқинидан ўтган цемент йўлкадан боришди; Лабдор бораётиб иссиқдан тер босган ойнадан бекани кўрди, у ғамгин, термилиб турар, ҳатто негадир йиғлагандек туюлди — оқ рўмолча билан кўзининг чеккаларини артар эди.

Кейинги — анча катта ва залварли дарвозадан ўтишгач оқиш-кулранг тош йўл бошланди, ундан юра олмаган Лабдор йиқилаёзди. Йўл ортида кўчадан ўрмонгача тўсилмаган оралиқ — яйлов ястанган, ўт-ўлан қуёш нурида деярли қовжираб битган, фақат у ер-бу ердаги ўйдим-чуқурда майса кўкариб кўришар эди. Хўжайин уларни яшил оролчага етаклаб келаётиб йўл-йўлакай қозикни суғуриб келди, қўлига тош олди. Энгашиб қалпоғи яссилашиб кетган қозикқа арқонни боғлаб қоқа бошлаганда Лабдор бу қадар кенглики, осмоннинг шу қадар бепоянлигини кўриб ҳайратга тушди.

— Хўш, Лабдор?— Ўрмончи тошни ерга ташлаб, қўлини иштонига артди-да, бугучани силади.— Катта бўлиб қолдинг, ўз уйингга, қавмларинг орасига бориб яша... Ҳозирча, ҳали ёш эканингда бизникида яшашинг яхши, лекин эрта-нидин қийин бўлиб қолади ўзингга. Болалалар ухлаб ётганида кетволақол...— шундай деб ўрмончи унинг сағринига туртди.— Бора қол, бузоқчам, уруғларинг орасига бор, бизни унут. Ўзингга яхши бўлади.

Лабдор бир-икки қадам босиб бузоқчани тумшуғи билан туртди — ҳар куни ҳовлида югуришадигандек шаталоқ отиб кетишди. Бироқ бузоқча озгина югурмай силтаниб тўхтади: таранг тортилган арқон унинг ортиқ узоқлашишига қўймади. Улар ортидан бораётган ўрмончи қўлини силкитди — Лабдор ҳуркмай-нетмай ўйноқлаб шаталоқ отганича узоқлашди, чопиб борар экан кенгликда яйраганидан-яйради, югургани сайин ҳозиргача худди ана шу кенглик, бепоёнлик етишмаганини ҳис қилиб борар эди.

Яйлов тугаши билан ёш, сийрак ўрмонзор бошланди, Лабдор таниш яшиллик, шабнам исидан маст эди, югургани сайин юургиси келар, югураверар, ҳеч нарсани хаёлига келтирмас, тобора ўрмон қаърига ичкарилиб борарди. Эски қарағайзор қандайдир жуда-жуда таниш нарсаси билан унинг янаям эсини оғдирди, унинг қувончига қувонч қўшилди, севинчдан юраги тошиб борар, тўши ҳаприқиб ёрилиб кетай-ёрилиб кетай дерди. Яна анча югурди, баланд, шудринг босган ўтга тўқинди, тўхтади: бу тиканли маймунжон тупи эди.

Лабдор тирналган оёқлари ўтга теккандек шошиб орқага тисарилди, бир оз юриб тумшуғини баланд ва қуюқ ўсган қора арчага уриб олди, майин бурун парраги ачишганидан яна шошқинч орқасига юрди. Озодликдан бўлган сархушлик ўтиб кетди, бу ерда кўп нараса унга нотаниш эканлигини билиб қолди, ўрмончининг ҳовлисини жуда яхши биларди, ўрмон эса уни бетакаллуф қарши олди.

Энди у астароқ, эҳтиёткорроқ юрди. Шу пайт бола-нинг зорланиб: «Лабдор! Қайдасан! Лабдор!» деб чақираётганини эшитди — қиз эса йиғлар эди; у дўстларини узоқда қолдириб келганини сездди. Шунини ўйлаб орқага қайтди. Ўрмондан чиқиб, ўрмончи қизини кўтариб олиб уйи томон кетмоқчи бўлаётганини, қизнинг эса отасининг қўлида тинирчилаб йиғлаётганини кўрди.

— Лабдор! Лабдор!— ўғил бола қувончдан қаттиқ

қичқириб юборди ва оёқяланг, майкачан кўйи у томон югуриб кела бошлади.

Буни кўрган ўрмончи қизини ерга қўйди. Қиз ҳам митти оёқчаларини кулгили лапанглатиб акасининг ортидан югуришга тушди. Югуриб келатуриб қувониб бақирди.

Буғу боласи билан одам боласи тўқнашиб кетиб йиқилди (Лабдор болани эҳтиётлаб биринчи бўлиб йиқилди); бола ўрнидан дик этиб туриб, буғу боласи бўйнидан қучди, ёпишиб шивирлади: «Лабдорим, менинг Лабдоргинам». Қизалоқ ҳам югуриб келиб ўзини буғу боласи бўйшига ташлади, иозик қўлчалари билан қучиб, ўпди — Лабдор чидай олмади, шундай меҳрибон, садоқатли дўстлари борлиги қувончидан йиғлаб юборди...

— Бизни алдабсиз,— деди бола аста яқинлашаётган отасига таъна қилиб.— Лабдор қочиб кетмаган, ўзингиз қўйиб юборгансиз уни, турна, қуён, ёввойи чўчқа болаларини ҳам шундай қилгандингиз. Лабдорни қўйиб юбормайсиз, у бизникида яшайверади. Уни ўзим боқаман.

— Мен ҳам ўт беяман,— акасига қўшилди қизалоқ гуноҳкорона бош эгиб турган отасига ёшли кўзларини тикиб.— Сиз яхши эмассиз.

— Гапларинг ҳам тўғри, ҳам нотўғри,— деди отаси кўзини пирпиратиб.— Лабдорга шунчалик меҳрибончилик қилаётганларинг яхши, лекин уни қўйиб юбормаймиз деяётганларинг номаъқул. У ҳайвон, шунинг учун ўрмонда яшаши керак. Унинг уйи ўша ерда. Ўринкўрпаси ҳам, емиши ҳам, эрки-озодлиги ҳам. Одамга жуда ўрганиб қолса ёввойи ҳайвоннинг ўзига оғир бўлади. Мен биламан-ку, ахир.

Лабдор оёққа турди-да, ҳуркмай-нетмай яна бир дўсти — бузоқча ённга борди. Унинг кетидан болалар кулишиб чопқиллашди, улар оталарининг жиддий ўғитларини эшитишмаган, балки тушунишмаган ҳам эди.

4

Хуллас, Лабдор ўрмончининг уйида қолди. Ёз бўйи ва кузнинг бошларида у бузоқча билан яйловда эркин ўтлаб юрди, ўрмонга дарахт пўстлоғи ва баргаклар ейишга борди, қишлоққа, машиналарга, одамларга кўникди, яқин-атрофда кўрмаган жойи қолмади, одамлар ҳам, айниқса болалар унга кўникиб қолди.

Қишда уни молхонадаги мўъжазгина тўсиқ ичига қамаб қўйишди, Лабдор унга анча вақтгача кўника олмади: ёнгинасида яшаётган сизирлар, чўчқалар у билан дўстлашишмас, чўчиб ҳуриллар, ҳуркишар, қолаверса Лабдор гўнгниг ҳидига, тўсиқнинг торлигига чидай олмади, у озодликни, бемалол югуришни истар, бу орзуси эса камдан-кам — фақат сизир-бузоқларга қўшиб музлаган қудуқдан суғоришга олиб боришгандигина насиб этарди.

Қиш мобайнида у жуда ўзгарди — бўйи чўзилди, қоматдор, кучли, оёқлари бақувват буғу қиёфасига кирди, энди хас-хашакни туёғи билан тепиб тита оларди, гавдаси чўзилганидан вазни ҳам оғирлашган, танази узун қора жун билан қопланганди, пешонасидан юқорироқда симиллаб оғриқ турганди — табиий, шох ўсиб чиқаётган эди.

Баҳорда, ҳали қор эримай, муздек ернинг нами кўтарилмай, ҳали кўкариб улгурмаган япроқчаларнинг беғубор бўйи тарала бошлаган бир кезде Лабдор қаттиқ зерикди, гўнг йиғилганидан торайиб қолган тўсиқ ичида оғир-вазмин, тўқ, ўнгиб кетган сизирга ва анчагина ўсиб қолган, дўстлигини унутган, ўйноқчилигини ташлаган бузоққа ўхшаб еб ётгиси, ухлагиси ва ҳовлида оҳиста юргиси келмай қолди, буёғи яна эркинлик, кенглик, ўрмон куздагидан ҳам кучлироқ бир оғу билан ўзига тортар, яна қандайдир ҳислар туғилар, ўзи каттайиб қолганидан болалар билан ўйнашишни хушламас, болалар ҳам аввалгидан совиган, ҳатто унинг сал туртиб юборишидан ҳам чўчишар эди.

Бир куни ҳовлига чиққанида уёқ-буёққа бесаранжом юриб турди, баланд деворга суйкаланиб, қорамтир жунларини тўкди ва тўсатдан зериккани ва сиқилганидан орқага тисарилиб турди-да, югуриб келиб девордан ҳатлаб ўтиб, таниш яйловни кесиб ўрмон томонга чопди.

...Қуёш тиккага келиб, мовий осмон илиқ нурга тўлганда ўрмончи ҳовлига аравазида кириб келди, оғилхонага кириб, ёлғиз туравериш жонига теккан Лабдорнинг гарданини силади, сўнг сездирмай бўйнига қайиш солди ва тоб ташлаган қийшиқ дарвозани очиб, молхонадан етаклаб чиқди, аравага боғлади. Буғу боласи тумшуғини аравага ортилган хашакка суқиб ҳидлади, ольха ва бошқа дарахтларнинг баргли чўп-чўпакларини чимдиди, лекин бугун хўжайин у билан қандайдир ўзгача, номаълум нарса қилмоқчи бўлаётганини

сезди. Арава ёнига бека, болалар келишди, жимгина қараб тураверинди.

Хўжайини гап-сўзсиз аравага минди, жиловни силтади ва оқ оёқли тўриқ от сал силтаниб йўлга тушди. Қайиш таранглашиб Лабдорни тортди. У безовта бўлса-да, ҳеч қандай таҳликани сезмай, қаёққа олиб кетилаётганини билмай истар-истамас бораверди: арава ортидан шошилиб юрганидан орқага қарай олмади, бека болаларни билан кўчага чиқиб қўл силтаб у билан хайрлашаётганларини ҳам кўрмади...

Ўрмонга етишганда арава тўхтади, ўрмончи аста келди-да, чўнтагидан нои олиб Лабдорга тутди, сийпалади ва туйқусдан унинг бошига қоп кийгизди. Лабдор дастлаб қоронғиликдан қаттиқ ҳуркиди, қалтиради, силтаниб тортилди, бироқ қайиш ҳиқилдоғини бўғиб кўйди, нафаси қайтаёзди.

— Хўш, хўш! Чўчима, Лабдор,— тинчлантирди ўрмончи уни.— Ҳеч ёмонлик қилмайман.— Шундай деб яна отни ҳайдади, Лабдор орқадан келаверди.

Жуда узоқ юришди. Юмшоқ, илдиз-пилдиз ўнгиб ётган балчиқ жойлардан, кўприкдан ўтишди, Лабдор сергакланиб қўрқиброқ юрди, сўнгра яна уч соатлардан сўнг дам ўнг, дам сўлга бурила-бурила яна ўрмонга киришди, оёқлар йўсин ва арчагулга чалинди, шу ерда Лабдор бир печа марта тўнкага қоқилиб-туртинди, ёввойи чўчқалар қазиган чуқур ўнгириларга тойиб кетди.

Ниҳоят, ўрмончи тўхтади, унинг ёнига келиб қопни ечди, қайишни бўшатди, буғу боласининг калласи ва бўйини қора терга ботган эди. Лабдор тумшугини чўзиб пишқирди ва нари юрди. Ўрмончи арқонни силкитди: ҳа, югур, ўз уйингга келдинг, энди сен шу ерда яшашинг керак!

Лабдор хўжайинининг қўл кўтаришидан қўрқмади, билади, у шу вақтгача калтакламаган, шундай бўлса-да, ўзига нисбатан қандайдир кўнгилсиз муносабатни сезиб нарироқ борди ва нима бўлар экан дегандек қақ-қайиб туриб қолди. Одам аравага ўтириб жўнаётганини кўрган Лабдор бу нотаниш ўрмонда ёлғиз қолишни истамай аравага эргашди, ўрмончи тўхтади, энгашиб пўстлоғи шлинган ёгочни олиб Лабдорга отди.

— Кет!— деб қичқирди, сўнг — энди аста шивирлади:— Бор, жонивор... Энди бемалол кун кўра оласан. Утган йили болаларим билан ачпинган эдик, қутулиб қололмаслигингдан чўчиган эдик. Сен уйимизга қайт-

магин деган хаёлда яқин орага эмас, шу ердаги қалин ўрмонзорга келтирдим. Яйраб-яшнаб юр. Бизники сенга тўғри келмайди. Сенга қаролмаймиз ҳам.

Бундай муомала Лабдорга оғир ботди, у қайта эргашмади, орқада қолди, ўтирилиб, арава ёлдирагининг шиқир-шиқирига ҳам қулоқ солмай сукунатли, қишлоқдан олис ўрмон сари секки-секин юраверди.

...У кунни билан ўтлади, кичик-кичик кўлмаклардан таъмсиз, кўкимтир сув ичди, қуёндан, қур тўдасидан ҳуркиб тушди ва кечга яқин буғулар подасига дуч келди.

Баҳайбат, қўнғир, шохдор буғу поданинг олдида уни кутиб турди, пишқирди, бақувват, чиройли оёқларини ерга уриб менграйди. Лабдор ҳам чўчиди, ҳам ўз қавмлари ёнига боришга ошиқди, бироқ баҳайбат буғу бурун катаklarини кериб, ҳайбат билан шохдор калласини энгаштирди, сўнг эса шу тахлит хавф солиб турганига қониқмай шиддат билан югуриб яқинлаша бошлади. Лабдор учли шохлар зарбига аранг чап бериб қолди, у бу ерда ўзининг бегона, ортиқча эканлигини, шунинг учун ҳам қўнғир буғу ўрмонда емиш бисёрлиги ва ҳаммага етса ҳам — бу ерда доний озуқа, қулай жой хўжайинни бўлишни шу бонс Лабдорнинг яшашига қарши бўлмаса-да, унинг ўз амлокидан нарига, унчалик қулай бўлмаган жойларга жўнашини истаётганини пайқади.

Лабдор барг ва майсаларга тўла жимжит гўшани тарк этишга, ёнгинасида ёш қарағайзор бор, ўрмончи уни ташлаб кетган эски ўрмонга қайтишга мажбур бўлди, у қулайроқ маскан топиши керак эди-да, ахир.

Уни шу қадар бетакаллуф қарши олишганидан ҳайрон бўлиб ғазабга келди, бетоқат депсиниб, қуюқ, ўт-ўлан буталари орасига кирди, ётиб ухлашга уринди. Бироқ ухлай олмади. Аввалига ости жуда қаттиқ туюлди, дам у-дам бу биқини билан ётиб кўрди, юмшоқроқ жой излаб нари-бери силжиди, кейин баданга совуқ ўтди, қоронғи тушганда эса худди ўрмоннинг устига тувоқ ёпилгандек бўлди — таҳликага тушди, ёлғизликдан, бойўғлининг қичқиригидан ўтакаси ёрилаётди, шунда кечагина ётгани келмаган, тарк этиш чорасини тополмаётган оғилхонани, тор тўсиқни эслади, ҳозир ўша ерда бўлиб қолгани келди. Уридан даст туриб ўша томонга, одамлар ҳузурига югуриб кетиш хаёлидан сабрсизланиб, калласи ғувиллаб кетди, юрага хаприкди, оёққа турай деганда тўсатдан бошқа ақл-

лироқ фикр келди: уёққа борадиган йўлни тополмасачи, муҳими — одамларга унинг кераги йўқ-ку.

5

Лабдор донмо ўша баҳайбат ва бошқа йирик қавмларидан чўчнса ҳам, ўрмонда ўзига ҳамроҳ ахтариб юриб, ёшлик ғайрати билан жимжит гўшада ўз наснбасини топиб кун кўраверди.

Секин-аста ёввойиладша бошлади. У бутунлай ёввойиладшиб кетиши, баҳайбат бўлиб ўсиши, аста-секин яйраб сайр қилгани, дам олгани, оила қургани қулай майдонларни забт эта бориши буғулар орасида кўзга кўриниб қолиши турган гап эди... агар одамлар бўлмаганда.

Лабдор ҳамон улардан йироқлашиб кетолмас эди. Бир кунни у узоқдан одамлар товуши келаётганини эшитиб қувонди-ю, шошиб қолди, эски ўрмон томонга югурди. Топди, резина этик кийган, қоп ва хаскаш кўтарган аёлларни кўрди. Хуштаъм нон ейиш умидида сўлагини оқизиб қувончдан шаталоқ отиб улар томонга югурди, аёллар эса орқа-олдига қарамай дуч келган томонга тумтарақай қочишди. У бирорта аёлни қувиб етишга, унга эркаланишга ҳарчанд интилмасин, улар қий-чув кўтариб орқа-олдиларига қарамай қочишар (қўрқувдан гезариб кетган эдилар), сўнгра эса, юрак ютиб бир жойга ғуж бўлишди, танаси йўғон қарағай панасига яшириниб, хаскаш силкитиб, ёғоч, кесак отиб унга пўписа қилишди.

...Дароз бўйли, тимқора сочли, япалоқ юз, қирғийбурун ва пастакдан келган, малла, чўзиқ юзли, қўнжи узун резина этик билан пахтали камзул кийган икки ёш одамни у ўғринча аланглаб боришаётганда кўрди.

У намчил ольхазорда шитирлаб барг чимдиётган эди. Баргин тили билан тутиб ўзига тортганда эти жимирлашди: дарахт силкиниб унинг устига совуқ шудринг томчилари ёғилди. Икки ҳамроҳнинг қўлларида милтиқни кўрганидан улар рўпарасига югуриб чиққиси келмади, қочишни ҳам ўйламади. Кетишса кетаверишсин, бу қорнинг тўйгазаверади.

— Айтишларича, мана шу ольхазорда одамлардан чўчимайдиган буғу бор эмиш,— Лабдорнинг зийрак қулоқларига дароз кишининг шивирлаши эшитилди.— Шунинг учун итнинг ҳожати йўқ, шовқин кўтарилади.

— Қўрқинчлими дейман-да, вабо,— деди титроқ

овозда паст бўйли шериги.— Қонун ёмон-да, расвосини чиқаради одамнинг. Йўл ҳам яқин, битта-яримтаси кўриб қолса...

— Биричи марта келаётганинг учун шундай ваҳимага тушяпсан,— ҳиринглади дароз бўйлиси юзидан нам ўргимчак нини сидириб ташлаб, милтиқни баланд кўтарди.— Барра гўштан бир-икки тотиб кўрсанг кўнглинг овни тусайверади. Тўхта!— У тўсатдан турган жойида тўхтаб, шеригининг елкасидан тутди.— Худо ҳаққи, ана у, барг еяпти. Кўрдингми?

— Қани?— сўради иккинчиси, бит кўзларини қисиб. У шабкўрга ўхшайди.— Ҳа-ҳа, кўрдим. Биққиғина экан...

— Бир хумдан, тўлдириб бўлишамиз, укам,— шивирлади дароз, елкасидаги сумкани оҳиста тушириб, ерга қўйди, тепкини орқага сурди.— Бор гап экан-да. Қара, семизлигини...

Лабдор ҳамон жойида турар, одамларнинг ўзи унга яқинлашаётганини кўриб ҳайрон эди; у ҳар қалай обдон мойланган милтиқнинг қўрқинчли порох исини сезди, лекин чўчимоди, ўрмончининг милтиғидан ҳам шундай ис келар, лекин ундан ҳеч қандай ёмонлик кўрмади. Яна бир нечта барг узиб кавшади, кишиларга хотиржам қаради.

— Э-э, овчи бўлмай ҳар нарса бўл!— деди тишлари орасидан жеркиб дароз бўйли ҳамроҳига.— Қўлинг, лабларинг қуёниқидан баттар қалтираб кетяпти-ку. Ўзим тинчитиб қўя қоламан. Текказолмасам, сен отасан.— У шундай деб ортиқча ҳаракат қилмасликка уриниб, лабларини қимтиди, қўндоқни елкасига босди, чап кўзини қисиб милтиқ учига тикилди.

Лабдор кўкиш сўлагини оқизиб барг чайнашда давом этди. Бу ердан узоқлашиш ниятида калласини оҳиста кўтарди, шу пайт нимадир қаттиқ қарсиллади, кўз олди қоронғилашди, оёғи ердан узилиб гурс этиб қулади, Лабдор шундан бошқа ҳеч нарсани сезгани йўқ, у қуюқ туман оғушида қолди...

АЛЕКСЕЙ ДУДАРЕВ

ШАҲАР УЗРА ЮЛДУЗЛАР

Янги микрорайоннинг қоқ ўртасидан қоп-қора лента бўлиб кенг йўл ўтган. Йўлнинг ўнг тарафи одамлар энди кўчиб келган маҳалла — узун-узун, баланд-баланд

уйлар; минглаб деразаларда чироқ порлайди. Чап тарафида эса қурилмиш эндигина бошланган; сал нарида сийрак қарагайзор ўртасида ихчамгина бир кўл; кўлнинг теварагида қурилаётган биноларнинг ҳамда лайлакка ўхшаган кўтарма кранларнинг гира-шира шарпалари кўзга ташланади; онда-сонда лип-лип этиб чироқ кўрилади. Кўтарма кранларнинг узун-қисқа шарпалари беҳисоб август юлдузлари оғушига чулганган.

— Уни қаранг, қаранг!— Йўловчи пешонасини машинанинг олд ойинасига тақаб олган эди, худди ўз кўзларига ишонаётгандек бир алфозда Сергейга ўгирилиб қаради.— Ақл бовар қилмайдиган гўзаллик! Пастда чироқ, тепада юлдузлар! У-ў!

— Ҳа-а, юлдузларми,— дея Сергей эришибгина йўловчининг гапларини маъқуллаб қўйди.

Ёши ўтинқираган, тепакал, юзлари нимадандир бўғриққан у киши ўзини ўрнидиқининг суянчиғига ташлаб, хомуш кулди.

— Беш йилдан бери шу кўчадан қатнайман, ҳар куни, лекин бунақасини ҳечам кўрмаганман. Ишонасизми, ҳатто унутиб юбораёзбман. Бўлмаса, ўтавериб кўрмаган нарсам қолмади: машиналар, одамлар, чироқлар, деразалар, семафорлар... қўйингки, барини кўрганман, лекин юлдузларини... йўқ. Ахир, уларни мунда-ай кўролмайсан ҳам. Илгари катта проспект бўйида турардим. У ерда юлдуз-пулдуз деган нарса йўқ, худонинг берган куни осмонимиз зинистон эди, худди тубсиз қудуқ дейсиз.

— Нега, бор. Битта-иккита ёруқ-ёруқлари бор-ку.

— Бўлса бордир, кўзим тушмаган.

Шу пайт ёнларидан шув-в этиб бир «Волга» ўтди. Йўловчи «Волга»нинг кетидан қараб қолди, сўнг Сергейга ўгирилди-да:

— Қани айтинг-чи, барака топкур, жамият тараққиётининг даражаси нима билан белгиланади? Истаган жамиятинигизни олинг,— деди. Сўнг пича сукут сақлаб турди-да, ўзининг сўроғига ўзи қатъий ишонч ила жавоб қилди:— Тезлик билан! Киши қанча серҳаракат, гайратли бўлса, ҳаётдан шунча кўп нарса ундириб қолади. Ҳамма соҳадаям шундай. Илм-фан, техника ижтимоий тараққиёт... Мана, ўзингиз ўйлаб кўринг: қачон қарамайлик, шаҳардаги талвасани томоғимиз йиртилгучи сўкканимиз-сўккан, тўғрими? Лекин сизга

бу гапларим қанчалик ғалати туюлмасин, ўсишнинг асосий белгиси шу талваса-да!

Шофёрнинг нафрати қўзиди, ичида: «Мижғов!» деб қўйди. Йўловчининг бошлиқлардан экани кўришиб турибди, лекин ўзининг алоҳида кабишети бор-у, хизмат машинаси йўқ, бошлиқлардан шекилли. Бунақаларнинг қўлидан келадигани — куни бўйи ўзларини жиддий қилиб кўрсатишу ходимларни ҳолдан тойдириш, холос. Оқшомда эса, уйга келиб олиб, дунёвий муаммоларга шўнғийдилар. Сергей, мана, уч йилдирки, такси минади; эҳ, нималарни кўрмади у — ўзига бино қўйган манагинақа ўпқаларни ҳам, кундалик тишимсиз меҳнатдан ҳоринган, эзилганларни ҳам... Кейингилари таксига чиқса, жим кетади, лекин сукутлари ҳам ташвишманд бўлади, тортишишга, баҳслашишга уларнинг тоб-тоқатлари йўқ. Оқшом чўқдими, уларнинг иш вақти тамом ҳисоб. Ундайларга битта-иккита сўз қотсанг — бўлди...

Манзилга етдилар. Йўловчи жиддий, бепарво қиёфада, шофёрга қиё ҳам боқмасдан, битта бир сўмлик узатди ва пастга тушиб қад ростлади-да, тўйиб ҳаво смирди.

— Йў-ўқ, юлдузлар бари бир одамни ҳайратга солади! — деди у. — Ақл бовар қилмайди-я! Осмонга қарасанг — бас, ичингда бир нима туғён ура бошлайди, бейхитёр ўзингни бутун борлиқ билан битта ҳис қиласан!

— Ҳа, ҳа, — деди шофёр пул ҳисоблагичнинг мурватини қайтариб қўяётиб.

Уҳ-ҳў, Катта Айиқ телевизорнинг антеннасига чиқиб олибди-ку! Э, йингитча, нималар қилиб юрибсиз, шеър ёзинг, шеър!

Сергей машинани орқага қайтарди. Ҳозирча бу атрофларга такси бекати қурилмаган эди. Вақт алламаҳал бўлиб қолган, бу пайтда ким ҳам марказ томонга боради. Сергей машинани троллейбус бекатига қаптариб, моторни ўчирди ва рулнинг чамбарагига ўмганини ташлаб, кута бошлади. Торғина йўлканинг нарёғидан колхоз боғлари бошланган. Ташландиқ бу боғда қатор-қатор тизилган қари олмалар жўкимтир тун қўйнига чўмган.

«Олмаси бормикан, — дея хаёлидан кечирди Сергей. — Бир қараб кўрай-чи...»

У машинадан тушиб, увишиб қолган оёқларини силкитди, уйқуни қочириб мақсадида бир-икки ўтириб-турди ҳам сўнг боққа қараб йўл олди. Қулоғига боғ

тарафдан кулги овози эшитилди. Дарахтларнинг қуйи эгилган шохларини оралаб, энкайиб, кимдир чопиб юрар эди. Бир парча шуъла сачраган ерга зулмат қўйнидан новча йнгит учиб чиқди. Эғнида қопдек кенг қора свитер, орқасига қарай-қарай, кула-кула йўлка томонга чопа кетди.

Боғдан энди қиз боланинг товуши келди:

— Шошмай тур ҳали, кунингни кўрсатаман мен сенинг! Мана сенга! Мана!— Ичкаридан орқама-кетин учта олма учиб чиқди, орқасидан нозиккина, чаққонгина бир қиз кўринди.

— Кўзойнагинингни қарзга бериб тур!— дея мазах қиларди йнгит.— Олабўжи!

Қиз эса уни қувишдан тўхтамас, тинмай ҳансирар эди.

— Шафқат тилаб қол, қўлимда яна битта олма турибди!

Йнгит лапанглаганча: «Қоровул!»— дея ўкирди ва йўлни кесиб газета дўкони тарафга чопди. Асфальтдан думалаб келаётган хом олмани Сергей оёғининг учи билан тўхтатди. Эғниб, қўлига олди. Тошдек қаттиқ кузаки олма... Ҳали-бери унга маза кирмайди, манавинақа отиб ўйнашларга ярайди, холос. Сергей кўм-кўк бу олмани қўлида бир-икки салмоқлаб кўрди-да, келган тарафига — олмазорга иргитди. Сўнг машина ёнига қайтди. Атрофга олазарақ боқди: кўча кимсасиз, фақат йнгит билан қизгина дўкон теварагида яшинтопалоқ «ўйнашар», тинмай хохолашар эди.

«Келиб-келиб шу ерда одам пойлайманми-я,— дея хуноб бўлиб ўйлади Сергей,— бўшгина-а кетаверсам-чи...»

Машина йўлнинг ўртасига сувда сузгандек текис юриб чиқди-да, кимсасиз кўчадан енгил учиб кетди. Оқшомлари ё тунлари машина ҳайдаш Сергейнинг жондили эди. Бу палла чорраҳалардаги талвасали ҳаёт тинади, машиналарнинг уни ўчади, автобус ё троллейбуслар сўнгги бекатларда турнақатор тизилиб олиб, дам олаётган бўлади. Бу палла энг иши зарур миждозларгина йўлиқадди. Улар ё вокзалга — поездга шошилишадди, ё чўзилиб кетган меҳмондорчиликдан уйларига ошнқадилар. Баъзи хил йўловчиларни Сергейнинг иқи суймайди, унақалар таксига олифтагарчиликка ўтирадилар, боз устига:—«Ҳайда, укам, истаган томонингга ҳайда, фақат учирсанг бўлди!»— дея буйруқ ҳам қилдилар. Начора, одамлар ҳар хил. Ундайларни ёқасидан

олиб, кетига тепсанг ҳам — кам, лекин қочиб қаёққа борардинг: сенинг ишинг — чамбаракка ёғишиб, йўлга қараш, машина сенга катта холангдан қолган мерос эмас, одам чиқиб ўтирдими — айтган ерига олиб бориб қўйишинг шарт! Бир гал Сергей чидаб туролмади — ўшанақаларнинг баста жавобини қилмоқчи эди, қулоғи панд-насиҳатдан батаиғ бўлди. Насиҳатки, ургандан баттар: «Ҳой инсон, кўрпангга қараб оёқ узат!»

Шу пайт... Нима бўлди — Сергей билолмай қолди. Етти-ўн метрлар чамаси олдида, йўланинг чеккасида бир йиғит билан бир жувон туришган эди, туйқус жувон катта йўлга чопиб чиқди. Оппоқ қўйлагини ҳилпираб, тўғри машинанинг рўпарасига келиб қолди. Оббохолам, энди кеч! Сергей жон-жаҳди билан рулни чамбарани бурди: машина йўлнинг қарама-қарши тарафига учиб тушди; Сергей энди ўзинию машинани омон сақлаш умидида чамбарани яна бурди. Лекин йўланинг тўсиғига чиқиб кетди; чап қанот ва чап ойнак атрофида чироқнинг кумушранг толалари лип этди. Сергей машинани тўхтатди ва шундагина ҳозир кечмиш воқеанинг совуқ башараси унга аён юз кўрсатди: нчига титроқ кирди. Беихтиёр хаёлига: «Қўлни қўлтиққа уриб, нариги дунёга равона бўлишимга сал қолди-я!» деган ўй келди.

Машинани секин юргизиб, йўлдан тушди ва кўчанинг қарама-қарши тарафига ўтказиб, тўхтатди. Қўллари титрарди... Тер тепчиган пешонасини сидираркан, машинадан пастга тушди. Оёқларига тош боғлангандек эди, ўтиргиси келди.

«Нақ қиринди ўтиб кетди-ку нчимдан, — дея хаёлидан ўтказди у. — Ол-а! Юракдан ҳам берган экан-да!»

Шундоқ бўлгани билан у ўзи учун қўрқмади... Қилғиликни қилиб қўйиб, энди бир чеккада анграйиб турган анани манжалақини босиб кетмайин деб қўрқди. Сал бўлмаса, ўлган эди-я! Фалокати аригани учунми, дилида пайдо бўлган қувонч ҳисси ғазабини сўндирди. Лекин бари бир унга пўписа қилиб қўйини лозим. Ахир, шундай тунда энасиникига ҳовлиқадими, катта йўлда пишириб қўйибдими унга?!

Энди олдиларига бормоқчи эди, ҳайратдан қотди-қолди: жувон билан йиғит йўлнинг қоқ ўртасида гаплашиб туришар, Сергейнинг назарида, ҳозир сел келса, уларнинг тўпиғига чиқмасди. Унга ҳатто қайрилиб қараб ҳам қўймадилар.

— Сени нима жини урди, ёш болага ўхшайсан-а, —

дерди йигит.— Дастингдан уятга қолиб ўлдим-ку. Сенинг бу қилиғинг аҳмоқликдан бўлак нарса эмас. Тавба... Наҳот, шунн тушунмасанг?

Жувоннинг овозидан асабийлашаётгани аён эди:

— Ҳаммасинн тушуниб турибман,— дерди у.— Замо-навий одатлар! Юмалоқ-ёстиқ муносабатлар! Эскирган расм-русумлар! Қўйвор мени!

— Менга қара, олифтагарчилкни йиғиштир!

— Билганингни қил— менга барн бир. Бор, ўша ойинчаингни қучоқлайвер!..

Сергейнинг газаби жунбушга келди. Ҳозиргина бу аблаҳининг — бўёқларга чапланган қўғирчоқнинг жони қил устида турган эди, энди ҳеч нимани билмагандай, барига тупургандай! Қаёқдаги гапларни гапиради-я!

— Ҳов, бўёққа бир қараб қўйсанглар бўларди,— деди Сергей машина турган тарафга ишсра қиларкан, нафаси бўғзига тиқилгудек, хириллаб.— Бошимнинг ёрилишига сал қолди, сизнинг бу...

Йигит қандай турган бўлса, шундай тураверди.

— «Сал қолди», деялсиз, демак, ёрилмаган, демак, сизга жин ҳам урмаган,— деди у елкаси оша.— Йўлингиздан қолманг.

Сергейга роса алам қилди. Нима, у раҳмат айтишларини кутибдимки? Пишириб ейдими раҳматларини? Бир оғиз узр сўраб қўймоқ... Лоақал гуноҳкорона бир қараб қўйса-чи... Бездай туришини қаранг буларнинг!

Йигит яна бемалол гап қотди:

— Нимага энди бақрайиб турибсиз? Шофёрлик ҳамда гражданик бурчингизни адо этдингиз, бунинг учун энди бир нима тама қилиб туриш... биласизми, қандайдир... инсофдан эмас.

Шофёр ўзини тамоман йўқотиб қўйди. Тамани ҳатто хаёлига ҳам келтирмаган эди-я... У, бор-э дея қўл силтаб, қадрдон «Волга»си томон кета бошлади. Бунақа тўнканинг қаршисида Сергей ўзини чорасиз сизди; андишасизлик, безбетлик уни лол қилиб қўйди.

Орқасидан жувоннинг овози эшитилди:

— Шошмай туринг, илтимос, бирпас тўхтаи, мен сиз билан кетаман.

Сергейга-ку ҳозир тилла берсалар ҳам тўхтамас эди-я, чунки, кўриниб турибдики, бу шунчаки оилавий можаро, унга аралашишга ҳожат йўқ, лекни жувоннинг дилдан қилган илтижоси уни тўхтаб, ортига ўгирилишга мажбур этди. Қолаверса унинг хизмат тақозоси шундай, яъни, сўрагандан кейин, олиб бориб қўясан-да.

— Кетаверинг, кетаверинг,— деди йигит кескин, лекин энди анча хотиржам оҳангда.

Сергейнинг жини қўзиди, тўхтади. Бу йигитнинг ўпкасини босиб қўймаса бўлмайди шекилли...

— Қўйвор!— деди жувон қатъийлик билан.

— Таянгинам, аҳмоқлик қилма... Қайдан ҳам шу галванц бошга орттирдим-а...

— Қўйвор!

Сергей жаҳл билан оёқ остига тупуриб, тағин машинаси томон юрди.

— Шошмай туринг!..— Жувон энди йиғламоқдан бери бўлиб ялинарди.

Шофёр тўхтади. Тўхтамасликнинг иложини қила олмади негадир. Жувоннинг товушидаги аллақандай ўзгача оҳанг... Шундай аёл ундан ёрдам сўраб тургандан кейин...

Йигит ҳамроҳини жойида қолдириб, шофёрга қараб чопди.

— Менга қара,— деди у чўнтак кавланаркан, салпал дағдағали, шу билан бирга очиқ кулимсираб,— албатта бизни кечирасан-у... тағин ўзинг биласан. Хуллас, гап шу: уни истаган ерига обориб, яна опкелиб қўйдим, деб ўйлайвер. Мана,— дея у Сергейнинг қўлига битта беш сўмликними, ўн сўмликними тутқизди.

Шофёرنинг қиёфаси бир зумда ўзгарди, ғазаби тилига кўчди:

— Гайкани нима билан бурайдилар, биласанми?— деди у тишларини гичирлатиб. Кўзини эса, йигитнинг ифодасиз юзларига, совуқдан-совуқ кўзларига қадаган эди.

Йигит атай ўзини тетик ҳамда мурувватли инсон кўрсатиб, киноя аралаш илжайди ва:

— Бўлди, бўлди,— деди.

— Билмасанг, билиб кўй: гайкани темир калит билан бурайдилар! Мана бунақаси билан, кўрддингми?! Ма! Ол буни! Ол-л деяпман сенга!

Сергей энди андишани ҳам унутган, жазаваси янада тутаверини мумкин эди-ю, лекин шу пайт ёнига бояги жувон келди ва худди эски танишига насиҳат қилаётгандек:

— У билан гижиллашиб ўтирманг,— деди.— Эшингизни очиб юборинг.

Йигит сўнгги марта илтижо қилди:

— Таянгинам...

— Мен ҳам ўзимга бирорта дўст топиб оларман,—

деди унга жавобан жувон.— Сендан орқада қолган аҳмоқ! Замонавий бўлиб яшашни биз ҳам биламиз!

Ингит машинанинг ойнагидан бош суқиб, пўписа қилди:

— Узингдан кўр энди, Таня!

Сергей моторни ўт олдирди, машина жойидан илкис қўзғалди. Анчагача жим кетдилар. Сергейнинг кайфияти ғамбода, лекин йўлни диққат билан кузатиб борарди.

— У сизга дўқ урдими?— деди жувон ниҳоят тилга кириб.

Сергей алам билан илжайди.

— Дўқ ургандан баттар қилди...— Ингитнинг гапларини сўзлаб бериш ноқулай туюлди, Сергей тутилиб қолди, ўзиям куракда турмайдиган гап эди-да. Мавзуни бўлак ёққа буриб юбориш мақсадида сўради:— Қайси томонга ҳайдай?

— Билмайман,— деди жувон аста шивирлаб.

Шофёр жувонга ялт этиб қаради ва хаёлан: «Ана холос»!—дея ҳайратланди.

Жувон кўпи билан йнгирма беш ёшларда эди. Тиниқ, оппоқ юзларида нафосат барқ уриб турибди, кўзлари... Қандайдир истарали эди кўзлари... Сочлари ҳам соч эмас, шаршара... Жувон машина эшигига омонат суянган кўйи рўпарасига — йўлга лоқайд кўз ташлаб борарди. Сергейнинг унга раҳми келди.

— Бари бир қаёққадир боришингиз керак-ку,— деди у.

Жувон унинг куюнчак сўзларини эшитмади чоғи:

— Мендан жаҳлингиз чиқмасини, илтимос,— деди ва негадир:— Раҳмат сизга!— дея қўшиб қўйди.

— Арзимаёйди.

— Арзийди! Мени босиб кетмаганингизнинг ўзи...

У пайтда-ку менга бари бир эди...

Сергей, яна жаҳли қўзиб, жувонга юз тутди.

— Бари бир эмиш бу кишига! Мен-чи, менда нима гуноҳ? Ё ўйлайсизки, менга медаль беришади-да, а? Ушанақасиниям кўрганмиз лекин... Одам бор-йўғи бир стакан пиво ичган... Аниқ биламан, бир стакан, холос. Фалокат оёқ остида-да, бир банда поп этади-ю, унинг машиннасининг остига тушиб қолади. Хўш, кейин десангиз, келишади: қани, куҳ, де-чи! «Куҳ!»— деди у. Бу ёғи қистаб турса, куҳламай кўр-чи!

— Кейин нима бўлди?

— Нима бўларди, ўтирибди ҳозир уёқда!

— Кечиринг.

— Майли. Омон қолдик, худога шукур дейлик.

Бирдан унинг кўнгли ёришди, ўзини енгил ҳис қилди, сабабини ўзи ҳам билмайди. Гўё бояги нохуш воқеа аслида сира содир бўлмагандек, бир тушдек эди. Жувонга ширин гаплар айтгиси, кўнглини хотиржам қилгиси, севинтиргиси келди. Жувоннинг чеҳраси уни оҳанрабодек ўзига тортаверди. У бундай аҳволга аввал ҳам бир марта тушган. Унда ўнинчи синфда ўқирмиди, ишқилиб ўша кунни омад ундан юз ўгирди. Аксда, келиб-келиб дарс тайёрламаган кунни муаллимлар, худди келишиб олгандек, уй вазибаларини Сергейдан сўрайвердилар. Орқама-кетни учта «икки»ни ёпиштирдилар. Қайфияти бир аҳволда, йиғламоқдан бери бўлиб ўтирди. Адабиёт дарсига эса ўша кунни янги муаллим кирди. Саломлашиб, ҳамма билан бир-бир танишиб чиқди, лекин шунинг ўзиёқ Сергейнинг дилгирларини тарқатиб юборди. Ҳатто бир кунда шунча «икки» олганидан кулгиси қистади. Навбат Сергейнинг фамилиясига келганида, муаллима уни ғалати талаффуз қилди. Сергей ўрнидан турди-ю, қизариб кетди. Вужудида алланечук ёқимли нигоҳни туйди...

— Вой, менинг пулим йўқ эди-ку,— деди жувон бирдан ҳовлиқиб.

Сергей кўнглида, тагин орқага қайтишимни сўраб қолмасин, деган ҳадик уйғониб, бепарво елка қисди:

— Нима бўпти?

— Ғалати экансиз-ку,— деди жувон лабларини қимтиб.

— Бир бало қилиб етиб олармиз... Қаёқдалигини билсак бўлди.

— Ростини айтсам, шаҳрингизда меннинг ҳеч кимим йўқ. Фақат ҳалиги... анави-чи...— Жувон жиндек ўйланиб турди-да, хўрсинди:— Вокзалга ҳайданг! Бир ухлаб турсам, эрта билан поездга ўтираману жўнайман.

Сергей «Қаёққа?» деб сўрашига сал қолди.

Марказдаги истироҳат боғидан, кейин майдондан ўтдилар, вокзалгача иккита-учта маҳалла қолди. Жувон ҳозир манзилга етади, Сергей бўлса тагин киминдир ўтирғизиб...

Олдинда кимдир қўл силкиди. Сергей тезликни пасайтириб, ўша кишининг ёнига етиб тўхтади. Сочлари бўрондек тўзғиған, очиқ чеҳрални йиғит деразадан бош суқди; жувон терс ўгирилди.

— Шеф, лайнернингга бизни ҳам сола кет!

— Утиринг,— деди Сергей хотиржам оҳангда.—
Йўл бўлсин!

— Йў-ўқ, олдин ойнмқизни ташлаб ўтамиз,— деди
йигит кишини аллаловчи қандайдир хушмуомалалик
билан. Снийрак мўйлабли, паканароқ бу йигит ёш эди.

Шофёр худди унинг гапини эшитмагандек, қайта-
дан сўради:

— Йўл бўлсин?

— Олдин ойнмқизни,— деди йигит яна шўхлик ва
қатъият билан ва эшикни ёпди.— Мен тўлайман...

«Вой касофат-э!» Шофёр тўхтаганига пушаймон еди.
Аслида-ку, вокзалга бориш сал орқага сурилсин деган
мақсадда тўхтаган эди.

— Бу ҳеч қаерга бормайди!— дея тушунтирди Сер-
гей ва қизариб-бўзариб қўшимча қилди:— Бу менинг
синглим бўлади.

— Э-ҳа, синглим?.. Унақада, албатта... Биз паст...
Тракторлига ҳайданг!

«Тракторлинг билан димқиб ўл-э, олифта шайтон!»
Сергей тишини тишига босди.

Жувон шартта эшикни очди.

— Мен шу ерда тушиб қоламан,— деди шоша-пи-
ша. Унинг ҳаракатларидан шофёрнинг тагдор ишора-
сига тушунгани кўриниб турарди.

Сергей йигитга ғазабнок кўз ташлади ва:

— Ҳозир жўнаймиз,— деди-ю, жувоннинг орқасидан
пастга тушди.— Тўхтаг, Таня! Шошмай туринг!

Жувон иккиланиб тўхтади.

— Утиниб сўрайман, хафа бўлманг. Кўряпсиз-ку
ўзини... Қаёққа борасиз қоронғида?— Ҳозир Сергей
ўлса ўлардики, лекин жувоннинг кетиб қолишини иста-
масди; уни ҳатто ваҳима босди.

— Сиз билан эрталабгача юрмайман-ку, ахир?

— Ундай деяётганим йўқ. Сиз фақат... мендан ран-
жиманг. Бизнинг уй шу яқингинада, ойим икковимиз
турамиз. Хўп, десагиз... ойим ҳозир отпускада, мен
бўлсам, тун билан сменада юраман. Бемалол, қўрқ-
масдан, сиз...

Таня жилмайиб, кутилмаганда унинг гапини чўрт
кесмаганида, Сергей тўлқинланиб, довдираб, яна сўз-
ланаверган бўлармиди.

— Нималар деяпсиз? Сиздан қўрқаётганим йўқ!
Сиз яхши одамсиз! Фақат нега унақа ёлғон айтасиз:

пешонангизга ёзиб қўйибди-ку, иш вақти тунги иккигача деб...

Сергей гуноҳкорона хўрсинди ва жувоннинг нияти ўзгариб қолмасин деб, киссасидан шартта калитни чиқарди.

— Мана,— деди у.— Вокзалга қараб бир бекат юрсаңиз, гастроном келади. Ун еттичи уй, иккинчи қават, олтинчи квартира...

— Раҳмат!— Жувон калитни олаётиб, шофёрнинг қўлини билинар-билимас сиқиб қўйди.— Фақат билиб қўйинг: уйқум келиб турибди, лекин сизсиз у ерда бекалик қила олмайман!

Сергей уни олиб бориб қўймоқчи бўлиб турган эди, бироқ жувон шартта бурилди-да, пошналарини дўқиллатганча, троллейбус бекатига қараб кетаверди. Йўлаккай ортига бир ўгирилиб, хомуш жилмайди ва қўл силкиди:

— Сизни кутиб ўтираман-а...

Тракторлида бояги йўловчи йингит машинадан тушаётиб, афсусланганнамо оҳангда деди:

— Ишонасанми, ишонмайсанми — ўзингнинг ишинг, лекин мен ҳасаддан ёниб кетяпман. Ҳалиги жувон асли бебаҳо эди! Бунақаси отлиққаям топилмайди! Худди чироқ дейсан: қалбингни ҳам иситади, ҳам нурафшон қилади. У борлигида машинанинг ичям худди шинам хонадек туюлиб кетди. Илтиққинаки, ҳарорати одамга ёқади. Баъзилар бор, шинам хонаниям вокзалга айлантриб юборадилар...

Йингитга нисбатан Сергейда пайдо бўлган бояги ғазаб ва адоват туйғулари ариди. Энди у ҳеч кимга, ҳеч нарсага нисбатан ғазабини узоқ сақлаб тура олмас, олдинда уни аллақандай ажойибот — бошқача бир олам кутарди. Бунга унинг ишончи комил, лекин у — нима? Нимага умид қилипти? Нимани кутяпти? Ҳеч нима... Лекин у ҳали — жувон билан машинада ёлғиз келаётганларида... йў-ўқ, жувон машинага ўтириши билан Сергей сездики, ўрталарида қандайдир умумийлик мавжуд. У яна сездики, бундай умумийлик фақат онабола ўртасидагина бўлиши мумкин... Онаси Сергейнинг кўзига тикилмасданоқ, унинг кайфиятини, бошидан кечаётган ўй-хаёлларини билиб турарди. Бир куни у сменани топшириб уйга қайтганида негадир кўнгли ғаш, ичинини гўё мушук таталар эди. Онаси: «Нима бўлди, ўғлим?» деб сўраб қолди. Ҳалигача ақли бовар қилмайди — онаси унинг аҳволини қаёқдан сезди. Она!

Ахир, у она-да! Бу жувон эса, мутлақо нотаниш, бегона... Тавба!

Иш охирлаган сари вақт имиллаётгандек туюларди унга. Мабодо йўловчилар шаҳарнинг чекка-чеккасига олиб бориб қўйишини сўрасалар, жаҳли чиқар, вокзал томонларни эшитса, юраги шод ура бошлар эди.

Ниҳоят, иш тугади. Сергей шерикларидан бирининг машинасида уйга қайтди. Манзилга икки маҳалла етмасдан тушиб қолди ва уёғига ниёда йўл солди. Очиқ ҳавода юришга нима етсин! Туйқус унинг хаёлига: «Бировнинг уйига кириб боришдан истиҳола қилиб, калитни почта қутисига ташлаб, кетиб юборган бўлса-я, деган ўй келди. Йўғ-э, ундақа қилмас... Қаёққа борарди ҳозир? Тунда? Борса ҳам, фақат ҳов йиғити билан ярашгани бориши мумкин...

Квартиранинг чироғи ўчиқ эди.

«Ҳаммаси тушунарли, — дея алам билан хаёлидан ўтказди.— Сенинг ёнингга қочиб кетибди-ку, ошна! Мана кўрасан, Сергей, бориб у даканг хўрозидан кечирим ҳам сўрайди. Буларнинг барини замбилғалтакка солиб...»

Сергей сигарет тутатди ва сўнгги илинжидан ҳам ажралиб қолишидан чўчиб, анчагача йўлакка кирмай турди. Кўзини квартиранинг қоронғи деразасидан узмасди.

Почта қутисида ҳеч вақо йўқ. Сергей ўзининг қаватига секин-секин чиқиб борди. Эшик олдида пича туриб, гиламчани кўтариб кўрди: калит йўқ. Қўнғироқни боссинми? Ухлаётган бўлса-чи? Йўқ, қўнғироқни жиринглатмагани маъқул. Қабзани оҳиста буради: эшик очилди... Худди совуқ еяётгандек ёқимсиз титроқ оғушида остонадан ҳатлади. Кўзи қоронғиликка кўникунча кутиб турди ва бирдан паст, бўғиқ йиғи товушини эшитди, лекин нима қиларини билмай, довдираб тураверди. Коржомасини ечиб, туфлисининг ипини бўшатаётганида кўзи қути ёнида ётган оппоққина туфличаларга тушди. Секин, нафасини ичига ютиб, емакхонага ўтди. Чироқни атай ёқмади, сигарет истаб, чўнтак кавлади. Шу пайт ичкаридан титроқ бир товуш чиқди:

— Сиз... Сизмисиз?

Сергей чўчиб тушди.

— Ҳа, менман,— деди у.— Ухлаяписизми? Ухлайверинг.

«Э, аҳмоқ! Эшитиб турибсан-ку, йиғлаяпти, сен бўлсанг... «ухлайверинг» эмиш...»

— Буёққа киринг, илтимос...

Сергей ҳали тутатиб улгурмаган сигаретини иргитиб, шоша-пиша жувон ётган хонага кирди.

Жувон тахта каравотда юзини болишга босиб, оёқларини маҳкам жуфт қилганча, худди баданидан совуқ ўтгандек, дилдираб ётар эди. Жуссаси кичкина, ихчамгина... Сергей хона ўртасида қозикдек қотган, жувондан кўз узмас эди. Қаршидаги уйнинг бир қанча квартираларида чироқ ёниқ шунинг учун бу хонага хира ёруғлик тушиб турар эди.

— Утиринг.— Жувон унга тахтадан жой кўрсатди.

У кўрсатилган жойга итоаткорона чўкди.

— Фақат... Менга қараманг, хўпми? Бир аҳволдаман... Узр. Сиз учрамаганингизда юрагим ёрилиб ўлармидим... Сиз яхши одам экансиз... Мени кечиринг...

Сергей индамасди. Кўзёшлар, кўзёшлар... Шу ёшга кириб, Сергей кўзёшлардан қўрқиб яшади. Ёлғиз қолганларида онаси кўп йиғларди. У бола эди, кўп нарсага унинг ақли етмасди унда. Лекин бари бир у ҳам онасига қўшилиб олиб, уввос тортаверарди. Улғайди. Энди ўзи йиғлаёлмайди, бироқ бировларнинг кўзёшлари унинг бутун борлигини ағдар-тўнтар қилиб юборар, беҳузур қилар, ўшандай пайтлар нимадир демаса турулмай қолар эди. Лекин гапиролмасди, гапириш қўлидан келмасди. Шунинг учун индамасди.

Жувон ҳамон йиғларди.

— Қўйинг энди...— У жувонни юпатмоқчи, овунтирмоқчи бўлмади, шунчаки, илтимос қилди, холос. Ожизона бир ўтинч...— Таня йиғидан нима фойда?— Шундай дея жувоннинг пардек сочларидан силай бошлаганини ўзи ҳам билмай қолди.

Жувон асабий бир ҳаракат билан унинг қўлидан тугитиб, ўзининг нам, қайноқ чаккаларига босди.

— Эҳ, менинг ҳолимни билсангиз эди!.. Бир нима денг, илтимос, бир нима десангиз-чи!

Жувон йиғидан қизарган кўзларидан, хурпайган ва жоҳатидан ҳам уялмай бошини кўтарди ва аллапайтгача Сергейнинг кўзларига тикилиб қолди. Жимиб (ҳатто нафас олиши ҳам эшитилмасди), худди хонада яна бирор кимса бордек, кўрқа-писса Сергейнинг юзига қўл теккизди ва бирдан бўйнига осилиб олиб, гўё муқаррар даҳшатли фалокатдан қочаётгандек, маҳкам ёпишди. Ёпишди-ю:

— Офтобим менинг!— дея шивирлади.

Милтир-милтир юлдузлар деразаларнинг зимистон ойналарига битта-битта келиб қўнгандек. Шаҳар шовқин-суронлардан фориг бўлиб, ёздагидек илиқ тун оғушида ором олмақда. Тунки, бирам ёруғ, бирам қисқа...

Сергей жувоннинг сочларини майин силар эди.

— Отинг нима?— деди жувон яна шивирлаб.

— Сергей...

— Серёжа, Серёжа... Юлдузларнинг чарақлаганини қара... Зўр-а!

— Улар ҳар куни шундай...

— Сен менинг тўғримда ёмон ўйларга боряпсанми?

— Йўқ...

— Уйлама ҳам.

— Мен...

— Сен яхши одамсан. Ҳалоскоримсан! Биласанми, кўнглим ёришгандек бўлди. Энди менга маза... Серёжа, негадир сени олдин ҳам кўргандекман. Анча олдин. Болалигимда бўлса керак. Ушанда бир ўтлоқни жуда яхши кўрардим. У ерда гиж-гиж момақаймоқ ўсиб ётарди; сариққин, айтгулиги йўқ. Хаёлимда негадир сен шу ўтлоқда юргандексан. Қаёққадир чопяпсан... Куласан...

Сергейнинг дили яйради. У ҳайрат ҳамда довдираш аралаш жувоннинг юзига тикилиб қолган, бегона чеҳрадан таниш белгилар қидирар эди. Тикилган сари кўзларига ишонмасди. Жувон эса ҳамон гапирар, сира тинмас эди. Сўнг... ухлаб қолди. Унинг ухлаши ҳам бу антиқа кечада содир бўлган барча ҳодисотлар каби сирли эди: бошини йигитнинг қўлларига қўйдю туйқус ухлади-қолди. Сергейга қийин бўлди—жувон уйғониб кетмасин деб эрталабгача қимирлаб кетишдан, ҳатто чуқурроқ нафас олишдан чўчиб ўтирди. У ҳамон кўзларига ишонмай, жувонга тикилганча, беихтиёр жилмайиб кўярди. Жувон тинч уйқуда, лаблари қийғос очиқ эди. Тонгнинг ғира-шира ёруғи ойнадан энди мўралаган палла бехос уни ҳам уйқу элитди.

Офтоб хонага ёп-ёруғ нурларини сепиб юборганида уйғонди, «ўн бўлгандир», дея ҳаслидан кечирди.

Қаршидаги тўққиз қаватли уй роппа-роса ўнгача офтобни унинг хонасидан пана қилиб турар, кейин қопқора томлардан сирғалиб ўтиб, Сергейнинг деразасига найзасини санчар эди.

Сергей кўзларини очиб ҳайрон бўлди. Нега бунча вақтихуш, кўнгли бунча чароғон?! Ва бирдан, бари

ёдига тушиб, сапчиб туриб кетди. Ёнида ҳеч кимса йўқ эди. Хоналарда жимлик. Мана бу стулгинага унинг оппоқ кўйлагини ташлаб қўйилган эди, йўқ...

«Тушимда кўрдиммикан?»— дея ўйлади Сергей ҳайратланиб.

Йўқ, кўрганлари туш эмасди. Полда, жиринглоқ сотанинг тагига қистирилган бир парча қоғозга кўзини тушди. Ҳаяжонини аранг босиб, ўқий бошлади:

«Сен ухлаб ётибсан, мен эса уялиб кетяпман. Уйқудан икковимиз баравар уйғонмадик. Узр. Сен мен тўғримида ҳар балоларни ўйлашинг мумкин, ихтиёринг, лекин, илтимос, унақа хаёлларга борма. Ухлайвер, Сени бир ўпиб олдим. Ҳозир кетаман. Мен (шу ерда қандайдир бир сўз бўйаб ташланган) кечқурун келаман. Қолганини ўшанда гаплашармиз... Сен яхши йигитсан! Т.»

«Ухлаб қолибман-а,— дея ўзини сўка бошлади Сергей. — Вой думбул-эй! Упибди-ю, мен эсам, тўнкадек ётаверибман...»

Унга ўзининг бу қилиғи нашъа қилди, яйраб қулди. Кечқурун келадилар! Албатта келадилар! Бир ҳисобда, шуниси яхши — кечгача гап-сўз тошиб қўяди, ҳарҳолда кечагидек ноқулай аҳволга тушмаслигини керак.

Қолдирилган хатни бир кунда ўн мартача ўқиб чиқди-ёв. Кечқурун Таняни кутиб ўтириб, тагини ўқиди. Шу кундан эътиборан қайта-қайта ўқийверди, ҳисобини ҳам унутди. Таня эса келмади.

Орадан бир ой ўтди.

Бир кун... Бурундор бир йўловчининг унинг кутиб туришини сўради, ўзи эса рўпарадаги уйнинг йўлагига кирди-да, анчагача йўқ бўлиб кетди. Бир неча фурсат ўтиб, иккала қўлида биттадан шампан шишасини тутганча чиқиб келди ва ясама товушда шундай деди:

— Князь ҳамда княгина хоним, извош пойқадамларингга мунтазир! Мулкимизни би-ир айланиб келсак, деган таклиф бор! Бошпўртнинг чўтдан ўтказилгани, бутун шаҳарнинг хўжайиниман деб ҳисоблайвер ўзингиз... Қани, марҳамат!

Шу пайт йўлакдан... Сергей тарашадек қотди. Йўғ-эй! Сергей олдин негадир йигитни кўрди — хов ўша, бир ой илгарини унга йўлиққан йигитни — серсоч, кўзларини совуқ олифта ўша йигитни! Ёнида эса, узун пушти кўйлакли, юпқа оппоқ қўлқопли, гарданига нафис тўрпарда илинган шляпали... ҳа, адашиши мумкин эмас, йигитнинг ёнидагиси Таня эди! Сергей бўлса, эҳ, хомкалла. Кечаю кундуз уни ўйлаб юрибди. Ҳатто бир марта, сод-

да-да, излашга ҳам урниб кўрди: бир миллион аҳолиси бор шаҳардан-а!.. Сергей Таянинг олдида ўзини кечириб бўлмас даражада гуноҳкор сездн. Жувон эса ҳадеб қаллиғига қарар, жилмаяр эди. Жилмайишлари ҳам ўша-ўша бир пайтлар Сергейга кулиб боққандек ёқимли, кишини ўзига ром қиладиган уятчан... Шаффоф кўзларини айтмайсизми, бирам шахло... Лабларини айтмайсизми, бирам ингичка — болаларникидек... Бўйинини айтмайсизми... Сергей буларнинг барини яхши эслаб қолган, биледи. Билиш не, балки қалбан ҳис қилади. Ҳа, у ҳис қилади... Хаёлан ўзини жувоннинг ёнига қўйиб кўрди: ёнма-ён туришибди, жувон ҳадеб Сергейга қарайди, қулоғига нуқул нималарнидир шивирлайди... Сергейнинг вужуди музга айланди, ичида қандайдир ғалаён турди. «Бу нима деган гап, ахир?!» — дея ўкирди, ғазаб ўтида ёнди. Босиқроқ, ақлироқ. Яна алланима ҳам уйғониб, сенга хиёнат қилдилар, қасдларини олдилар деяётгандек туюлди. Йўқ, ёлғон! Таядек қиз ҳеч қачон бунақа юзсизлик қилолмайди! Демак, севар экан-да? Тая барчасини кечирибди, унутибди-да! Муҳаббат? Наҳот анави сўхтаси совуқни яхши кўриш мумкин? Йўқ, ўртада нимадир, одамнинг ишонгисн келмайдиган нимадир бўлган..

Бу орада жувон машинага яқинлашиб қолган эди. Бурундор эшикни очиб бериш умидида лип этиб олдинга ўтди. Сергейнинг буткул вужудини даҳшат эгаллади. Жувон ҳозир машинага ўтиради-да... Сергейни танийди. Танимаслиги мумкин эмас! Сергей лаҳза ичида бир ой олдингиси — жувон машинанинг тагида қолай деганида рўй берган воқеани қайта бошдан кечиргандек бўлди.

Сергейнинг ичқоралиги тутди: «Майли,— дея ўйлай бошлади у,— ўтирсин, ўтираверсин! Кўзларига шундоқ қарайман... Жилмаяман...»

Бурундор кайвони келиб, машина эшигини очди...
... Машина туйқус ўрнидан қўзғалди-ю, тобора тезлаб, уйнинг орқасига ўтиб кўздан ғойиб бўлди. Бурундор кайвони ёш келин-куёвга чорасиз мўлтираб, қўлларини икки ёнга ёйди ва:

— Мияси жойидами бунинг!— дея кулди.

КЕТИШ

I

Митька бутунлай кетиш ҳаракатига тушди.

— Бер... Минг сўминни бер менга! Бу уйни елкамининг чуқури кўрсин! Кетаман! Ке-та-ман!— Митьканинг овози титраб чиқди, афтидан хўрлиги келди, уй-жойни ўз қўли билан қурган, рўзгорни бутлаб қўйган бўлса-ю, мана энди, ёши бир жойга бориб қолганида аллақандай ночор, кимсасиз одамдек ярим кечаси уйини ташлаб кетишдан ўзга чора тополмаса.

— Минг сўминг ўзингга буюрсин, қўлимда бўлса бериб юборардим. Эртага почтага бориб олиб келай, бераман.

Ориқ, новча, эгнига қўйлак ва нимча илган Маня — Митьканинг хотини уйнинг ўртасида серрайиб турарди. У ўзини хотиржам тутаётгани ва қайсарлик қилмаётганидан сўкиш ё қулогининг тагига шапалоқ, тортиб юборишнинг ҳам иложи йўқ.

— Бер! Ҳамма нарсамни берасан! Бермасанг, депутатнинг ўзини бошлаб келаман худди!

Митька ғазабига ҳам, хўрлигига ҳам эрк бериб депсинди, қизариб кетган қовоқларини пирпиратди, кўзлари қуюқ туман орасидан аранг кўринаётган юлдуздек ожиз милтиради.

— Бермайман деяпманми! Хоҳлаганингни олавер.

— Шолчани бер!— Митьканинг товуши йиғламсираб чиқди.

Маня ошхонага чиқиб, сўрига тўшалган шолчани йиғди — урушдан кейин ўзи тўқиган эди. Ўша пайтларда қиш кезлари уйларда печь ўрнини босадиган ўт ёқадиган жой бўларди. У бир зум тўхтади, эслади, ўша ўт ёнида ўтирган ўзининг ёш қувноқ чоғларини, тимқора сочли, кулимсираган қўйкўзли Митькани четдан кузатгандек, ўрчада ип йингириб ёғоч чархни оҳиста тақиллатишини эшитгандек бўлди. Кичкинагина Зинка эса худди отасининг жиғига тегмоқчи бўлгандек бармогини ўрча устига қўяр, қиқирлар эди...

— Ҳа, «ўзинг қиймаяптими? Еб адо қилдинг мени, умрим ҳазон бўлди. Сенга қароллик қилиб ўтдим дунёдан, энди малайдек ҳайдаяпсан-а!

Митьканинг хўрлиги келди, умри бекор ўтди, уни

қайтариб бўлмаса, ҳаммасига хотини айбдор, хотини уни яхши кўрмаган, унга фақат қарол сифатида керак эди, холос. Шу фурсатда Митька буни аниқ сезди.

Илгари бошини олиб кетвора олмасди — қизлари бор, уларни боқиш, улғайтириши керак эди. Қизлари вояга етишди, турмуш қуришди. Энди унинг этагидан тутадиган ҳеч кимса йўқ, энди кетаверса бўлади.

— Кетаман! — деди бақириб Митька.

— Яхши. Кетавер. Қўлингдан тутмайман, — итоаткорона розилик билдирди Маня.

Яхшики Митька жанжалга муштини аралаштирмади. Алпанг-талпанг қилиб полга шолчани ёза туриб буюрди:

— Менга тегншли ҳамма нарсани чўз!

— Эҳтимол, ўзинг оларсан?

— Мен... чўз деяпман сенга.

— Бақирма, олиб бераман, бақирма.

Маня уч тавақали янги шкафга яқинлашаётиб деворга осилган эски, урушдан кейинги даврда чиққан кўзгудаги аксига кўзи тушди — юзини ажин босган, эти устихонига ёпишиб кетган; шунда суякдор, юзини оқ-кўкиштоб соқол босган, бир қулоғи осилган қўнғир қулоқчин кийган, шимининг тиззалари пуфакдек шишиб чиққан, қуйма резина этик кийган эрига ўгирилиб қаради. Ўзи суйган ва ундан фарзанд кўрган. Зина ва Клавани биргалашиб вояга етказган ўша бугдойранг, хушчақчақ эркак наҳотки маана шу бўлса? Аллақачон шаҳарлик бўлиб кетган, гўёки ҳозир бу икки қарияга уларнинг бугун ярим тундаги можаросига ҳеч қандай алоқаси бўлмаган қизларини эслади...

— Ҳа, жодугар, ниятнинг бузилдими? Алам қилиб, бергинг келмай қолди-а! Ўзим оламан; ўзим, ҳаммасини!

Митька кампирини туртиб юборди, шкаф эшикларини тарақлатиб очди, тавақанинг бири дераза тоқчасига урилиб, қизил боғичли калит шарақ этиб полга тушди.

— Ҳаммаси меники! Ҳеч бало қолдирмайман! Барини олиб кетаман! Тўрт девор орасида сўппайиб ўтиравер!

Митька шкафдан камзул, шим, кўйлаklarини юлқиб олиб шолчага итқнтаверди. Куёвлари совға қилган костюмларни «кейинчалликка» асрар, аярди, ўзи бўлса алмисоқдан қолган камзулини то Маня ташлаб юборгунга қадар кийиб юраверарди.

— Медалларнинг тақилган камзулининг ҳам ол. Жаноза-панозага борсанг княсан, тагин медали йўқ экан

деб киритмай юришмасин!— Бир вақтлар дафн маросимига медалларини тақиб борганини юзига солди Маня.

— Ҳа-а, малъун! Ҳали масҳара ҳам қилипсанми? Сенга майна бўп қолдимми ҳали? Мен сенга... Кунингни кўрсатаман, терингни шилиб олайки, масҳара қилишни қанақа бўлишини ўргатиб қўяман сенга! Митьканинг қадрини ўшанда биласан!

— Нима, бирор нарсани бермайман деяпманми? Ҳаммасини ол. Каравотни ҳам кўтариб кет.

— Ҳаммасини олиб кетаман... Кўрсатиб қўяман сенга!..

— Кўлингдан келади! Ишонаман. Неча йилдан бери кўрсатиб келяпсан-ку.

— Учир!..

— Учирдим. Сен билан яшаб бир умр жим ўтдим-ку.

— Шунчаликка бораётган экансан, ярамас, унда депутатни чақириб келаман!.. Депутатнинг кўзини олдида ҳал қиламан! Кейин бу ерга қадам босмайман!

Митька бурнини тортди, аланглади, пахтали камзули стол тагида ётганини кўрди-да, худди товуқ тутаётган одамдек қўлларини ёйганча, энгашиб, уни олди, узоқ мўлжаллаб қўлларини енгига суқди, пишиллаб қаддини ростлади:

— Бир умр эсингдан чиқмайдиган қилиб адабингни бераман!

Унинг ҳовлига чиққани, эшикни тарақлатиб ёпгани, бурнини қоқиб, нимадир деб тўнғиллаганини Маня эшитиб турди.

II

Маня чоли қолдирган тугунни айланиб ўтди. Митька ҳеч қаёққа кетмаслигини, ҳовлида, кўчада тентираб-тентираб, кейин қайтишини билди у. Баҳор бўлса, ташқари совуқ, лойгарчилик, дуч келган жойда тунаб кетаверишнинг иложи йўқ. Вақт ҳам алламаҳал бўлиб қолди, ҳамма ухлаб ётибди. Бунақанги томоша можаро биринчи марта бўлаётгани йўқ, бунақанги машмашаларни хил-хилларини кўравериш дийдаси қотиб, кўникиб кетган.

Бироқ нимадир сира тинчлик бермаяпти. У хона ўртасидаги тугунга, қариб, мункиллаб қолган ўзига гўё бировнинг кўзи билан қараётгандек мўлтиради. Маня атрофга аланглади: янги гул қоғоз ёпиштирилган девор ҳам, дераза пардалар, телевизор, чиройли бўялган пол

ҳам жойида, уйи, рўзғори бус-бутун, тўкис. Маня хона чироғини ўчирди, ошхонашиқини ёқиқ қолдирди, чолининг шарпасини эшитиш мақсадида ҳовлига қулоқ, солди. Аммо уёқдан баҳор шамолининггина шовқини эшитиларди.

Маня каравотга чўзилди. Кечагина Зинашиқидан келди. Уч кун ичида Митька у қолдирган пулни, ўз пенсиясининг ярмини ичиб соб қилибди, на сигирга, на чўчкаларга қарабди. Маня қизиникидан барвақт қайтибди: Митьканинг нафси ҳали араққа, қониб улгурмаган ва кампирини кўришга кўзи учмаётган экан.

Қизининг уйи уч хонали, деразаси ўрмонга қараган. Бўйчан қизи ўзига ўхшаш ориқ, отасига ўхшаш буғдойранг; қирқни қоралаб қолган, сочига оқ оралаган бўлса-да, ҳамон ёш, навқирон кўринади. Тўнғич ўгли саккизинчи синфда ўқияпти. Митьканинг феълиши билганидан қизиникида бир кунгина тунамоқчи эди, лекин уч кун қолиб кетди: қизининг онласи осойишта, шиннам эди. Ҳозир Маня каравотда чўзилгани кўйи эрталаб уйғонганида кўрганларини эслади: халат кийган қизи оёғига юмшоқ, шиппакни илиб олиб, хонада, ошхонада йиғиштириб юрди, кейин ётоққа, эрининг ёнига кирди. Ярим очиқ эшик тирқишидан куёвининг катта, бақувват қўлларини каравотдан осилтириб ётиши Маняга яққол кўринди. Зина ёнига ўтириб, оналардек уйғотишга ачингандек эрига меҳр билан тикилди, ўғлини эркалаётгандек аста сочини силади. Куёви уйқу аралаш кулимсиради, кўзини очмай ўгирилди, пайпаслаб қизининг қўлини топди, лабига келтириб оҳиста ўпди. Кейин куёви ишига отланаётиб Зинаи яна ўниб қўйганини ҳам кўрди. Қап-катта бўлиб кечагина топишган ёшлардек тутишадия, ўзларини, деган хаёлга борди...

Хаёлига келаётган хотиралардан Манянинг кўнгли алағда бўлди. Худди бегона уйда, бегона ўрнида ётгандек туюлди. Уша, немис қувилган вақтларда унга ё опасига биров, шу ерларда тунука томли уй қурилади, унда барча шаронт муҳайё этилади, дея олармиди-я! У вақтларда немис танклари катта кўча томондан қишлоқни ўққа тутган ва ёқиб юборган, фақат ҳовлидаги ертўлагина омон қолган, улар ўша ертўлада яшар эдилар. Уша кезлари онасининг кўкрагига осколка тегди. Ёмон шикастлади. Онаси оғриқдан азоблана-азоблана урушдан кейиноқ қазо этди. Отаси партизанликдан қайтмади, ҳатто қабри ҳам йўқ,— қирқ тўртинчи йили қамал чоғида ботқоқзорда ҳалок бўлди.

Митя ҳам партизанлар сафида жанг қилган, ўша ёқдан фронтга жўнаган, уруш тугагач, кузга яқин уйга қайтган. Ота-онаси снаряд тушган уйларига қўшилиб ёниб кетган.

Манянинг онаси Митяни вайрон бўлиб ётган уйи тепа-пасида юрганини кўриб, уни ертўлага бошлаб келди.

Оқшом тўнқарилган бочка атрофига ўтиришди, дастурхондаги Митя олиб келган егуликни қорачироқ базўр ёритиб турарди. Митька флягасидаги спиртни қуйиб ичди, оғзинга ҳеч нарса олмади, Манянинг онасидан ижиклаб сўрайверди:

— Хола, айтинг-чи, ҳаёт нега шунчалик адолатсиз қурилган? Нега энди уйда жигарлари илҳақ бўлиб кутаётганлар ўлиб кетди? Мен эса тирикман...

Унинг кўксигадаги медаллари жаранглаб кетди, ғамдан ёки ҳали бутунлай соғайиб улгурмаган қўлидаги жароҳатнинг оғриғиданми инграб юборди...

Манянинг онаси ҳаётдан кўз юмганда уйда яшашар эди. Ертўладан тезроқ қутулиш ниятидагина шошилинч солинган уйда. Онаси дунёдан хотиржам қизидан кўнг-тўқ кўз юмди — қизи Митя билан турмуш қурган, тўнғич фарзандини кутишаётган эди.

III

Манянинг хаёли бўлиниб, фикрини жамлади, ташқарида гўнғиллаган товуш келди, даҳлизнинг зинасидан дўпирлаб чиқишаётгани эшитилди. Митька баралла гапирди:

— Қел, келавер! Кел деяпманми, демак, кераксан!

Маня ўридан туриб, ошхонага ўтди.

Аввал Федя Адасев ичкари кирди, бир вақтлар Манянинг кенжаси Клава билан бирга ўқиган. Ҳозир у тракторчилар звеносини бошлиғи, картошка экади, шу ишига орден беришган; район газетаси унинг картошкани қандай парваришлаши, қандай йиғиб олиши ҳақида ҳар йили ёзади.

— Нега мени уйга олиб келяпсиз? Оғилга бошланг, — деди Федя Маня билан саломлашгач.

— Шошма, Федя! Хаммасини, бутун ҳаётимни, ғам-аламимни айтиб берай, билиб қўйгин!

— Амаки, ярим кечада-я?

— Сенга нима деяпти? — сўради Маня Федядан.

— Ҳа, заҳар-заққум! Уйқинг келмаяптими? Ҳаммасини олиб кетиб қолади деб ўтаканг ёриляптими? Олиб

кетаман, супуриб кетаман!..— Митька столни гурсиллатиб муштлади. Энди дилидагини тўкиб солса бўлади, чет киши олдиди ўзининг дахлсизлиги, ҳукмронлигини кўрсатиб қўядиган фурсант келди.— Ҳамма нарсани бер! Депутатни бошлаб келаман дегандим — мана, олиб келдим!

Митька стол ортидан сапчиб чиқди-да, гапни тасдиқламоқчи бўлгандек яна мушти билан гурсиллатиб урди, лекин чайқалиб кетиб, қайтиб ўтириб қолди.

— Тугуним қани?

— Мана тугун, нега бақирасан? Ана, ётибди.

Федя дам Маняга, дам Митькага ҳайрон бўлиб анграйди, гап нимада эканлигини сезса-да, нима қилишини билмас эди.

— Минг сўминини чўз! Депутатнинг олдиди айтяпман: чўз,— Митька яна йиғламсиради.

— Секин, амаки, яхши эмас ахир,— деди Федя журъатсизгина.

— Мен сенга пул кассада дедим-ку. Эртага оламан, қўлингга тегади.

— Дафтарчани чўз!

— Амаки, у дафтарча билан сизга беришмайди. Яна милицияга тушиб юрманг,— гапга аралашди Федя.

— Мен? Милицияга? Мен совет ҳокимияти учун қонимни тўкиб қўйибман! Мени милицияга олиб борадиган ким экан? Онасини кўрсатиб қўяман! Мени биласан-ку, Федя!

— Билмай-чи.

— Мана бу ялмоғизга айт, тугунимни, ҳамма нарсани берсин! бу уйда қорамни кўрсатмайман! Худойим, кўр эканман! Малай эканман. Умрим бўйи ишдан бошқа нарсани билмабман-а — яна ким ёмон, Митька ёмон!

— Ол, ол! Камзулингги медаллари билан тугиб қўйдим-ку, кўз-кўз қилиб юришингга асқотади!

Маня тилини тия олмади: боласи тенги чет кишининг олдиди бўлаётган гапларга, умуман шу қабилда жанжал чиққанига номус қилди. Қолаверса, бир чеккаси энди Митька қўлини кўтара олмаслигини ҳисобга олди.

— Федя, ўғлим! Кўряпсанми, бу ялмоғизни? Мен бўлсам шу билан умримни ўтказдим-а!

Митька қулоқчинини тўп этиб полга урди ва ўзини тутолмай, хўрлиги келиб-хўнграб юборди.

Федя кўзини пирпиратди, оғирлигини дам у-дам бу оёғига солди: кўз ўнгида бўлаётган манзаранинг рас-

вогарчилигини билса-да, лом-мим демай чиқиб кетиши ҳам мумкин эмасди. Митька бўлса бурнини тортар, столни муштлар, у ён-бу ёнга тебранар эди. Мажруҳ одам сифатида ҳам, шундайинга ҳам унинг аҳволига қараш оғир, ҳеч бир ёрдам чораси ҳам йўқ эди.

— Жим бўлларинг! Мендан, барбод бўлган ҳаётимдан кулаётган ким?— Митька сапчиб оёққа турди. Ва-жоҳатн ёмон эди.

— Ҳеч ким кулаётгани йўқ. Йиғла, йиғлаб ол.

— Бу кўз ёшлари эмас! Қон йиғлаяпман мен!

Митька йиғлаб бўлгандек яна бурнини тортди.

— Сен эмас, арақ йиғлаяпти.

— Масхара қиляпсанми? Кетаман, бошим оққан томонга кетаман! Менсиз яйраб яшайсан, ҳаловат топасан! Менсиз катталик қилишингни кўрамиз! Кетдик, Федя! Тириклайин қувиб солаётганини ҳаммага айта-сан!

Митька эшикни тақиллатиб ланг очди, тугунни силтаб елкасига олмоқчи бўлди, бироқ кучи етмади, тўрт оёқлаб қолди; туришга уриниб чайқалиб кетди-да, тугун устига қулади.

— Амаки, амаки! Уят-ку, ахир! Шунча болаларингиз, невараларингиз бор-а! Куёвларингиз машинасиңи миниб келганда ҳамманинг ҳаваси келади-я! Айни мириқиб яшайдиган вақтингиз-ку, сиз бўлсангиз арақни деб оламни бошингизга кўтаряпсиз, турмушингизни бузаяпсиз. Болаларингиздан уялсангиз-чи! Сигирим оғриб қолди деб мени шу пайтда уйғотиб келиш ярашмаган қилиқ-ку. Эрталаб ишга боришим керак, мен бўлсам шу маҳалда худди уйингизга ўт тушгандай югургилаб келиб юрибман-а! Ётиб ухланг, бир оз оғирроқ бўлинг.

— Федя, ўғлим, нима, менга ақл ўргатяпсанми? Мен ўзим ман-ман деганига ўргатиб қўяман... Нима, неварасини етаклаб ўйнатиб юргиси келмайди деб ўйлайсанми? Ахир дунёга келганимдан бу ёғига одамлар хизматидаман-ку. Мана, ҳукуматсан, айт-чи, нега мен қарнган чоғимда алаимини арақдан оладиган бўлиб қолдим, нега болаларим аллақайларга кетворишди, ҳаммаси — ҳар ёққа!.. Ҳукумат бўлсанг айт-чи. Йўқса, қани, бир жунавор-чи!.. Узим ичама-ап, кайфим сурама-ан!

Митька кўчада совқотган эди, уй иссиғи ва арақ ўз кучини кўрсатди. Юмшоққинна бўғчага жойлашиб ўтириб олиб, ашулани бошлади, маза-бемаза эмас, балки дардли қўшиқни чўзиб хиргойи қилди:

Митька ўзининг увиллашига йиғлаб қулоқ солганча куйлайверди. Айтаётган кўшиги ўзига бутун ер юзининг дардидек туюлаётган эди.

— Кўмишадн, кўмишадн. Инма, ўлмайдиган бандаман деб ўйлабмидинг? Ўзингга раҳминг келиб намунча бўридай увилламасанг,— пўписса қилди Маня овозини пасайтириб. Митька энди газаб қилмаслигини, ашуласини айтиб, йиғлаб-йиғлаб ухлаб қолишини яхши биларди у.— Федя, тагин одамларга гапириб юрма. Ундан жаҳлинг ҳам чиқмай қўя қолсин, қариганда қандоқ хароб бўлганини кўриб турибсан-ку ўзинг. Энди тинчланди бу гижинг той.

— Тушунаман, ҳола, мен ҳам.. Соғ вақтида гаплашаман,— деб Маняни тинчлантирди Федя ва эшикка томон шошилди.

Мана даҳлиз эшигини илди, ичкарига кирмай, Митькага, унинг жаврашига қулоқ солди. Даҳлиз совуқ, уйга кириш керак.

Ичкарига кирганида, Митька бўғчани ечиб, буюмларни устида ётар эди.

— Балки, сўрига чиқиб ётарсан. Оёгинг исирмиди.

— Кел ўн... Жа, айёрини топиб олганман-да! Молмулкминн қўриқлайман бу ерда! Эрталаб туриб кетама-ан!

— Кетсанг, ундан нарига.

Маня ошхона чироғини ўчирди, қайтиб кириб каравотга чўзилди, чоли анча вақтгача тўнғиллаганини, хиргойи қилишга уринганини эшитиб ётди.

IV

Уйга қабристон сукунати чўкди. Ҳайҳотдай уй шу қадар тинч бўлиши мумкинлигидан Маня таажжубланди. Девор орасидан на сичқоннинг, на бирор ҳашаротнинг шитирлаши эшитилади. Уларнинг уйида аслида сичқон йўқ: уйнинг шифту поли, девордаги ёриқ-тирқишлар яхшилаб суваб ташланган, қўғирчоқдек ясатилган! Чол-қампирнинг неварачевараларига қадар яшаса бўлади. Уй-ку, тураверди, бало ҳам урмайди, лекин ўзи яна қанча яшайди? Қуёш тигида қолган зигирдай муз парчасидек эриб боряпти. Муз яна қанча вақт эриркин? Бундай деса бутун умр шошилиб ўтди, доим шошилди, вақт зиклигидан нолиб, елиб-югуриб ўтди.

Энди тўхташ, орқага бир қараб мулоҳаза қилиш учун эса буёқда ҳеч қанча умри қолмабди. Улим ҳақида неча-неча марталаб оддийгина ва чўчимай-нетмай гаплашилган: ниманки бўлса — ҳаммасини ўз вақти, соати билан кўраверамиз-да, қабилда. Худди сира етиб бўлмайдиган, олинсадаги нарса хусусида сўзлашгандек гаплашиллар эди... Энди бўлса, мана, эшигинини тақиллатиб турибди. Хоҳласанг — тўхта, хотиржам ўтириб бир ўйлаб кўр, мулоҳаза юрит, кўнглингни тўқ тут, қўлингдан келса, албатта...

Маня каравотда туриб ўтирди, қулоқ солди. Қайин шохлари баҳор тунги шамолида безовта шовулляпти. Ҳадемай қировли кунлар ўтиб кетади, дов-дарахтлар уйғонади, куртаклар, бўртади. Кечалари тимқоронги бўлади, юлдузлар байрамга ҳозирланган шаҳар кўчаларидаги чироқлардек чарақлайди. Бу паллада ҳар қайси ёшдаги одам аъзоси баданида, вужудида сирли куч-қувват уйғонади, ҳатто қари-қартанглар кўнглида ҳам олис юртлардан учиб келиб толиққан қушларда бўлганидек жонланиш юз беради.

Маня ўрнидан туриб, уёқ-буёққа юрди. Кимгадир кўнглини ёргиси келди. Ғамдан юраги зардобга тўлди: қўлдан келмайдиган иш йўқ, умр бўйи ишлади, онла қурди, болаларини улғайтирди, рўзгорини бутлади. Мана, ёши бир жойга етганда дардини бўлишадиган бирорта одам топилмаяпти, яшаб ўтган умри — ҳаёт эмас, кутиш орзу-умид, бахт излашдан иборат бўлди, чунки одам қанча ва қандай яшамасин, бундан қатъи назар, бахтга, хаёлдаги орзуларига интилади.

Митька дардманд одамдек тушида оғир уф тортиди. Маня унинг сўнги йилларда одатга айланган арақхўрлигига, жанжал-тўнолоқларига кўникди-ю, лекин бундай хўрсинишларига чидай олмасди. У чолнинг тепасига бормоқчи бўлиб ўрнидан турди, лекин чоли жимиб қолди, Маня ниятидан қайтди. Шу пайтда бутун ҳаёти кўз ўнгидан ўтаётганини қаранг... Уруш туфайли йўқотган қизлик даври, очлик, кечаю кундуз мижжа қоқмай ишлаш, урушдан кейинги қийинчиликлар... Ҳар қалай, қуёш нуридан илинган олис самодаги мовий булутдек, қалбининг аллақасерларида рангин сархушлик — Митьканинг эркалашлари, тунги масрурликлари хотирасидан сузиб ўтди. Хаёлига келган ушбу хотирадан қулоғи шанғиллаб кетди — ҳам уятли, ҳам тотли...

Маня тўсатдан ўша баҳор оқшомини ҳам эслади. Шу вақтгача хаёлига келмаган хотира тўппа-тўсатдан

кўз олдида гавдаланди. Жимжит эди, қуёш уфққа бош қўяётган, майини майса-гиёҳлардан оғир ис таралаётган, барглар, янги ҳайдалган ер тафти димоққа ураётган палла эди. Ҳовлини супурди, шундай бўлса-да, қуриган хас-чўплар қолди. Уша баҳорда улар илк бор уйда хурсандчилик қилишди. Ҳали тўла пардоз берилмаган девордан ёғоч ва йўсин ҳиди анқиб турарди. У ҳовлини йиғиштиргач, қопни олиб чўчқалар учун ёш қичитқи ўтдан ўриб келгани дарё ёқасига кетди.

Уйга қайтса Митя отланиб тайёр бўлиб турибди: ҳарбийдан келтирган галифе шим ва ўша вақтларда расм бўлган узун мовут гимнастёркасини кийиб, хотинини кутаётган экан.

— Қаерда изғиб юрибсан? Чўчқаларингга жин урмайди. Кийин...

— Қаёққа?— у бугун Юрай, Егорий — халқ байрамлари эканини, тонгги сайилга бориш кераклигини эсладди. Лекин эрининг бепарволигидан хуноби чиқди. уй-рўзгорни ўйламай ясаниб олиб кутиб ўтиргани нашъа қилди.

— Сайилга.

— Бормаса бўлмайдиган байрамлардан эмас унақанги! Утган йили бошқа сайил байрамларда ҳам қатнашмадик. Ҳамма зиёфатгарчиликларга қатнашаверадиган бойваччалардан эмасмиз-ку. Яхшиси, бор, болаларни чақир.

— Шошма-шошма, нима деяпсан?

— Нима деган бўлсам ўшани айтаяпман. Ясаниб олганларига ўлайми!

— Нима, бир марта ясансам ясанибман-да, ё ўлаўлгунимча йиртиқ-ямоққа ўралиб юрайми? ўрмонда изғидим, фронтда қон кечдим! Энди бундо-о-қ одамлар қатори ўтириш мумкин эмасми? Ёки ишга берилиб шунчалик эсингни еб қўйдингми? Бўл деяпман, тез!

— Войбўй, нақ ўтакамни ёриб юбординг-ку!

Маня ундан қўрқмасди, ҳаммаси ўзи хоҳлагандек бўлишини билар эди. Шунинг учун ортиқ тортишиб ўтирмади, бориб ишини қилаверди, чўчқаларига қаради... Чакки қилганини тўсатдан сезиб қолиб шаштидан тушганида Митька жўнаб бўлган эди.

Болаларини ухлатгач, тун билан мишжа қоқмади, Митяни кутди. Лекин эри келмади. Иззат-нафсига оғир ботган Маня қасдма-қасдликка эшиқ тутқичига ичкаридан ёғоч суқиб қўйди — кўнгли ўйин-кулгини тусаб қолган бўлса бир ялинсин, тақиллатиб ташқарида кут-

син, деди. Лекин ўзи ухлолмади — ёш эди, бунинг устига жуда майин, тароватли, индамай ухлайвериш гуноҳ бўладиган тун эди.

Митянинг қайтганини, эшикни аввал ишонч билан слкалаганини, кейин ҳайрон бўлиб туртиб кўрганини Маня уйқу аралаш эшитди. Бироқ у беҳуда кутган эди — эри қайтиб ичкарига киришга ҳаракат қилмади, ялинмади, дўқ урмади ҳам...

Уша оқшомдан бошлаб улар орасида гап қочди, ҳатто бир-бирларининг кўзларига боқишни ҳам унутиб қўйишди. Фақат одатдагидек ишлайвердилар, бисот орттиравердилар, яшаш шуни тақозо этарди...

Хотираси гўё узоқ соҳилга ўхшар, у турган соҳил наригисидан жуда йироқ, иккала соҳил оралиғи эса қоронғилик қаъридек тубсиз, бинобарин соҳиллар бегона эдилар.

Маня чолининг атрофида айланиб қулоқ солди. У тез-тез ва оғир нафас оларди. Энгашди, димиқиб қолмадимикан деган хавотирда кафти билан пайпаслади, жойига қайтиб ётди. Баҳор тунни шамолда шовулляпти, қайдадир баландда, ердан кўринмайдиган, юлдузларни томоша қилса бўладиган баландликда ёввойи ғозлар учиб ўтяпти. Кекса одам талай хотираларини ёдга олса бўладиган узун тун. Яхшиликни эсласанг — тун елдек ўтади, хотиранг ғам-андухли бўлса — тун филларга татийди.

V

Маня барвақт уйғонди. Митька ундан илгарироқ турди, даҳлизга чиқди, сув ичди, бўхчани сўрининг остига яширди, этигини ечиб, пахтали камзулнинг ёпиниб уйқуни келган жойидан давом эттириш ниятида сўрига чўзилди. Бошқа вақт бўлганда Маня чакак қоқишни бошлар, чунки Митька соғлигида қўлни кўтариш одати йўқ эди. Бироқ бу сафар кампир ўзини босди. Митькани безовта қилаётган нарса ҳам шу эди, бемалол ухлолмади ҳам.

Маня чўчқаларга ювинди олиб кетаётганда таниш овоз эшитилди:

— Салом, Маня хола.

Ёш, қорни қаппайганидан камзулнинг пастки тугмалари тақилмаган, қип-қизил бригадир дарвоза ёнида турарди.

— Бобой молларга карам тўғрашга ёрдамлашиб юборса дегандим. Бошқа ҳеч зог йўқ.

— Яхши, Михаил, айтаман.

— Мени айтди дег.

Митька дераза ёнида турарди, хотини билан бригадирнинг гапини эшитди. Аввалига у печь устига чиқиб олмоқчи бўлди — Маня умрида уни шарманда қилиш учун бировни уйга бошлаб кирмаган. Бироқ, бугун нимадир бошқачароқ эди. Бригадирнинг кирмаслиги ойдинлашгач, Митька киссасини пайпаслади, уч сўм қолганини эслади, тиржайди: «Шинмилдирқи ебсан ўша гапинга!.. Тошингни тер энди! Бизники — битди, тамом! Ўзим нчама-ан, кайфим сурама-ан!» — Митька яланг оёқлари билан депсиниб қўйди, чаққон шипиллаб ўтди-да, ёпиниш учун чарм камзулни тортиб олди.

ВИКТОР КАРАМАЗОВ

ТУРФАЙ

У тун ярмида, ҳамма ухлаётганда келди. Бу маҳалда лифт ишламас эди, то олтинчи қаватга кўтарилгунича терга ботиб кетди. Эшикни тортгани, ҳеч ким чурқ этмади. Девордаги электр қўнғироқ тугмачасига кўзи тушиши билан ҳорғин миясига: бу ер қишлоқ эмас — қўнғироқ қилиш керак, деган фикр келди.

Тугмачани босди.

Ичкаридан эски пружинанинг ғижирлашига ўхшаш товуш эшитилди, шу заҳоти тинди.

— Ким бу? — деган Ольканинг овози эшитилди.

— Менман.

— Стёпка?

— Оч эшикни.

У тор йўлакка кираркан (бу ерга унга ҳар доим қишлоқ печкалари ортининг эслатарди), худди ўз қадрдон уйидаю нима қаердалигини биладигандай, қабзани ҳам баайини Арсиқ лақабли ити занжирини тутган каби ушлаб, эшикни оҳиста ёпди. Сўрашиб бўлгач, қўлидаги кичкина чамадонини девор ёнига қўйди. Қўйганда ҳам шундай қўйдик, чамадон қопқоғига ёпиштирилган расмлар — қушлар калласи, улар қуршовида жойлашган узун, ингичка бўйинли зебо санамнинг боши тасвири ҳаммага яққол кўринарди. Уйда, йўлга отланаётиб

опасининг расмлар ёпиштириб ташланган чамадонни кўриб, койиб беришидан хавотирланганди, аммо кейинроқ, вокзалда бошқалар ҳам чамадонларини бежамаганларига кўзи тушиб, хотиржам бўлувди. Ҳозир эса ҳатто у маҳоратини опаси ҳам пайқашини истай бошладди. Бироқ опаси чамадонга қиё ҳам боқмади. Шунда Стёпканинг хаёлига, расмлар опамининг ўғлига ёқса керак ҳойнаҳой, деган фикр келди-ю:

— Андрейка қаерда?— деб сўради.

— Қаерда бўларди? Ухлаяпти.

— Ётоқхонасидами?

— Негадир залда бир ўзи ётишга қўрқадиган бўлиб қолди. Нимадан қўрқишига ҳеч ақлим бовар қилмайдди.

Ольканинг ўғли биринчи синфда ўқирди. Андрейка опасига қараганда кўпроқ Стёпка билан тил топишарди. Ойнаванд эшик ортида чироқ ёнди, тунгни меҳмон шалдироқ болон плашнини қозиққа илиб, ботинкасини ечди, оёғига опасининг шиппагини кийиб олгач, залга кирди.

— Овқат ейсанми?— сўради Ольга.

— Йўқ. Қорним тўқ.

— Қаерда овқатландинг?

— Йўлда тамадди қилиб олувдим.

— Жилла қурса чой ич.

Стёпка ошхонага кирди-да, идиш жавони билан холодильник ўртасидаги Андрейканинг жойига ўтириб, ҳозиргина плитада қайнатилган гиёҳ дамламасидан ичди. Опаси мана шу шифобахш гиёҳ дамламасидан мунтазам ичарди. Ольга дераза ёнига, Стёпканинг рўпарасига келиб ўтирди, у эғнига сариқ гулли халат кийиб олганди. Аёл гўё укасини анчадан бери кўрмагандек, кўзлари гинали боқарди. Охири суҳбатлари дўстона, самимий бўлмаган эди; чунки Стёпка институтга кирганидан кейин кетма-кет икки сессиядан ўтолмаган ҳужжатларини қайтариб олиб, қишлоққа кетмоқчи бўлганди. Ольканинг қаттиқ уришишига қарамай, Стёпка кийим-кечакларини чамадонга жойлаб, опасининг уйидан — қишлоққа, ўз уйига кетворган, лекин у ерда ҳам отаси тоза таъзирини берган эди. Аммо ҳозир Ольга укасига бутунлай бошқача — жудаям меҳрибон эди. Бу самимийликдан ичаётган чойи, ҳатто гиёҳ дамламаси бўлса ҳам, унга ҳузур бахш этарди. Стёпканинг нимадир егиси келди — у йўлда овқатланганман деб ёлғон гапирган эди: йигит шартта бир бурда нонга ёғ суртди-да, устига бир бўлак пишлоқ қўйиб ея бошлади.

Девор ортида кимдир уйқусираб ғудранди, сўнг худди молхона деворини сигир тарсиллатиб тепгандек зарб овози эшитилди. Стёпка бу Андрейканинг талвасалангани, у туш кўраётганини дарҳол фаҳмлади. У ҳозир жияни ухлаётганидан афсусланди. Зеро кўз ўнгида суратлар ёпиштириқли чамадонни гавдаланган, шундай суратлардан Андрейкага ҳам анчагинасини олиб келган эди.

— Хўш, уйда нима янгиликлар бор?

— Қайси бирини айтай?

— Дадам қалайлар, ойнмлар-чи?

— Дадам касалхонадалар.

— Нима бўлди?

— Ҳаҳ, анави... даҳанларига чипқон чиқди.

— Шунгаям касалхонага ётдиларми?

— Қесиш керак экан-да, чипқонни.

— Хайрият, хавотирли жойи йўқ экан.

— Ҳозир қишлоқда иш кўп. Экиш мавсуми бошланган.

— Чипқонга узоқ ушлаб туришмайди.

— Айтишларича, то яра битиб кетмагунча олиб туришармиш. Касалхонага ётдингми — бас, бари бир узоқ ушлаб туришади.

— Хўш, яна нима гаплар бор қишлоқда?

— Нима гап бўларди. Ҳар доимгидек ишлар бошдан ошиб ётибди. Бир ёқда Матрёна ҳам тўй тараддудида. Кенжа ўғли Генкни уйлантирмоқчи. Шаҳарлик қиз топибди шекилли. Район марказидаги автобус бекатида кассир бўлиб ишлар экан.

— Тўй қачон?

— Май ойида шекилли. Колхоз новвосларни далага ҳайдади.

— Обба сен-ей, ҳамма нарсадан хабардорсан-ку.

— Фақат мен эмас, ҳамма биледи бунни.

— Ростини айтсам, Генкка қойил қолдим, мард йигит экан. Илм кетидан қувмасаям, яхши ҳунар эгаллади. Ўргангунча анча жийналди. Колхозда мол доктори бўлиш осон иш эмас. Мана, сен қандай яшамоқчисан?

— У мендан катта, шунинг учун ақллироқ ҳам. Вақти келганда мен ҳам...

— Худо хоҳласа.

— Худонинг дахли йўқ. Ўзим боплайман.

Олька индамади. У укасининг қаршисида ўтирганича, Стёпкани кўз узмай кузатарди, укаси ёрилиб кетган қўллари билан стаканини маҳкам ушлаб олган, дам-

бадам уни кўтариб эмас, балки бошини эгиб дўрдоқ лабларини ғалати чўччайтириб, стакандан чой хўпларди. Калта, офтобда сарғайган сочлари нақ қисққина олазарак опасиникига ўхшаш кўкиш кўзларига тушиб турарди. Олька укаси ҳар гал чой хўплаш учун стол узра энгашиганида бўйни чўзилиб, юзи худди ёш болаларникига ўхшаб ҳол-ҳол қизариб кетишини кузатиб ўтирар экан, бир пайтлардагидек Стёпкага нисбатан меҳри товланарди. Бундай меҳр унинг дилида аста-секин, пинҳона туғилган, қачон туғилганини Ольканинг ўзи ҳам эслолмайди. Фақат Стёпканинг негадир бошқа тенгдошларига қараганда секинроқ ўсаётганини пайқганида, кейин унинг бошқа ўсмирларга қараганда хийла тортинчоқроқ эканини кўрганида, яна-тагин Минскдан ўз қишлоғига келаётиб, нимжонгина укасининг қатталар бажарадиган оғир ишни қилишга мажбур бўлаётгани устидан чиққан пайтларида ана шу туйғу ўзини ҳаяжонга солганини эслайди. Айниқса укаси ўнинчи синфни тугатиб, институтга кириш учун шаҳарга келганида қаттиқ қайғурган эди. Билимга қараб ўқиш танлаганида ишлар бутунлай бошқача бўлармиди балки. Ахир мактабни зўрга уч баҳолар билан битирган ўқувчидан нима ҳам кутиб бўларди. Стёпка ўз савияси даражасини яхши билганидан институтни ҳатто ҳаёлига ҳам келтирмас, бинобарин, отасидан механизаторлик курсига ўқишга кириш учун рухсат сўраганиди. Аслида Стёпка қишлоғини жудаям яхши кўрарди. У ҳар қандай илм-фандан кўра отларни, Буренкани, ғозларни, Арсик лақабли итини афзал биларди. Ҳаётни буларсиз тасаввур ҳам қилолмасди. Бироқ отасининг хоҳиши устун келди. Отаси яккаю ёлғиз ўғлининг ўқимлиши одам бўлишини орзу қиларди, шунинг учун ҳам Стёпка политехника институтига киришга мажбур бўлди. Тўғриси айтганда, ҳамма имтиҳонларни муваффақиятли топширди, лекин кундузги бўлимнинг конкурсидан ўтолмади, уни сиртқи бўлимга қабул қилишди. Бироқ шу бўш билми билан Стёпка сиртқи бўлимда ўқий олармиди? Йўқ, албатта!

Икки ойча биринчи сессияда судралиб юрди, дарров «дум» орттириб олди, бутун қиш бўйи ҳам топширолмади қарзини. Бирёқда иккинчи сессия, яқинлашиб қолган эди, бутунлай умидини узишдан бошқа иложи қолмаган Стёпка умуман илм-фандан ҳафсаласи пир бўлиб, ҳўжжатларини қайтариб олди-да, ўз қишлоғига қайтиб кетди.

Ҳозир у индамайгина чой ҳўплаб ўтираркан, хаёли кундалик ишлар билан банд эди чамаси.

— Қишлоқда баҳор қандай келди?— қайта сўради Ольга.

— Одатдагидек. Кузги экинлар яхши. Тўғри, айрим жойларда буғдой нам тортиб, нобуд ҳам бўлди: лекин кўп эмас, «Мироновка»да буғдой баравж ўсяпти. Энди колхоз фақат «Мироновка»га ўтмоқчи! Ҳосил мўл бўларкан. Утган йили гишт заводининг орқасига сепилган буғдой гектарига ҳатто 40 центнердан ҳосил берди.

— Нимаси яхши, фақат қора шон кўпаяди, холос.

— Бизга қораси ҳам бўлаверади.

Охирги қишда, Стёпка опасиникида яшаётган пайтларда, Ольга унинг ҳали ғирт ёш бола эканлигини тез-тез ўйлаб турарди. Ушандаям қишлоқ ҳақида гап очиб қолсангиз, бўлди, Стёпка сизир-бузоқдан тортиб хўжалик ишларигача, ҳаммасини айтиб берарди, ҳамма нарсага жудаям ақли етавермасди-ку, лекин миясида шунча бемаъни, катталарга хос фикр-мулоҳаёа қаердан пайдо бўлганига Ольга ҳайрон қоларди. Укасининг бу хусусияти унга ёқарди. Рўзғор ҳақида гап кетса, худди отасига ўхшаб фикр юритарди: стол устига ташвишли энгашиб, пешонасини тириштирганча, димоғи билан, ҳар бир сўзни чертиб-чертиб, вазмин гапирарди.

Унинг катта одамларга ўхшаб фикр юртиши ёшига унча мос келмасди, майин тук қоплаган юзи, пешонасига тушиб турган бир тутам сочидан ҳали ўспириги эканлиги сезилиб турарди ва бу помутаносиблик гоҳида кулгусини қистатса-да, бари бир бундан Ольга ҳурсанд эди.

Стёпка чойини ичиб бўлгач, индамасдан ўрнидан турди-да, йўлакка чиқиб, чамадонини олиб кирди. Уни опаси кўрсин учун стол устига қўйди. Қулфига черта туриб, синчковлик билан опасига қаради. Опаси бу маъноли қарашини тушуниб, чамадонга ёпиштирилган суратларни кўздан кечирган, норози оҳангда ҳўрсинди-да, сўради:

— Эрмак топибсан-да, а? Қани, кўрсат-чи?..

— Ҳа, энди, шунчаки...— Стёпка ҳаяжон аралаш кулимсираб, ғудраниб қўйди, лекин суратларни опасидан яширмади, аксинча, ўзи ҳам энди кўраётгандек уларга зимдан разм сола бошлади.

— Ҳалиям гўдаклигинг қолмабди, укажон, — ўзини тутолмади Ольга, — Андрей билан сенинг миянгда бир хил ўй. У мактабга тутадиган жилдига ёпиштириб таш-

лаган, сен бўлсанг чамадонга. Гўдаксизлар иккалангиз ҳам.

— Фақат иккаламизгина эмас. Ана, вокзалга чиққанингда атрофдагиларга қара. Гўловчилар ҳам чамадонларига шундай суратлар ёпиштириб ташлашган, нима, улар ҳам сенингча ёш болами?

— Шуми ҳали шаҳардан ўрганганинг?!

— Бўпти, уришаверма. Мана, сенга дадам, оёним, гўшт бериб юборишди. Қўй сўйган эдик. Қушлар исиб қолса ҳам оёнгга нимадир бўлибди қўйининг.— Стёпка чамадондан газетага ўралган гўштни олиб, опасига узатди.— Холодильникка қўйиб қўй. Мана, тухум ҳам олиб келдим. Манави Андрейкага камзул. Баҳорда кийса бўлади. Ҳар қандай ёнгарчилик чўт эмас бунга... Матернали поролон шекилли...

— Ҳа, поролон,— опаси камзулни қўлига олиб, синчиклаб қараб чиқди.— Андрейка анчадан бери орзу қилиб юрганди шунақасини. Роса хурсанд бўлади-да!..

Олька мамнуи қиёфада мулойим, илиқ кафти билан укасининг пешонасига тушиб турган бир тутам сочини силаб қўйди.

Стёпка эса порози бўлиб, ўзини четга олди.

— Қўйсанг-чи!.. Ёш бола эмасман.

— Ҳалиям тортинчоқлигинг қолмабди.

Улар тагин залга киришди, шифти паст уйда думалоқ қандил осиглиқ турар, бундан ташқари, залда тартибсиз тахланган китоблар тўла жавон, телевизор, диван бор эди, деворга осиглиқ қўшоғиз милтиқни чанг босган эди. Стёпка шу хонага кирганида доим: шунча китоб йнғишни нима кераги бор, ортиқча чанг тўпланади, холос, милтиқ эса — бошқа гап, опамдан сўраб кўрсам бўларди, ов қилармиди, балким бутунлай берар, опам милтиқни нима қилади, бари бир, неча йиллардан бери девордан тушмайди, китоблар орқасида туриб, ёруғлик бетини кўрмайди, дея ўйларди. Ҳозир ҳам милтиққа қараб туриб, тагин хаёлидан шу фикр ўтди.

Олька балконнинг эшигини очиб юборди — хонага май олди ёмғирининг соф ҳавоси кириб келди. Степан вокзалдаги трамвай бекатида турганида ёмғир ёғаётган эди, трамвайни анча кутди, трамвайдан тушиб, опасининг уйига қараб юра бошлаганида ҳам ёмғир қуяётган эди. Шапқаси ва плашидан ташқари оёнггача ҳўл бўлиб кетди. — Нотекис асфальтнинг ўйдим-чуқур ерларига тўпланиб қолган ҳалқоб сувлар кечки чироқ нурида ялтнллаб, худди текис жойга ўхшаб кўринганди. Опаси-

нинг шиппагини кийиб олган Стёпка негадир пайпоғини ечмади, шунинг учун бўлса керак, оёқлари совуқ ея бошлади.

Тоза ҳаво ўзи билан бирга қишдан кейин балкон тагидаги эндигина куртак ёзаётган дарахтларнинг, ҳамда каштан барглариининг хушбўй ҳидини олиб кирди. Эндигина ҳаёт нафаси барқ ураётган ердан димоққа тупроқ ҳиди уриларди.

Қаердадир, уйлар ортида қаттиқ ғириллаган стартернинг товуши эшитилди. Кимдир қайсарлик билан узоқ ғириллатди, лекин машина юрмади.

Балконнинг қаршисида болалар боғчаси бор эди, унинг атрофи гир айланган боғ бўлиб, туйқус узоқдан қиз боланинг қаттиқ қичқиргани эшитилди, лекин шу заҳотиёқ овоз ўчди, эшитилар-эшитилмас уф тортган товуш келди. Гўё у ерда қандайдир кўнгилсизлик бўлди ёки янги чақалоқ туғилди.

Ольга хонага қайтиб кириб, укасининг қаршисига ўтирган кўйи уни зимдан кузата бошлади.

— Мунча тикиласан? — ҳайроғ бўлди Стёпка.

— Сенинг қандай яшашинг ҳақида ўйлаяпман.

— Ҳамма қатори, оддий яшаяпман. Бугун военкоматга бордим, комиссиядан ўтдим.

— Балким армияга олишар?

— Олишади.

— Наҳотки?..

Ольга укасининг ҳадемай ўн саккиз ёшга тўлишини билса-да, негадир уни армия сафига олишмаса керак деб ўйларди. Шу пайтгача армия сафига хизматга олинаётган йигитлар унинг кўзига Стёпка ака эмас, аксинча, унга нисбатан вазминроқ, каттароқ бўлиб туюларди. У бирдан қишлоқни эслади: от-аравада, гармошка жўрлигида қўшиқлар айтиб, йигитларни шод-хуррам армияга кузатишарди, улар укасига қараганда гавдали, бақувват эдилар, укаси-чи, уларнинг олдида гўдак деса бўлади.

— Наҳотки, ростданам олишадими? — беҳолгина кулимсираб қайта сўради Ольга, гўё ҳозир рад жавобини эшитадигандек.

Стёпка илжайиб қўйди:

— Ҳа-да, рост.

— Қачон?

— Май ойида олишлари керак, балки муддатини кечиктиришар. Мен операцияга ётишим керак.

Ольга бутунлай ўзини йўқотиб қўйди:

— Яна қанақа операция?
— Комиссия менда грижа борлигини аниқлади.
— Вой худойним-эй!— хўрсинди Ольга.
— Қўрқма. Қўрқинчли жойи йўқ, — опасини тинч-лантирди Степан. — Нима бўпти...

— Грижа сенда қаёқдан пайдо бўлибди? Ахир ўзинг ўйла, грижа-я.

— Ким биледи дейсан... Балким оғирроқ тўсинни кўтариб қўйдимми...

Ҳақиқатан ҳам қишлоқда ҳар хил оғир ишлар тўлиб ётибди — албатта бундай касални орттириб олиш мумкин, ўйлади ўзича Ольга. У ўтган ёзнинг тушки палласини эслади, ўшанда у эркакларга тушлик элтаётган эди.

Неманга етмасданоқ, узоқдан туриб отасини кўрди, лекин атрофга аланглаб, Стёпкани тополмади. Ҳа, қаттиқ чарчаган бўлса керак-да, шумтака, қаердадир оёқ-қўлини узатиб, ўт устида ётгандир, деб ўйлади. Лекин яқинлашиб қолганида, баланд ўсган отқулоқ ва сунурги ўт орасида ётган Стёпканинг қуёшда қорайган яланғоч елкаларига кўзи тушди, боши узра чалғи кўтарилиб турибди. Зўр бериб ишлаётгани ҳамда чалғининг шигиллашидан у Ольканинг орқасида туриб кузатаётганини сезмасди. Ольга худди ҳозир укаси шартта чалғини иргитади-ю, ўзини таппа ўтлар устига ташлайдигандек туюлди, лекин Стёпка чалғи серпишини қўймас, чалғи эса бир маромда баландлаб-пастлар, шигиллатиб кесар, ўту гиёҳлар шиг-шиг узала тушарди. Яна Ольга укасининг қудуқдан пақирлаб сув олиб, уйга бир томчисини ҳам тўкмай олиб келишига ҳайрон қоларди, ҳаммадан ҳам пақир ушлаб, сигир ёнида ўтириши кулгили эди — сигирни ундан бошқа соғадиган одам йўқлигидан эмас, шунчаки Буренка Стёпкага ўрганган бўлиб, у соққанида кўпроқ сут берарди. Опасининг ўрнига бир тўда аёллар орасида колхоз зиғирини осонгина боғ-боғ қилиб боғларди. Ана шу жажжигина укаси ўрмондан ўтин ташиб келтирарди, бир ўзи, ҳеч кимнинг ёрдамисиз ер ҳайдаб, шудгор қиларди! Ҳақиқатан ҳам қишлоқда грижа касалини орттириб олган бўлиши мумкин...

— Қачон операция қилишар экан?

— Айтишларича, байрамдан кейин.

— Байрамдан олдин дадам, байрамдан кейин сен. Икковингларга бу кўргулик қаёқда экан-а.

— Чўзишининг нима кераги бор? Бари бир операция

қилиш керак. Узоқ ўйлаб, юракни ҳовучлаб, юрмаслик учун яхшиси, тезроқ қилиш керак.

Стёпка жим қолди, лекин салдан кейин давом этди:

— Яхшиямки Буренка бузоқлаб олди.

— Нима, сениз туғолмасмиди?

— Менсиз ҳам туғарди-я, лекин бузоқчани ким кўтариб оларди. Дадам йўқлар, касалхонадалар, ойим бўлсалар фермадан бўшамайдилар.

— Демак, сен доялик ҳам қила оларкансан-да.

— Қийин жойи йўқ... Осон иш.

Олька кулгидан ўзини тутолмади. У узоқ кулди, кулиб бўлгач, Степанга қараб, бу нарса унга ҳеч қандай кулгили туюлмаслигини кўрди. У қандай ўтирган бўлса, шундайлигинча, меҳнаткаш қўлларини стол устига қўйган кўйи, қимирламасдан, хотиржам ўтирибди. Унинг мутлақо хотиржамлиги Олькани ҳайрон қолдирди ва у:

«Дарвоқе, нимани калака қилиб, кимдан куляпман?» деб ўйлади. Укасининг олдида бемаврид кулганидан хижолат бўлди, яна унинг эсига пичан ўришаётган кунги воқеа тушди, тушликдан сўнг дадаси, Степан ва ўзи кўм-кўк ўтлоқда ётиб, дам олишганди, тепаларнида бир тўрғай пастгина учиб, чиройли сайраганди. У ётган кўйи тўрғай ҳақида ўйлаб кетганди: жудаям ерда яшашни хоҳлайдиган қушча-да, балким ростданам ерда яшар. Қўшиғи ҳам ер ҳақида шекилли. Тўрғай сайраётганида баҳор сувларининг беғубор жилдирашини, майин шабада эсганда пишиб етилган буғдой бошоқларининг шитирлашини ҳамда меҳнатсевар асалариларнинг гуллар атрофида учаётганини ҳис қиласан киши. Уша пайтда эътибор бермаган экан чоғи, мана энди эсласа, тўрғайнинг қўшиғи нимаси биландир Стёпканинг қишлоқ, ер, дала, ишлари ҳақидаги сўзларини эслатаркан, улар нимаси биландир бир-бирига ўхшашарди, гарчи Стёпка илм кетидан кетмаган бўлса-да, ҳаётида ҳеч қандай кўнгилсиз воқеа юз бергани йўқ. Эҳтимол шундай қобилиятли одамлар ҳам бўлса керак, Стёпкага ўхшаган, уларга жонажон қишлоғи, туғилиб ўсган уй-жойи, дарё бўйида пичан ўриш, Буренка, Арсиқлар билан яшашнинг ўзи етарлидир.

Олька шуларни ўйларкан, кўнгли кўтарилди, қалбини тирнаётган нохуш туйғу ўрнини баҳор илиқлигию майин шабада эгаллади. Хонада қадрдон қишлоғининг нафаси сезилиб тургандек, пишиб етилган буғдой бошоғининг ҳиди, асал бўйи, полиз экинларининг атри гуркураб кетгандек бўлди, йиллар ўтиб, шаҳар ташвишлари

билан бўлиб, бу нарсалар ҳатто хаёлидан ҳам чиқиб кетган эди. Ольга Стёпканинг келганидан жудаям хурсанд бўлди, узоқ қиш фаслидан кейин илк бор тўрғай осмонга кўтарилганида замни қандай хурсанд бўлса, Ольга ўзини ҳозир ана шундай кайфиятда сезарди. Ҳозир Ольканинг укасидан қанчалар мамнулигини таърифлаб бериш қийин эди. Шу тобда унинг жуда-жуда укаси билан қишлоққа кетгиси келди.

Ольга шу кайфиятда хонадан чиқиб, кўрпа-ёстиқ келтирди-да, Стёпкага диванга жой солиб берди, ўзи ухлагани нариги хонага кириб кетди.

Балконнинг эшиги очиқ турар — ташқаридан илгаригидек сокни туннинг илқ шабадаси кириб келарди.

Степан балконга чиқди. Ёмғирдан сўнг ҳўл бўлган панжара ёғочига тирсақларини тираб, атрофга назар солди.

Қўшни балкон атрофида ҳалиям каптарлар учиб юрибди. Ҳа, уларга ҳам ёмғирдан кейинги тоза ҳаво ёқаяпти шкилли. Степан бугун военкоматда унинг соғлигини текширишгаётганда негадир уялганини эслади: военком уни денгиз флотига ёзиши биланоқ Стёпка пиёда аскарлар сафига ёзишларини сўраб илтимос қила бошлаганида, ҳамма ҳайрон бўлди, чунки бошқалар аксинча, доимо денгиз флотига ёзишларини сўрашарди; кейин ҳар қалай илтимосни инобатга олиб, танк қисмига ёзиб қўйишди — бўйиннинг пастлиги бу қисмга жуда мос келарди; бундан олдин врач уни оппоқ чойшаб тўшалган қаттиқ кушеткага ётқизиб, бармоқлари билан ушлаб, грижасини кўрди; операцияга йўлланма ёзиб беришди, военком эса елкасига шапатилаб: бунақа касаллик билан урушда хизмат қилганини, бу ҳақиқий эркаклар касаллиги эканини айтди. Шундан сўнг ҳарбий хизматга чақирилганларни бир хонага йиғишди ва ёшгина лейтенант яна бир бор кимнинг қайси қисмга ёзилганини ўқиб берди, кейинги военкоматга келганларида қандай қоғозларни олиб келишларини ҳамда тахминан қачон жўнатилажакларини айтди. Уни, Степанин танклар қисмига қолдиришди, бундан у жуда хурсанд бўлди, чунки кимки танк қисмида хизмат қилса, қишлоққа қайтганида ўшанга янги трактор ёки автомашина беришларини яхши биларди. Ҳаммага беришадикун — хизматини ўтаб, уйга қайтганида унга ҳам беришадикун.

Стёпканинг бутун вужудини қувонч ҳисси эгаллаган, чунки у хоҳлаган нарсасига эришган эди. Ахир дадаси билимдонлик қилиб нималар демаганди.

Яна майдалаб ёмғир ёға бошлади. Секин-аста кучая бориб, шамолда қиялаб ёғиб, балконга ҳам туша бошлади. Шунда Степан хонага қайтиб кирди. Балконнинг эшигини очиб қолдириб, ечинди-да, оппоқ чойшаб тўшалган ўрнига кирди.

Эртанги кун ташвишлари олдиан дарров ухлаб қоладиган ҳар қандай соғлом эркак сингари Степан ҳам ўша заҳотиёқ уйқуга кетди.

АНАТОЛИЙ КУДРЯВЦЕВ

МИКОЛА ҚАЙТИБ КЕЛДИ

Дув-дув гап бамисоли ёмғирдан кейин потиллаб чиққан қўзиқориндек кўпайиб, болалаб, бутун қишлоқни тутиб кетди. Вой тавба, осмондан тушдими шунча гап! Ўзи шунақа бўлади, қишлоққа бирорта янгилик етиб келса бас, худди ичиб олиб эшикма-эшик дайидийдиган амакидек, бутун қишлоққа ёйилади-қўяди. Ёйилганда ҳам йўл-йўлакай яп-янги тафсилотлар билан бойиб, ҳар ким ўзинча либос кийгизиб, қўшиб-чатиб, миш-мишни газак олдиради. Бир оз фурсат ўтгач, бамисоли юзидаги парда очилгандек — бу миш-миш замирида алланарса борлиги маълум бўлади, шамол бўлмаса, дарахт учи қимирламайдн-да, ахир!

Марфанинг Миколасини чиқариб юборишипти уйга қайтиб келаётганмиш, деган хабарни Глибочка қишлоқига биринчи бўлиб ким тарқатганини айтиш қийин, устига-устак десагиз, буига ишонувчиларнинг ўзи бўлмади-ёв. Қанақасига қайтиб келаркан, етти йилга кесилган, эндигина беш йил ўтирган бўлса-ю, бор уйингга дейишармиди ҳаммани қўйиб... Ё бирор касалга чалинганмикн? Бақувватгина йигит эди, шофёрлик қиларди, армияга бориб келганди..

Микола ўгай отасини ўлдириб қўйгани учун етти йилга кесилганди. Нима бўлганини ҳеч ким кўрмаган. Туппа-тузук ўтиришганди маншат қилишиб, афтидан, яхшигина ичишган-да, ўгай отаси бирдан ноҳўя гап айтган бўлса керак. Илгаридан икковининг гапи-гапига қовушмасди ўзи, Микола биринчи кунданоқ ўгай отасини ёмон кўриб қолганди, онасини рашк қилиб, уни ғаш кўрарди, ўзи бўлса қизиққон, тутган ерини кесади-ганлардан эди, мана оқибати — чолнинг бошига линша билан бир урган-у... Шиша бўлганда ҳам шампан ви-

носиники, зил-замбилдай оғир... Шу воқеадан уч ойча бурун уйланганди, вино ўша тўйдан қолган экан. Кекса одамга битта зарбанинг ўзи етган-қўйган...

Шундан кейин Микола ҳамманинг оғзинга тушиб қолди... Баъзилар етти йил кўп дейишса, бошқалар — кам, кўпроқ бериш керак эди, ҳарқалай, одам ўлдирган-да, дейишарди. Мана энди бўлса, Микола бугун-эрта келиб қолади, дейишяпти. Бу гап кимдан чиқдидики? Эҳтимол онаси, Марфа айтгандир? Ҳаммадан ҳам унинг юраги кўпроқ ачишади-ку...

Чиқиб келса, кела қолсин. Одам соғ-саломат бўлса, хоҳласа бир кун эмас-бир кун қайтиб келади-да. Фақат нариги дунёдан қайтиб келиш йўқ, парвардигори олам қаттиққўл, гапга кўнмайдиган ҳоким. Ўз бандаларини ерга қайтариб юборишни ёқтирмайди.

Одамлар бу янгилик хусусида роса мулоҳазалашишди, ҳар ким уни ўзича шарҳлади, бора-бора ҳамма ўз турмуши, ўз иши билан машғул бўлиб кетди. Фақат Марфа билан Миколанинг хотини Люсагина бугун-эрта келиб қолади деб орзиқиб кутишарди уни. Ҳа, яна Миколанинг қизалоғи ҳам кутарди. Микола қилғилигига яраша жазо муддатини ўтаб юрганида туғилган бу гўдак нимани ҳам биларди. Одамлар орасида Миколани айниқса хотинлар эсламасликка ҳаракат қилишарди: ўзи айбдор бўлган бу даҳшатли ўлим Миколага очиқ-ойдин ачиниш, ғамига шерик бўлишларига йўл қўймасди. Микола тўғрисида гап очилди дегунча, дарров кўпчиликнинг эсига қишлоққа Ларнон отанинг ўлгани ҳақидаги мудҳиш хабар тарқалган, бекордан-бекорга одам ўлдириш мумкинлигига ҳеч бирларнинг ишонгилари келмаган ўша қиш оқшоми тушади. Миколанинг ўзи бўлса худди ақлдан озгандек эди: нарвондан чордоққа чиқиб олиб, ҳар қанча ялиниб-ёлворишса ҳам у ердан тушишга асло кўнмас, нарвонга яқинлашганларга эса ғишт отарди. Ҳатто участка милиционерни келганида ҳам тушишга рағбати йўқ эди, фақат у дўқ-пўписа қилгандан кейингина тушган эди.

Дарду ҳасратининг бировга айтиб кўнглингни бўшата олмасанг, бундан ортиқ ғусса йўқ-да. Хотинлар кулбаларида ўзлари қолганларидагина, Микола бояқиш ёлғиз ўзи, онадан узоқда қанчалар қийналаётганикин, деб ачиниш, юм-юм йиғлашиб кўнгиллари бўшатишарди. Ўзларининг ғам-андуҳлари ҳақида чурқ этишмасди.

Суддан кейин бир йил ўтди, икки йил, ҳаёт ўз ма-

роми билан бораверди, қизи ўсган сари гўёки хотинларнинг Микола ҳақида, эндиликда стимчанинг отаси ҳақида гапиришга бўлган ҳуқуқлари ҳам ортиб бораётгандай эди. Марфа ҳатто оғзидан гуллаб, хотинларга Миколадан хат олганини, хатида у жуда ҳам оғир ва хавфли ишда ишлаётганини бошлиқлар гапни иккита қилмаётгани учун муддатини камайтиришлари мумкинлигини ёзганини айтган эди. Аслини олганда ўгай отаси Ларионга ҳеч қанақа хусумати йўқ экан, уни ўлдирмоқчи ҳам эмас экан, кайфчиликда, аҳмоқчилик касофати билан шундай бўлиб қолган экан-да...

Шундай қилиб, бутун қишлоқда дув-дув гап: Микола қутулиб келармиш.

Миколанинг келганини биринчи бўлиб қўшни, оқсоқ Костик билди. У Миколани боғда, чалғи ўраётганда кўрди. Эрта тонг палласи, ҳали қуёш чиқмаган бўлса ҳам шарқ томонда ловиллаб кўринаётган шафақ кун иссиқ бўлишидан далолат берарди, Микола эса қайроқтош билан чалғини шир-шир чархларди. У уйида бўлмаган йиллар ичида боғнинг девор тагларида қорақат буталари, олхўри, қичитқи, ҳамда бошқа ўт-ўланлар ўсиб, чирмашиб, ҳаммаёқни тутиб кетганди. Микола тош ёки бутоққа уриб олмаслик учун чалғини ниҳоятда эҳтиёткорлик билан ишлатаётган эди.

«Қачон келақолдйкин? Марфа кеча оқшом телевизор кўргани уйга чиққанида ҳеч нима демаган, миқ этмаганди ҳам-ку. Демак кечаси тўсатдан келиб қолган», ўйларди Костик, четан девор ортидан Миколани зимдан кузатиб олдига борсаммикини ёки ўзи кўриб қолиб ёнимга келармикини, дея мушоҳада юритаркан. Бир оз кутишга қарор қилди. Унинг Костикка қандай муомала қилиши маълум эмас-ку ҳали. Балки дилида адовати бордир, чунки Костик терговда ҳам, судда ҳам ўша совуқ оқшомда Марфанинг уйига югургилаб боргани, деразасидан қараганини, Ларионни ҳаммомга бирга боришга таклиф этмоқчи эканлигини, ўшанда Ларионнинг ерда ётганини, Миколанинг эса қўлида латта билан атрофида гирдикапалак бўлиб оқаётган қонни артаётганини кўрганини неча марталаб гапириб берган эди. Бундай даҳшатни ҳеч кимга ҳеч қачон кўрсатмасин-а!..

Ҳозир Костик Миколага тикилганча ҳайрон бўлиб қолди: буни қаранг-а, ҳечам ўзгармапти-я, соппа-соғ, бақувват одамдай чалғи тортади, билакларидан куч

ёгилади. Бамисоли турмада ўтирмагандек, бемайлихотир чалғи тортипти. Костик беихтиёр ўзининг ориқ қўларига қаради — қоқсуяк, томирлари ўйнаб ётипти...

Уй эшиги очилиб, Марфа чиқди, четан девор ёнига келиб, осиглиқ ҳурмачалардан бирини олди.

— Бунчалик эрта турмасанг ҳам бўларди-ку, ўриб қўярдинг-да, — деди она ўғлига овозининг борича бақириб, ўзининг бўлса қувончи ичига сиғмай, яйраб-яшнаётгани кўришиб турарди. Биров қарамаётганмикин деган маънода атрофга алаанг-жалаанг боқди, сўнг уйга қайтиб кирди.

Унинг кетиданоқ челақ кўтарган Люся чиқди—сувга. Микола унинг қудуққа туширилган челақни арқон билан тортаётганига қараб турди, қудуқнинг арқон ўрайдиган ўқи қуриб-қақшаб ёрилиб ўтган йилдан бери ўт устида иккига ажраб ётарди. Микола югуриб келди-да, Люсянинг қўлидан арқонни олиб, иккинчи челақни сувга тўлдириб тортди, хотинининг белидан пастроғига — дўмбоққина кетига шапатилаб қўйди. Люся бўлса ҳазилнамо тирсаги билан туртиб қўйган бўлди эрини.

— Шапатилашни кўрсатиб қўяман ҳозир! — деди у шўхчанлик билан. Лекин Микола қилт этмади, алланимага шама қилаётгандек, унга суқланиб тикилиб тураверди, Люся бўлса бошини ғоз тутиб, ҳазиллашиб уни итариб юборди.— Бор ўтингни ўр!

Микола мушукдек диконглаб нари кетди. Яна чалғини олди-да, ҳафсала билан унинг дамани чархлай бошлади. У чатаноғини кенг кериб, мағрур турар, чеҳрасида сокнилик ва мамнулик акс этарди. Ҳаммасидан ҳам унинг ана шу ҳолати Костикка ёқмади, аллақандай ясама, сохтадек туюлди. Авахтада ётиб келганини билмайдиган одам бу важоҳатини кўрса уни ё армиядан қайтиб келган, ё бўлмаса узоқ муддатли командировкага бориб қайтган деб ўйлаши мумкин эди-да, ахир.

«Шағ-ғ, шағ-ғ!» — Микола қайроқни чалғи дамига тортди: дастасининг учини ерга санчиб, худди асов отни нақ тумшуғидан маҳкам тутгандек, чап қўли билан тутқичдан ушлаганча чархларди; қайроқни спортча шимининг орқа чўнтагига солишдан, олдин алланарса ёдига тушиб пича тек туриб қолди. Четан девор орасидан тушган илк қуёш нурлари Миколанинг юзини ёритди, у нимагадир жилмайди. Миколанинг бу жилмайиши Костикнинг жон-пошини чиариб юборди. У Микола билан кўришишга чоғланиб турганди: нима ҳам қилардинг, ҳаётда ҳамма нарса бўлиши мумкин, бахтсизлик

рўй бергани рост, бунн биров атайлабдан қилиптими, бу одам росаям тавбасига таянган, пушмон еган, Ла-рионни бўлса бари бир у дунёдан қайтариб бўлмайди, бу йиғит эса яшашн, қизини тарбиялашн керак. Лекин бу жилмайиши нимасси-я!.. Шунча ишни қилиб қўйиб яна тиржайганига ўласанми?! Буларни унутиш мумкин-ми?.. Беш йил муқаддам юз берган бу мудҳиш воқеани эслаганигда бутун вужудингни даҳшат босади. Бу бўлса бегуноҳ норасида гўдакдек, авлиё одамдек жил-маяди-я!.. Хотинига қилаётган қилиғини айтмайсанми... Костик қаққайганича Микола яна ишга тушгунича ку-тиб турди, сўнг эшикка нима учун чиққанини унутиб, уйига кириб кетди. Кейин сув олгани челак кўтариб чиқди.

— Думингнинг тагига чўғ босгандек мунча югира-сан уёқдан-буёққа? — деди Гелька унга дуч келиб. — Сув олиб кел демаганимдм, а?

— Нима, сув? Э-ҳа, ҳозир келамиз-да,— гўлдираб деди Костик ва орқасига чўрт бурилиб, ҳовли томон кетди. Челакни тўлдириб олиб келиб, печканинг ёнига қўйди. — Микола қайтиб кепти... — деди лоқайдлик би-лан паст товушда. Гелька эшитмагандек, чўян қозони билан уймалашаверди. Костик хотинига юзланди:—Мар-фанинг Миколаси қамоқдан кепти деяпман, томорқасида пичан ўряпти.— Костик, худди аланга қарашига хала-қит бераётгандек кўзларини пирпиратиб, печкага, унда ловиллаётган оловга тикилди.

— Келгани яхшиликка бўлсин-да, ишқилиб,— деди Гелька қаддини ростлаб, иягини қисқич косов дастасига тираб. — Марфа ўтган ойдан бери кутади унинг келиши-ни, бечора хотини билан қизини кўради, дийдорига тўяди-ку ақалли, бояқиш уйланишга улгурмасданоқ бошига бунақа шўр иш тушиб ўтирса-я...

— Мунча қақиллайсан, — хотинининг гапини бўлди Костик ёнжишиб.— Кўрдиям, слаб-сийпадиям, ҳа-ҳа!— Костик ҳозиргина қудуқ тепасида кўрганларини эслади.

— Ҳа, ана, айтмадимми... Сен бўлсанг сулини ҳали-ям ўриб оласан, бедаю ер билан яксон бўлиб ётиб қол-ди. Бу ишга вақтинг топилмайди сеннинг, иш қиламан деган одам ҳаммасига вақт топади... Уйқудан кечса кечадики, ишни дўндиради. Қандай яшашни ундан ўр-ган...

— Урган?! Оёқ-қўлни қандай боғлашинми, ундан одамнинг бошига шиша билан уриб ўлдиришинми?!.. Урганармишман-а...

— Аввалги йили ёққан қорни эслатиб нима қиласан? Чолни у ўлдирибдимики? Ароқ ўлдирган. Қилмишига яраша жасозини тортиб келди-ку. Яна такрор айтаман-ки, сен бўладиган бўлсанг, сулини чириб кетгандан кейин ўриб олсанг керак...

— Вақт топиб ўриб оламан, қўрқма. Ёрдам сўраб унинг олдига бормаيمان.

— Топиб олганинг битта ашула; фақат бугун эмас...

— Яхши ашулани қанча кўп эшитсанг, шунча яхши...

— Ҳо, бўлмасам-чи... Умр бўйи эшитавериб тўйиб кетдим-ку.

Костик зарда билан эшикни қарсиллатиб ёпиб, ҳовлига чиқди. Бўгот тагидаги чалғини олди, сандон билан болгани ташқарига олиб чиқиб, мўрчанинг остонасига ўтирганча чалғи дамни тера бошлади. Болға билан тақиллатгани сари ҳовлига ёқимли овоз тараларди. Костик вақти-вақти билан чалғи тўғри териялпими деб кўз қирини ташлаб кўрар, тиғининг ўткирлигини билиш учун бармоғи билан пайпаслаб қўярди, қулоғига эса беихтиёр қўшнининг томорқасидан келаётган бир маромда, текис ташланаётган чалғининг «шир-шир»и қуйиларди; ана шу бир маромдаги куч билан қилинаётган иш Костикнинг жонини чиқарарди, шунинг учун ҳам у аламини болгадан оларди.

Костик четан девор орқасидаги «шир-шир» тўхтаганда чалғи ўришга киришди — Миколани нонуштага чақиритганди.

Даставвал Костик антенна атрофидаги ўт-ўланларни ўрди. Чалғини ерга санчиб қўйиб, антеннани уёқ-буёққа лиқиллатиб кўрди. Антеннага бир нарса бўлганди, телевизорлари иккинчи программани яхши кўрсатмаётганди: экрандаги тасвир яхши кўринмас, худди галвирда алланарса олинаётгандек живир-живир қиларди.

«Шиф-шиф! Шиф-шиф!»— дея хониш қиларди унинг қўлидаги чалғи юшоқ сули поясини қирқарқан: антенна атрофи очилиб, янги ўрилган жой тобора кенгайиб, ундан узоқлашиб борарди.

Микола қўққисдан келиб қолди. У салом берганида Костик чўчиб тушди.

— Жуда юрак олдириб қопсан-ку, биродар,— деб кулди Микола Костикнинг чўчиб тушганини кўриб. Сўнг раҳми келгандай юпатиб деди: — Қўрқма, амакнинг кичкинтойларни урмайди, катталардан бўлса ўзи ҳам қўрқади,— деди-ю, улкан панжасини узатди. Костик бунга

жавобан кафтини узатганди, унинг қўли Миколанинг дастида йўқ бўлиб кетди.

— Мана, пича ўриб қўяй дедим, ўлат теккур бу сули поялари ерга қапишиб кетипти. Бунинг устига хотин ҳам вайсайвериб жонга тегди,— кўзи Миколанинг ингоҳи билан тўқнашиб қолишидан қўрққан Костик ерга қараганча, қўли билан сули пояга ишора қиларкан. Унинг назарида қўшниси шунча гаплардан кейин ноқулай аҳволга тушадигандек туюлди. Лекин бир-бирларининг афтига қарамай қачонгача ёнма-ён туриш, гаплашиш мумкин. Шу ўй билан Костик, юрак ютиб, Миколанинг юзига бирров разм солди, кўзларига тикка боқди. Боқди-ю, ҳайрон қолди: Микола хотиржам ва тик қараб турипти, шўх, қора кўзларининг тубида эса истеҳзо учқунлари чақнаётгандек бўлди. Тўғри, пешонасига бир нечта ажин тушипти, оғзидан пастга қараб бир неча қайсар жилғача йўл солибди, бошқа ҳеч қандай ўзгариш йўқ... Бу аҳмоқ бўлса нималарни ўйлаб юрипти ўзи!.. Уй-ўйлайвериб, қўявериб сочлари оқариб кетгандир деб ўйлаганди у.— Обба огайини-ей, шунча кўргиликлар бор экан-да пешонангда, а?— Энди Костик Миколага дадил боқарди. Ҳарқалай, ҳарна қилса ҳам турма дам олиш уин эмас, биродар. Бояқишни бўладигани бўпти-ку. Юзлари қорайиб, қотиб кетипти.

— Мана кўриб турибсан, қайтиб келдим... Ўзингдан қолар гап йўқ, ишлар қалашиб ётипти бу ерда. Хотинлар, худди ҳеч ким турмайдигандек, қарашмапти. Улардан нимани ҳам кутиш мумкин, хотин — хотин-да. Дарвоза чўкиб, эшиклар қийшайиб қолипти, қудуқнинг шотиси чириб, синиб кетипти, яхшиямки бировни майиб қилиб қўймапти. Янгилаш керак. Боғни бўлса қичитқи тутиб кетипти, олхўри бутоқлари ўсиб, девордан ошиб ётипти. Сеники анча яхши, озода, лекин бари бир кўнгилдагидекмас.— Микола лабларини буриб Костикка тиржайиб боқди. Унинг лапашанглигига ишора қилгандек бўлди. Ушанда, суддан олдин ҳам қичиқ гапларини қўймаганди... Буни қара-я, ҳали ҳам мулла бўлмапти.

— Бутунлай қутулиб келдингми?— сўради Костик.

— Тозаям оласан-да, гапни. «Бутунлай» эмишми-я. Бўлмаса қандоқ бўларди? Уёқдан вақтинчаликка жавоб беришмайди. Бутунлай келдим... Аммо-лекин ҳали муддатим битганмас.

— Менам у ердагилар ўйнаб келишга рухсат бермаса керак деб ўйлайман. Шунчакни одамларни ишлатгани тўплашмаган ёки чорлаб чақирншамагандир-ку уёқча...

Ҳа, ҳа, бекордан-бекорга йиғишмайди...

— Ҳеч ким у ерга ўз хоҳиши билан бормаиди.— Микола бир пачка папирос чиқарди.— Чекасанми?

— Йў-ўқ, ташлаяпман. Йўталим бўға бошлади,— Костик кўкрагини слаб қўйди.— Ўз хоҳиши билан бормаиди, дейсанми? Бунини биламиз. Бу ҳақда бировга гапириб юрма. Уёқларда хоҳиши нима қилади. Хўш, уёқда ўшанақалар кўпми?

— Қанақалар?

— Хўш, масалан, сенга ўхшаганлар. Хўш, бировни ўлдириб қўйганлар ёки худо кўрсатмасини, сўйиб қўйганлар, хуллас... ўшанақалар-да...

— Ҳар қанақасидан топилади у ерда... Безорилик қилганлар ҳам, пичоқбозлар ҳам. Жиннивойлар кўп оламда...

— Ҳо, оласан-а, жиннивойлар эмиш! Сўзни ҳам топдинг-ку... Одам эмас улар... Уруш пайти бошқа гап, бир-бирларини отишарди. Шунинг учун ҳам уни уруш дейди-да. Бу жиддий масала, унда душман аниқ. Унда ҳар ким жонини нимага тикаётганини, нима учун курашаётганини билади. Ҳозир, тинчлик пайтида-чи? Ё сенга ер торлик қилиб жой талашяпсанми, ёки ўзинг оламга сиғмай қолдингми? Яша, ишла, болаларни кўпайтир, боқ уларни. Йўқ, унақалар бунга қаноат қилишармиди?!

— Хўш, сен нима деб ўйловдинг? Ана шу Глибочка қишлоғингдан бошқа жойда ҳаёт йўқ дебми?.. Мен ҳаммасини кўриб келдим, олиб боришмаган жойларни қолмади. Қоққан қозикдек жойидан жилмайдиган битта сен, бамисоли тўнка қавагига тушган симобдек. Ёшлар бўлса ўз кўзи билан кўришни, қўли билан тутиб, ҳатто таъминни тотиб кўришни истайдилар.

— Э, нимасини айтасан, опасини боласи, биров тақиқлармиди бунини... Йўқ, унинг эрмағи бошқа, пичоқни олса-да, бировнинг юрагини қитиқласа... Кейин уни ёқасидан олиб... тиканли сим ортига, авахтага ташлашади,— Костик панжарани ифодалаш учун бармоқларини чалиштириб юзига қилди.— ма-на бундоқ жойга тикишади: мен сени кўраман, сен эса мени кўрмайсан. Ана шунақа!

— Ҳа энди, шунақаси ҳам бўлади,— хўрсиниб деди Микола.

— Шунақаси эмас, худди шундай бўлади оқибати... Айт-чи... Микола, уёқда қўрқмадингми?..

— Нимадан қўрқардим, кичкина боламидим!

— Албатта кичкина боламассан... Бари бир ўша нш бўлиб ўтгандан кейин... Ўзингни ҳар қанча чалгитсанг ҳам... Бунақа ншдан кейин марҳумлар тез-тез тушга кириб туради, дейишадди. Ларнон тушингга кирмайдими?

Микола жим бўлиб қолди, папиросини чайнади.

— Қирмади... У ерда туш кўришга вақтни ўзи йўқ...

— Қанақасига вақт бўлмас экан, ҳар қалай етти йил-а...

— Судга кўра етти йил, аслида беш йил.

— Э, нималар деяпман ўзим — етти-етти деб,— деди Қостик ўзига келиб, хижолатомуз, Миколага болалардек қизиқувчанлик билан тикилганча. Қаршисида Марфанинг Миколаси, турмада ўтирган Микола турганини эндигина чипакамига фаҳмига етгандек, Қостик унга астойдил қизиқиб қолди. У синчковлиги Миколага ёқмаётганини сезмаётгандек эди.

— Умрингда тоғни кўрганмисан? Ҳақиқий тошлардан бино бўлган тоғни? Бизнинг тепаларнимас... Йўқ! Қирқ метрлик минора устидан пастга қараганмисан умрингда? Хўш, қараганмисан?— Микола папирос қолдигини туфлаб оёғи тағига туширди-да, бошини сарак-сарак қилди.— Йўқми? Ана шундай, оғайни. Бундай баланд жойда ишламагансан ҳам. Бунақа баландликдан одам чумолидек бўлиб кўринади.

— Ушанақа минора устига чиқишга мажбур қилишадими?

— Ҳеч ким ҳеч кимни мажбур қилмайди, қувмайди. Ихтиёрый равишда ўзинг қиласан. Оилангни тезроқ кўрмоқчи бўлсанг, бунақа ишни ўзинг сўраб оласан. Ё қўл қовуштириб қисилиб ўтирасан, ё тоғ бошига чиқиб жавлон урасан... Миколани ҳеч нарсдан-ҳеч нарса йўқ, муддатидан илгари чиқариб юборишган деб ўйлайсанми? Аҳмоқ эмас у ердагилар ҳам,— Микола битта ўтни юлиб олди, асабий равишда чайнай бошлади, чайнаб-чайнаб туфлаб ташларди. Афти буришиб, газабга тўлди, овози бўғилди.— Ана ўша ерда, оғайни, ҳаётнинг нималигини яхши билди оларкансан... Йигирма бешни уриб қўйганингни, ҳали дунёга келиб ҳеч нима кўрмаганингни, аччиқниям, чучуқниям тотиб улгурмаганингни, сен бировни севмаганингни, биров ҳам сени яхши кўрмаганини ўйлаганингда ана шуларни устида бош қотирганингда қирқ метрлик тирговуч уёқда турсин, типпатик деворга тирмашиб чиқишга ҳам рози бўларкансан.

— Жаҳонда тирик жон зоти борки яшашни истайди-да...

— Э-э, бу масалаларда ниманиям тушунардинг сен: Менинг ўрнимда бўлганигда бошқа гап эди...

— Бу гапинг ҳам тўғри. Рухий изтироблардан ўлиб кетардим... Одам ўлдириш, ахир...

— Мен бунни айтаётганим йўқ,— худди тиш оғриғи тутиб қолгандек афтини бужмайтирди Микола.— Мен турмани айтяпман, ундаги ҳаётини.. Ке, қўй, буларни эслашининг нима керағи бор,— дея жилмайди у.— Энди бошқа нарсаларни ўйлаш керак. Устахонага бормоқчиман: ошиқмошиқ илғағига болт топиб келишим, болтани чархлатишим керак... Шу пиятда ҳовлига чиқувдим, сени кўриб қолдим... Кириб, саломлашиб ўтай дедим. Кўришмаганимизгаям анча вақт бўлди.

— Ҳа, ҳа, тирик тириклар ҳақида ўйлар экан... Телевизоримга бир бало бўлипти, иккинчи программани ёмон кўрсатапти, ҳечам созлай олмаяпман. Экрани липиллайди, ҳеч нарса кўринмайди... Устахонага борганингни бўлса фойдаси йўқ, ҳеч нима тополмай, бекорга овора бўлиб келасан. Одамларнинг ҳаммаси ҳозир ўша ерда — Ригор ҳам, механик ҳам, Алесь ҳам. Авжи ўрим палласи, тўполон, у синади, бу ишдан чиқади, тузатиб бер деб боришади ҳаммаси, колхознинг ишлари бошларидан ошиб ётипти-ю, яна ҳар ким ўзиникини тикиштиради. Кеча чалғининг тўқасини тузаттиргани борувдим, қайрилиб қарашгани ҳам йўқ, қўлимиз тегмайди, дейишди.

— Бари бир бораман...

— Мен борма деб қўлингдан ушлаяпманми, боравер. Мен ҳам ўришим керак, кўряпсан-ку, қанча ишим бор ҳали. Ҳали унча баланд кўтарилмай туриб, кун ҳам қиздира бошлади.— Костик қуёшга боқди-да, шоша-пиша қайроқни чалғи дамига сурта кетди.

Микола ўз ҳовлиси томон юриб, ундан кўчага чиқиб кетди. Устахонада кўп ушламади, ярим соатчадан кейин уйига қайтди. «Ана, нима дедим, энди сенга ким ҳам қарарди, пичоғингни қайраб бўбсан энди».— Диққат билан унга тикилди. Микола қуруқ қайтмапти, ошиқмошиқда болтлар билан гайкалар шиқирларди, болтанинг тиғи майини чархда янгиғина чархланганидан ялтирарди. Ригор бунақа чархда фақат пичоқ, билан искана қайрашга рухсат берарди. «Шу Ригоргаям ҳеч тушуниб бўлмайди-да,— ўйлади Костик темирчи ҳақида.— Кеча мени чалғим билан ҳайдаб солувди. Манави патилабошга бўлса, болт-гайкалар танлаб беришга ҳам, болтасини чархлаб беришга ҳам вақт топибди...»

«Патилабош»нинг ўзи эса хафа кўринади, дарров ишга киришиб кетди.

Костик боғдаги сулни ўриб бўлиб, энди беда ўргани оғилхонанинг орқасига ўтди. Бу иш оғирроқ эди: баланд-баланд, қалин ўсган шамол, ёмғирда айқаш-уйқаш бўлиб кетган, босилиб ётарди, ишни қай томондан бошлашни билмай боши қотди. Лекин Костик тушликкача ҳар қалай каттагина полни ўриб қўйди.

Костик муздеккина даҳлизга кириб, қуёш пастлаб, салқин тушгунча ётди. Кейин яна беда ўргани чиқди. Бироқ ҳадеганда иши улавермади: чалғини тез-тез қайраб туришга тўғри келар, ҳадеб чанқар, квас ичгани хужрага югурарди.

Микола ўзининг ҳовлисида алланима ясаётганди. Кечга яқин, қуёш ўрмон томон ёйбошлаганда Микола Костикнинг томорқасига ўтди.

— Қўй, бу аҳмоқона ишни, юр бизникига.

— Йўқ, бормайман, ўзларинг бир амаллаб туринглар,— деди Костик такаллуфга ожизгина қаршилик кўрсатиб, ўз ҳовлисига қараб-қараб қўяркан. Боргиси келаётган, ўравериш жонига теккан эди-ю, лекин бу иши Гелькага хуш келмаслигини яхши тушуниб турарди.

— Э, аланглайверма ҳадеб, Гельканг йўқ, меники билан хирмонга кетган. Кейинрок, улар ҳам келишади, улар ҳам бир қадаҳдан олишади. Улар ҳам одам, нима ичкилари келмайди деб ўйлайсанми? Кетдик, ҳаммаси таппа-тахт, бизга мунтазир.

— Э, ҳали шундоқми, ҳали хотинлар билан ўтирамизми,— рози бўла қолди Костик ва Миколага эргашди.

Костик сули ўраётганида Микола дарвозанинг тагини кавлаб, устунларини тўғрилаб, янги ошиқмошиқ ўрнатди, равон очилиб-ёпилсин учун ҳатто илгакларини мойлаб қўйишга ҳам улгурди. «Обба патилабош-эй, росаям ишбилармон-да», ҳасад билан ўйлади Костик. Миколанинг ярим кун ичида қилганишларини чамалаб. Шунча ишни икки-уч кунда қиларди унинг ўзи.

Даҳлизнинг эшиги ошиқмошиғи ҳам янги бўлипти. «Буниси чакки бўпти-да, янги ошиқмошиқ, эски эшикка. Эшикни ҳам ўзгартириш керак эди,—«хаёлан маслаҳат қиларди Костик. Эшикдаги ўйилган чуқурчалар ўша оқшомда чордоққа чиқиб олиб, одамларга қутқу солиб, гишт улоқтирган Миколанинг қилмишидан ёдгорликдек бўлиб қолганди. Костик бамисоли ўша оқшомдагидек,

Миколанинг ҳамқишлоқлари, участкавойнинг панду насихатларини бир пулга олмай, миқ этмай, қоронғи чордоқдан паства гишт улоқтираверган тундагидек бир хил бўлиб кетди.

Ушандан бери Костик бу ҳовлида йўл-йўлакай икки мартагина бўлганди, ҳозир эса остона ҳатлаб ўтиши биланоқ, кўзи ўз-ўзидан полга — кекса Ларионнинг калласи ётган ерга тушди. Худди ўша жойда тахтанинг каттакон кўзи қорайиб кўринарди, унинг ёнида эса ўшанда қон ҳалқоб бўлиб ётарди. Костик бугун ҳам ўша кўзнинг атрофида алланима қорайиб, қатрон бўлиб ётганини кўрди.

Костикнинг нигоҳини Микола билан Марфа дарров пайқашди — онаси уларни кутиб дераза олдида турарди, — Микола башарасини бужмайтирди, Марфа бўлса жўжалари атрофида қақиллаётган товукдек гапга тушиб кетди:

— Келинлар, ҳой эркаклар, дастурхонга келинлар. Иш ўлгур ҳеч қачон тамом бўлмайди. Ё бўлмасам, Костик, қўлингни ювасанми, а, кел, сув қуйиб юборай.

— Ҳа шундай, чайиб олсам чакки бўлмасди, — деди Костик орқасига, ҳовлига буриларкан. У қўлини ювди, Марфанинг елкасидаги сочиққа артиб, уйга кирди.

Афтидан, уларни анчадан бери кутишаётганди. Дастурхонда бунақа соатларда керак бўладиган жамки нарсалар муҳайё эди. Ликопчалар билан арақдан ташқари қорамтир шампан виноси шишаси ҳам турарди. — Буни кўрганда Костикнинг юраги орқасига тортиб кетди... «Наҳотки ўша шиша бўлса? Наҳотки ташлаб юборишмаган бўлишса?»

— Қўрқма, Костик, ундаги арақ, эмас, — Костикнинг қарашини ўзича тушунди Марфа. — Бу шишада олма шарбати бор, балки ичкиларинг келиб қолса ичарсизлар. Кузда Люся билан тайёрловдик, ўн литрча, ҳали ҳам турипти.

Костик қўлини силтаб қўйди, шарбат бўлса шарбатда, чоғроққина лиммо-лим қадаҳга кўзини тикди: нима ҳам қилардинг қўшини бўлганингдан кейин, бир-бирингга бўрилардек муносабатда бўлиш ярашмас...

— Кел, Костик, келинлар, эркаклар, мен ҳам сизлар билан бир қадаҳ кўтарай. Ахир бизнинг хонадонимизда қувончли кун, байрам-ку. Ўша ғам-ғуссалар шу қадаҳлар ичида чўкиб ўлсин, — Марфа кўзларини пириллатиб, йиғлаб олди, шу ондаёқ, ўзига келиб, рўмолининг учи билан ёшларини артди, ғам-андухдан асар ҳам

қолмай, қувончдан кўзлари чақнаб кетди.— Олинглар, эркаклар,— деди-да, биринчи бўлиб бошлаб берди.

— Ҳа-а-а, насибамиз бор экан, ичамиз-да,— дея Костик ҳам қадаҳни кўтарди.

Марфа бир оз ўтирди-да, кейин юмушларини қилгани турди, ахир ёз оқшомида хотинларнинг иши кам бўлармиди. Эркаклар ўзлари қолишди. Ичкиликка икковининг ҳам хуши йўқ эди, афтидан бунга сабаб ҳовлидаги димлик бўлса керак, уйнинг ичи эса баттар димиқтирарди. Микола икки марта қадаҳларини тўлатди, ўзи охиригача ичди. Костик яримлатиб-яримлатиб ичди. Микола жилмайишга ҳаракат қилса ҳам газабнок эди, Қостикни ичишга қистар, шоширарди. Қостик пишиллар, худди бу уйга биринчи марта киргандек кўзлари олазарак бўлиб аланглар, дам столдаги каттакон қора шишага, дам кўзли пол тахтасига қадаларди.

— Шу телевизор ҳам жонга тегди-да,— гап бошладди у гўё шу телевизордан бошқа дарди йўқдек.— Биринчи программани бинойиндек кўрсатади, яхши, типик, иккинчисига бир бало бўлган. Бурасанг жимирайди, йўл-йўл нарсалар тушади, гўё қор ёғаётгандек экранни оппоқ нарса тўсиб олади. Айб антеннада бўлса керак деб ўйлаб, уни уёқ-буёққа айлантириб ҳам кўрдим, бари бир бўлмади. Бирор тузукроқ кинони, концертми бериб қолгундай бўлмиса, ҳеч нимани аниқ кўриб бўлмайди, овози бору тасвири чатоқ.

— Телевизор тузатиш касбим эмас. Электрингга бир нарса бўлганда, тўғрилаб беришим мумкин эди... Тўқ, бу иш қўлимдан келмайди.

— Районга олиб бориб, устага кўрсатиш керак-у, аммо олиб боришга сира раъйим йўқ-да, лекин нима ҳам қилардим, бошқа иложи йўқ. У ердагилар бирпасда тузатиб беришар, балки шунчаки лампасини алмаштириш керакдир, холос, лекин иложим қанча. Манави ҳаскаш билан телевизорни тузатиб бўлмаса. Худо кўрсатмасин, ток уриб олса, тил тортмай ўлиб, ёшигина хотиним тул қолади-я — ҳа-ҳа!..

— Гапинг тўғри, билмасанг, уринмай қўя қол. Биладиган одамни чақирганинг яхши. Осони шу, ҳам арзонга тушади. Қани, олдик... Ҳали айтганингдек, насибамиз бор экан, ичамиз-да. Ҳар қалай, шунча йил кўришмадик, гарчи судда бир-биримизни ёмонлаган бўлсак-да, қўшнимиз-ку, ахир.

— Ҳа-а, ёмонлашлар ҳам бўлган,— қўшилди Қостик унинг гапига:

— Ҳатто ҳеч ким мажбур қилмасаям, илтимос қилмасаям...

Қостикнинг қадаҳ тутган қўли оғзига томон бораркан, ярим йўлда тўхтаб қолди. У диққат ва эътибор билан Миколага тикилди.

— Ҳа-а, мажбур қилишга ҳеч ким мажбур қилмаган, илтимос ҳам...

Микола иршайди.

— Нега чайналасан? Қўй, хижолат бўлаверма, сенга адоватим йўқ... Ол, ич.

— Нима, нисам нчаверамап,— яна қўшилди унинг гапига Қостик ва ичиб юборди.

У ҳали ҳушёр эди, хушчақчақ бўлиб кетди, бир оз пишиллаганини ҳисобга олмаса, Микола ҳам маст бўлмаганди. Аллақандай оғир, юракни сиқадиган бир сукут ичида газагига тамадди қилишарди. Микола бир тишлам гўштни узиб олди-да, вилкани столга қўйиб, муштарини қисди, чағир кўзларини Қостикка тикди.

— Биласанми, алам қилар экан... Узингнинг одамларинг шундай қилгандан кейин...

— Нимага алам қилади?

— Ҳеч нимага. Сени айтаётганим йўқ...— Микола жим бўлиб қолди.— Устахонага борувдим. Узинг кўрдинг-ку ахир, болт керак эди, болтани чархлатдим, чамамда михга уриб расво қилишган экан юзини... Темирчи устахонаси олдида Лёнька Зубатий, Витька, яна, кимлигини билмадим, қоп-қора, оёқлари калта-калта, кўзларини бигиз билан тешгандек бир киши туришган экан...

— Янги инженер, яқинда келган.

— Бошлиқлардан экаплиги кўришиб турипти, негаки йигитлар «сизлаб» гапиришаётганди. Лёнька билан Витька тўппа-тўғри даладан, комбайнларини тўхтаиб келишган чоғи. Парракни синдиришиб, занжирни узишибди, алиштиришга, эскидан янги қилишга келишибди. Ишни қўйиб ҳангамага тушиб кетишган, қаҳқаҳлаб кулиб ётишибди десанг. Шунинг устига ошиқмошнқни кўтариб мен бориб қолибман...— Микола гўштни чайнади, ютди, стол оша Қостик томон энгашиди.— Мен бориб қолдим... Уша заҳотнёқ, худди тиллари кесилгандек, жим бўлиб қолишди. Ҳа, худди кесилгандек. Ишларини қўйиб, менга тикилиб қолишди, гўё мен осмондан тушгандек. Майли, анави инженер бегона одам,

мени танайди дейлик, Лёнка билан Витька-чи, ахир тенгдошлармиз, вақти келганда битта машинани бирга ҳайдаганимиз десам бўлади. Ригорнинг ўзи-чи... Қанча-қанча марталаб ноиқтиқ бўлганимиз энди бўлса, бунақа қилиб ўтирса... Ўзимнинг ошналарим қувонмаганига ҳайронман... Қўл бериб сўрашишга қўрқиншди... Анали қоровой инженер бўлса бу муносабатни кўриб ҳайрон, ҳеч нимани тушунмайди. Битқўзларини жавдиратиб дам менга, дам уларга қарайди: нима гап ўзи, дегандай бўларди. Ниҳоят Витька тилга кирди: «Ригор, сенга келишгандир...» Гапни қаранг, «Сенга келишгандир!» Гўё мен йўқдек у ерда, гўё мен кимнинг олдига келганимни билмайдигандек. Ригор бўлса жилпаглаб: «Бефойда, олдин чархин тузатиш керак»,— дейди. «Сенинг ёрдамингиз ҳам ўзимиз уддаларимиз»,— деди яна Витька буйруқ бергандек. Бошлиқини қаранг-у. Ўзи буюряпти-ю, икки кўзи қоровойда, унинг розилигини олмоқчи. У бўлса бош ирғаб, розилик берувди, ҳаммалари йўл бериб, мени устахонага ўткизиб юборишди.

— Демак, сийлашипти-да,— ҳиҳилади Костик.— Қаранглар-а, ўрим-ийгим палласи, айни иш кўлайган кун деб ўтиришмапти-я... Мен бўлсам, кеча чалғи дастасини тузаттиргани борсам, қўлимиз тегмайди деб жўнатворишди... Ригорнинг ўзи қайтариб юборди. Вақт йўқ, деди. Сени бўлса сийлашипти.

— Сийлашди... Уларнинг сийлашларини биламан. Бунақа сийлашлар нақ ҳиҳилдоғимга келган... Тезроқ мenden қутулиш учун шундай қилишди...— Микола ўзига арақдан қуйди-да, Костикни кутмаёқ, худди сувни ичгандек қулт этиб ютди. Костикнинг рюмкани олганини пайқаб:— Сен нимага ичмаяпсан? Ичавер, уялма. Сенда хусуматим йўқ,— деди.

— Хусуматинг йўқлиги яхши,— кулиб юборди Костик, лекин дарҳол жим бўлиб, Миколага яқинлашди.— Менга қара, Микола, ўшанда, судда ҳам, суддан кейин ҳам, маана ҳозир ҳам ораларингдаги жанжал нимадан чиққанини билолмай тарапман. Судда айтган гапингга, ҳеч нима эсимда йўқ, бу шунчаки бир... нимаиди... ҳалиги аллақандай аффектми-ей деганингга зиғирча ишонмайман. Бунақа бўлмайди. Сен унга ғазаб билан қарардинг, қаҳр-ғазабнинг иши бу...

— Ғазаб билан дейсанми?.. Албатта, ғазабланардим ундан. У менга ёқмасди. Ёқмаслиги ҳам гапми, уни севмасдим, жиним суймасди. Онам уни ўйимизга олиб кел-

ган биричи кунданоқ ёмон кўриб қолгандим. Борган сари ёмон кўравердим...

— Узини жиннинг суймасди-ю, нонини ердинг-а. У сени ўқитди, энгил-бошинг бут бўлишига гамхўрлик қилди, ҳамма нарса билан таъминлади. Бунинг устига у, ўгай бўлса ҳам, бари бир отанг, онангинг эри эди.

— Ўгай ота... Балки ҳамма бало ана шу ўгай бўлганидадир. Эҳтимол бошқа нарсададир. Ўгай ота — ота эмас, гарчи отам ётган каравотда ётган бўлса ҳам. Ўзи заиф, зоти пастлардан эди-да. Жуда эзма, насихат қилишни яхши кўрадиган чол эди... Тақводорлигини айтмайсанми. Уни қилма, буни қилма. Анави ишнинг чакки бўпти, буниги потўғри, деб мингиллагани-мингиллагани. Бир адабни бериб қўймоқчи бўлиб юрардим кўпдан. Ахир унинг бунчалик ҳезимкашлигини қаёқдан билбман де... Бунинг устига арақ ишнинг белига тепди, жаҳл билан бир нарса девди... Нима дегани эсимда йўқ. Жони-поним чиқиб кетди-ю, шиша билан туширдим-қўйдим...— Микола олма шарбати солинган вишага ишора қилди, ҳали унга қўл урилмаган эди.— Кейин нима бўлганини билмайман... Фақат мени бамисоли бўридек чордоққа суқиб қўйганларининг элас-элас биламан, холос... Ҳай айтгандай, яна... яна аллакимнинг тумшуғини кўргандек бўлувдим... Ушанда сен эканлигининг билмовдим, кейин, судда билсам, бу сен экансан... Ҳа энди, нима фарқи бор... Сен сотмаганингда бошқа биров чақарди... Ростини айтсам, жуда алам қилди-да, айниқса судда. Миямга шундай фикр ҳам келувди: «Шошмайтур, Костик, қайтиб келганимда, деразадан қараган ўша ажи-бужи турқинини кўрсатиб қўяман сенга, эслатиб қўяман ҳали бу ишининг, шошмайтур ҳали...»— Микола яхши бир нарсани эслагандек кулиб қўйди. У Костикнинг юзлари тиришиб тошга айланаётганини, даҳани титрай бошлаганини кўрмаётганди.

— Менга қара, бундан чиқдики, мендан хафа бўлган экансан-да? Ялиниб юрибман дегин ҳали?— шивирлади Костик лаблари гезариб.

— Хафайдим, тан оламан. Одамларни тўплаган ким? Сен, Костик. Менинг деразамдан мўралашга сени мажбур қилган ким, а? Ким?

— Ахир мен... уни, чолни, сени ҳаммомга чақириб келгандим-да, ахир...

— Падарига лаънат ўша ҳаммомининг... Она чўчқа сўйилаётганида болалари кўзига кўринармиди...

— Борди-ю, борди-ю, Ларион эмас... ертубан ётган

сен бұлганингда-чи?.. Ушанда ҳам жим туришим керак-миди?..

— Ухшатдинг-ку росаям! Ларнон — у Ларнон, мен эсам — бу мен...

— Ис, нималар деясан ўзинг?—Демак, мен айбдор эканман-да?

— Хўш, нима десам экан сенга... Судга қараганда ундаймас, лекин кўздек қўшни эканимизни ўйлаганда...

— Хўи майли... Балки энди сен... кечирарсан, гуноҳимиздан ўтарсан дейман?— аллақандай чийнлаган-намо қичқирди Костик.

— Намунча қичқирасан? Айтяпман-ку, сенда хусуматим йўқ деб. Ўтган ншга салавот, эски ишларни эслаш ўзи яхшимас... Яхшиси ол, ич, мен ҳам сен билан бирга ичаман,— Микола яна ўзига қуйди.— Албатта кечираман. Бўлмаса қўшни бўлиб яшаш мумкинми... Лекин очигини айтсам, худо кўрсатмасин-у, яна шундай қилгудек бўлсанг... Унда ўзингдан кўр, аяб ўтирмайман.

— Нима дединг?..

Костик ичида гўёки аллақандай нарса узлиб кетгандек бошига қаттиқ зарб тушгандек бўлди, кўз олди қоронғилашди. Қўли беихтиёр стол узра пайпаслана бориб, аллақандай йўғон, думалоқ нарсага тўқнашди, бу нарсанинг ичгичка учини бармоқлари маҳкам чангаллади... Костик нима қилаётганини ўзи ҳам яхши англамай йўғон, юмалоқ нарсани даст кўтариб, Миколанинг энгилган бошига тушириб қолди. Микола бошини кўтарди, ҳўжизникидек чақчайиб кетган кўзларини бир нарса сўрамоқчидек бир алфозда Костикка тикди, лекин афтидан, бунга жуда оз фурсат берилганидан кўзлари ола-кула бўлиб, гурсиллаб полга қулади. Костик жойидан дик этиб турди-да, Миколанинг ёнига тиз чўкди, кўкрагига қулоғини тутди, узоқ тинглади. Юракнинг дукиллаётганини эшитди, бу товуш жуда узоқдан араиғ эшитиларди.

Шу чоғ эшик очилиб, остонада Марфа кўринди. Микола билан Костикка кўзи тушиб, улар ёнига югурди.

— Вой худойим, бу қанақаси бўлди?

— Ҳеч нима. Ичиб ўтириб, суҳбатга тушиб кетиб-миз. Мен бехосдан тушириб қолибман. Жуда бақувват, азамат йиғит деб ўйласам, янглишган эканман, заиф ҳезимкаш экан бу. Жудаям заиф экан-ей...

— Улдириб қўйибсан-ку! Улдириб қўйибсан-ку, чўлоқ ўлгур! Вой худойим!— шовқин кўтарди Марфа.

— Тирик у, шовқин қилма. Яхшиси кўтариб, кара-

вотга ётқизишга ёрдамлашвор. Эркинроқ нафас олсин... Иннайкейин, сув олиб кел.

Улар Миколани кўтариб каравотга ётқизишди. Костик унинг тугмаларини ечиб, кўкрагини очиб қўйди. Марфанинг қўлидан кружкадаги суви олиб, Миколанинг юзига уфурди. Миколанинг қовоқлари қимирлади, кейин хира кўзларини аста очди, шифтга узоқ тикилиб қолди. Секин-аста кўзлари равшанлаша бошлади, унда жон аломатлари, фикрини ифодаловчи алланарса зоҳир бўлгандай кўринди, нигоҳини Марфага, Костикка қаратди, худди кулимсирамоқчидек лабларини қимтиди, сўнг кўзларини яна юмди.

— Ўлдирди, ўглимини тил торттирмай ўлдириб қўйди,— яна уввос солишга тушди Марфа.— Болажоним жон беряпти. Одамларни чақиринш керак, участкавойга хабар бериш керак...

— Жим бўл, шовқин кўтарма,— Миколанинг бўғиқ овози эшитилди.— Жимгина ётай, халақит берма.

— Ётақол, ўглим, ором ол, азизим... Э худойим-ей... Сени ўлдириб қўйишти депман, бутунлай жувонмарг қилишти деб ўйлапман, ажалнинг етишти дебман...

— Ўлдиргани йўқ... Ҳали ўлдирганича йўқ.— Никола аянчли илжайишдан лаблари қийшайиб кетди, кейин Костикка қаради.— Сен кор жойимга боплаб... туширдинг-а... Тўғри қилдинг... Асли жазоним шу ўзи.

— Нималар бўляпти ўзи?.. Энди аҳволимиз нима кечади?— шовқинларди Марфа.

— Ҳамма қатори,— деди Костик ва уйдан чиқиб кетди.

Эртасига эрталабданоқ Костик чалғи тортарди — офилхона орқасидаги бедани ўриб қўйишга аҳд қилганди. Чалғи ўтмаслашиб қолганда қайроқни олиб, уни чархларкан, кечаги воқеани эслаб, башарасини бужмайтирарди — жаҳл билан қовоғини солиб, яна ўришда давом этарди.

Нонуштадан олдин томорқага Микола келди, ўрилмаган жойга тепадан келди-да, салом берди. Костик алланимадир деб пўнгиллади.

— Сени бунчалик қизиққон деб ўйламагандим сира. Лов этиб ўт оларкансан.— Микола кўзларини қисиб Костикка тикилганча турар экан, кулишга уринган эди, изтиробли чиқди. Костик бўлса бошини кўтармай, худди уни кўрмаётгандек чалғи ўришда давом этаверди.— Ташвиш тортма, Костик,— деди Микола томоғига тикил-

ган нарсани зўрға ютиб.— Сенга адоватим йўқ.. гарчи менга қўл кўтарган бўлсанг ҳам...— Микола гапирарди-ю, лаблари қотиб қолганга ўхшар, унга бўйсунмай титрарди.

— Кет нари... олдимда турма,— жаҳл билан деди Костик ва Миколанинг оёқлари тагигача ўриб келди.— Турма бу ерда, нима, сени ўраманми?

Микола юзидаги табассум секин-аста йўқолди, афти бужмайди, Микола бурилди-да, бошиси елкаси ичига тортиб, букчайганча ҳовлиси томон кетди.

Мана энди Костик умрида биринчи марта Миколага раҳми келди. «Йў-ўқ, биродар, нафсамбирини айтганда, ҳаёт яхши хотиндек гап, у ҳақиқатни севади, ҳа-ҳа, жудаям севади».

ИВАН НАУМЕНКО

ИВАН БИЛАН МАРЬЯ

1

Йўқ, мунаввар тонгни даставвал қарши олувчи, биз ўйлагандек, хўрозлар эмас, ёким тун бўйи ҳуда-беҳуда ҳуриб чиқадиган итлар ҳаммас, балки қушлардир.

Ҳали қуёш ўз ётоғини буткул тарк этиб улгурмай, унинг ҳузурбахш нурлари олам узра таралмай, анави уй биқинидаги олчада чумчуқлар чуғури бошланади. Олча қари, мевасиз, унда чумчуқ егулик ҳеч нарса йўқ, бироқ бу митти қушчалар унга ёпирилгани-ёпирилган. Улар ҳар тонгни, ҳар ёруғ кунни шу олчада туриб, ўзининг шодон чуғур-чуғури, қўшиқлари билан кутиб олади. Кейин қарға учиб келади, уй бўғотига қўниб олади, узоқ, жонига теккунча қагиллайди. Гўё томоқ йўлини очиб олмоқчидай. Сўнг қасққадир учиб кетади. Сал ўтиб загизгонлар пайдо бўлади. Улар панжараларга қўниб олади-да, уни тумшуқлари билан чўқилаб тақиллатади, уёқдан-буёққа бесарапжом бориб келади, бу ерда зеркишгач, қўшни ҳовлига учиб ўтишади.

Марья эски этикни оёғига илди-да, ўроқ ва биқинида қора бўёқда қаандайдир рақамлар босилган каттагина қопни елкасига ташлаб, эшикни қулфлаб, сал оқсоқланиб томорқа чеккасидан йўлга тушди. У бугун картошка пайкалидан ўт юлиб келишни мўлжаллаган.

Ҳали эрта, икки қаватли клуб олдида симёғочдаги радиокарнай ҳам сукут сақляпти. Унга кейинроқ, Марья елкасида ўт тўла қоп билан қайтиб келаётганда жон киради. Ўт-ўланларга шудринг қўнган, Марья одимлаган сари оёғидаги кир-чир этик шудрингда ювилиб, янгиланиб бораётгандай.

Марья — паст бўйли, гирдуғимдан келган, қовоғи солинқираган ёши етмишдан ўтинқираган аёл. Болалари йўқ, қариндош-уруғларидан биргина акаси Максим қолган.

Унинг уйи томорқанинг охирида, уйи ёнида оғилхонаси ҳам бор. Марьянинг сигири ўша ерда, акасининг оғилхонасида туради. Уша сигир туфайли ҳам Марья азонда ўтга жўнайди. Кунбўйи бир неча бор қатнайди. Молдан ортганини пичан қилади. Кейинги пайтлар жазирама бошланиб, ўт-ўланлар ўсишдан қолди, саргая бошлади. Энди Марья экинлар уватидан, жўякларидан ўт ўриб кела бошлади.

Марья картошкапоя жўякларидан бир қопча ўт ўрганди ҳамки, дала қоровули Харитон пайдо бўлди. У ҳам қартайиб қолган, Марьядан икки ёш кичик бўлса ҳам ундан кексароқ кўринади. Бужмайган юзидаги нимқизил, картошкадай бурни ҳаммадан олдин кўзга чалинади.

— Бугун буёққа жепсан-да,— деди Харитон.— Яхши-си Маяк томонга ўтсанг бўларди, у ерда чирмовуқ се-роб.

— Чирмовуқ чўчқага яхши. Мен эса сигирга пичан қилияпман...

— Сигирга ҳар қанақаси бўлаверади. Гўнгни кўр, нималар ўсиб чиқмайди.

Марья истехзоли кулимсиради. Харитон гапни бошқа ёққа бурди.

— Ҳм, картошка яхши ўсяпти. Томорқада бунақа эмас...

Харитоннинг айтганича бор. Совхознинг картошкаси ростдан ҳам баравж. Тугунаклари ҳам катта-катта, гознинг тухумича келади. Қайнатганда қумоқ-қумоқ, бўлиб пишади, ўзиям жуда ширин. Марья бу ҳақда, неча-неча марталаб бош қотирди-ю, аммо сабабини тополмади. Қизиқ-да, картошкани машина экса, остини машина юмшатса, жўяк олса, яна бунинг устига бегона ўт ичиде қолса ҳам ўсаверади. Марья шуларни ўйлади-ю, лекин Харитонга қарши гапирди:

— Нега сен томорқаниг билан солиштирасан? Ҳар

йили картошка, картошка экаверганингдан кейин қандай қилиб мўл ҳосил олардинг.

— Тўғрику-я,— уни маъқуллади Харитон,— томорқада агротехникага амал қилмаймиз, алмашлаб экиш йўқ.

«Агротехника, алмашлаб экиш,— ўйларди Марья энсаси қотиб.— Худди снмёғочдай туриб олиб бошни қотиришини бунн... Ургилдим сендақа агрономдан... Яқиндагина бекорхўжа ўт ўчирувчи бўлиб ёнбошлаб ётардилар. Пенсияга чиқариб юборишганидан кейин қоровул бўлиб олдилар. Худди мен ўт ўриб олсам, унга етмай қоладигандай...»

— Харитон, саҳармардондан лақиллаб юриш сенинг ишингмас,— деди Марья.— Болаларинг ишлаяпти, пон-чойсиз қолмассан. Бундан кўра ётиб ухласанг бўлармиди. Далани ҳеч ким ортмоқлаб кетмайди.

— Кексайганда уйқу қаёқда дейсан, ўзинг биласанку, Марья,— деди Харитон маъюс оҳангда,— кеча кечқурун ўт ўраётувдим мен ҳам, директор келиб қолди. Уроқни ҳу анов ерга яширдим. Унинг олдида ноқулай ахир. Ҳозир шунга келувдим...

Марьянинг энди унга раҳми келди. Харитонни кўп замонлардан бери танийди. У очиқкўнгил, ҳалол, содда киши. Ҳеч қачон кўпол сўз эшитмаган унда. Йиғитлик чоғларида ҳатто Марьяга хушомад ҳам қилиб юрарди.

Кейинроқ, Марья бева қолган, унинг эса хотини ўлиб, уч ўғли вояга етиб, ҳарёққа тарқаб кетган пайтларида бир неча бор қаттиқ маст бўлиб келиб, унга ёрилганди, сенга уйланаман, деганди. Лекин Марья унга эътиборсиз, қўйсанг-чи, дегандек қўл силтаб қўяқолганди. Ҳозир ҳам у бундан пушаймон қилмайди.

— Бор, Харитон, шудринг кўтарилмай ўриб олақол,— деди Марья, сўнгра қопни елкасига олди. Йўлда у яна Харитон ҳақида ўйлаб борди. У — итоатгўй, мўминтой, бунақа эркакларни ҳеч қачон ёқтирмаган. Аммо Харитон хотиннинг жангарисига йўлиққанди. Шаллақи, тили бир қарич аёл эди. Янги келган пайтлари бирорта қўшни қолмовдики у билан айтишиб, солишмаган бўлса. Сал ёши ўтгачгина бир оз босилганди.

Марья елкасидаги қопни акасининг ҳовлисига бўшатди. Кеча келтирилганлари ҳали қуриб улгурмаган экан, ағдариб ёйиб чиқди. Сўнгра сигирини соғиб, яйловга ҳайдади. Сутни уйга келтирди, уни сузиб бешта кувачага бўлиб солди. Иккита кичикроқ кувачадаги

ўзи билан акаси Максимга, қолган учтасини сотади. Икки муаллима билан бир бухгалтер аёл ундан сут олиб туришади.

2

Сутни эгаларига тарқатиб келгач, Марья томорқага кирди. Бу пайтда қуёш хийла кўтарилиб, кун ҳалитдан қизий бошлаганди.

Марьянинг юмуши етарли эди: сигирдан бошқа яна бир чўчқа боласи ҳам бор, уни акаси иккиси парваришлайди. Торгина ҳовлида яна уч товуқ ҳамда оёқлари узун, чўғдай қип-қизил, овози ўқдай хўроз ҳам юради. Овози бўлмаганда бу бобоқни учтагина товуқ учун асраб юрмаган бўларди. Қўшни ҳовлиларда хўрозлар етарли эди. Кечалари баъзан Марьянинг уйқуси ўчиб кетиб, уйгоқ ётаверар, бундан ўзи ҳам зерикиб кетарди. Энг ёмони ҳар хил маҳзун хаёллар эзиб ташлайди. Ана шундай пайтда хўрознинг қаттиқ, тантанали овози эшитилиб қолса, унга қандайдир далда бўларди.

Марья шўра ва ҳар хил ўтларини жўяклар орасидан юлиб чиқиб, ёғоч тоғорачага солиб майдалайди. Сўнг кечаги қатиқни устидан қуйиб, чўчқа болага олиб боради. Барча жонзотлар каби эркалатишни, парваришни бу қурмағур ҳам ёқтиради. Эгасининг оёқ товушиданоқ таниб, гўё юз йилдан буён овқат емагандай чийиллашга тушади.

Марья рўзгордан ташқари бирор ерда ишлаган бандамас. Урушгача, эри Иван билан яшаган даврларда, бунга ҳожат ҳам йўқ эди. Урушдан кейин эса, гоҳо-гоҳо, лоақал ўрим-йиғим даврида чиқиб колхозга ёрдам бериб турарди-ю, аммо энди қуввати кетиб, ишга ярамай қолганди.

Ёшлигида биров унга, ҳали пайти желиб сўппайиб ёлғиз қоласан, деса ҳеч ишонмаган бўларди. Мана шунақа кунга қолиб ўтирибди. Кечалари оёқ-қўллари, бутун танаси қақшаб, ухлаёлмай чиқади. Бу йилча сигирни бир амаллаб асраши мумкин, лекин янаги йилдан қурби етишига ишонмайди. Уттиз сўм нафақа билан бир нав кун ўтказар.

Ҳаво қизийвергач, Марья лоҳаслана бошлади, у картошка жўяклари орасидан юлган ўтларини ҳовлига олиб чиқди-да, юз-қўлини ювиб, уйга кирди. Боши оғриб, кўзлари тиниб борарди. Уйга кириши билан каравотига чўзилди. Иссиқда у тез-тез шу кўйга тушарди. Бошқа

маҳаллар хонага киргач, аввал деразани бекитиб, пардаларни туширар, сўнг каравотга чўзилар эди. Салқин хонада тезда ўзига келарди. Ҳозир эса шунга ҳам ҳоли бўлмади.

Деразадан шабада кириб, қия тушиб турган иссиқ қуёш нурларини ҳайдалмоқчи бўлар, қайси бир қоронғи бурчақда пашша асабий визилларди.

Марья туш кўрди. Тушида Федька билан эмиш, вагонда қаёққадир келашаётганмиш. Марья биладикки, билет олишмаган, текшириб қолишса, шарманда бўлишадди, шундан хавотирда. Федька бўлса мошгуруч мўйловини бураб, бепарво жилмайиб қаршисида ўтирарди.

Марья уйғониб кетиб, ўз туши ҳақида ўйга толди: худонинг ишлари кўпам қизиқ-да. Қариб, ёши бир ерга бориб қолган кампирнинг тушини қаранг. У билан йнгирма йил умргузаронлик қилган Иван эмас, балки Федька тушига кирибди.

Федька — ҳали у жуда ёш пайтларида ихтиёрини ўғирлаган, кўп эмас, уч ойгина унга севинч, дард, ташвишлар келтирган йнгит...

Марья ўриндан туриб, ҳовлига чиқди. Кун тафти пасайибди. Аммо ҳаво дим. Ёмғир ёгадиганга ўхшайди.

Ўт-ўлан учун ёмғир айни муддао ҳозир. Қартошка барглари ҳам сарғая бошлаган.

Кўчадан чап-тўзон кўтариб юк машиналари ўтиб турар, мактаб ҳовлисида эса офтобда қоп-қорайиб кетган ялангтўш болакайлар тўп қуварди. Болалар бу машғулотдан сира зерикмайди.

Марья қониқиш билан ўйлади: ҳа, дунё ўзгаряпти. Кишилар ҳам энди кўпроқ сайр қилиш, ўйнаб-қулишга ҳаракат қиладиган бўлиб қолишди. Болалар бир маҳаллар сигир боқишарди, оталарига ёрдам беришарди, булар эса томорқага тушган товуқларни ҳайдашга ҳам эринишади.

Марья уйга қайтиб, бир кружка қатиқ ичди-да, яна қўлига ўроқ ва қопни олди. Эшикни қулфлаб, калитини дераза тирқишига бекитди. Чунки қишлоқдан Валя келиб қолиши мумкин эди. Валя уникида ижарада турадиган қиз. Бундан бир йил муқаддам Марьянинг эри — қария Трахимович вафот этганди. Марья унга суяниб қолган эди, уйи ҳувиллаб қолгандай туюлди унга. Ўзини ёлғизликда жуда ожиз, нотавон ҳис қилиб, сиқила бошлади. Шундай пайтда шу қиз жой сўраб келиб қолди ва уни бажонидил уйига киритди.

Марья энди темир йўл ёқасидаги дарахтзор тарафга

йўл олди. Уруш тугагач, бу ерларга қайин, тол, қарагайлар ўтқазинганди. Ниҳоллар беҳато кўкариб ўрмонча ҳосил бўлди. Дарахтлар таги қуюқ соя бўлса-да, ҳавоси дим, нафас олиш огир эди. Марья бир-икки тутам ўт ўриши билан ўзини яна лоҳас, мадорсиз ҳис қилди. Унинг бошигина эмас, барча бўғинлари қақшаб огирди.

«Ёмғир ёгади,— ўйлади Марья,— шунинг учун дим. Эрталаб ўрганларимни Максимнинг чордоғига чиқармасам бўлмайди. Ёмғирда тагин...»

У ўрган ўтларини шошилиб қопга тика бошлади, кутилмаганда ҳолсизланиб ерга узала тушди. Фақат қопни боши остига тортишга улгурди. Сўнгра қоронғилик ичига кириб бораётгандек ҳис қилди ўзини. Қанча ётди билмайди. Ғалати тушлар кўрди, рельслар тақирлашини, паровоз гудокларини эшитдим-ей... Лекин бир, икки соатлар ўтиб, дарахтлар орасида кечки эпким эса бошлагач, у яна ўзига келиб, ўрнидан турди. Руҳи анча тетик эди.

Марья ўзини тартибга келтирди, кийим-бошларини хас-хашакдан тозалади. У ярим қопгина ўт билан уйга қайтгиси келмади. Яна ўт ўришга тушди. Энди иш унча огирлик қилмас, ҳаво салқин эди.

3

Марья келса Валя уйда экан, у қишлоқдан қайтибди. Шкафнинг эшиги очик, ундаги бор нарса уй юзида, тўғри келган ерда ётибди. Қаравотда, стул суянчигида, ҳатто тикиш машинаси устида ҳам кўйлақлар, блузкалар... Столга адёл тўшалган, афтидан қиз кийимларига ҳозиргина дазмол босиб бўлганди. Дераза пардаси туширилган, чироқ ёқилган, қиз ойна олдида ўзига пардоз берарди.

Марья у билан сўрашди-да, яна қопни бўшатиш, снгир соғиш учун ташқарига чиқди. Кўз олдидан қизнинг ҳаяжонли ҳолати кетмасди ва унинг ҳаяжонини ҳам тушуниб турарди. Қиз ўн тўққиз ёшда, айни ўйнаб-куладиган даври. Марья бу қиз ҳақида бирор оғиз бўлсин ёмон сўз атолмайди. Озода, меҳнаткаш, ҳеч вақт қараб турмай, рўзғор ишларига уннаб кетаверади. Қиз бир йил олдин мактабни тугаллаб, институтга кириш учун қишлоғидан жўнаганди. Бироқ омади келмади. Лекин, қишлоғига ҳам қайтмай, шу ерда яшаб қолди. Умуман ҳозир кўпчилик шундай қилади.

Қиз маошига кийим-кечак олади, тиктиради, озиқ-

овқатига эса отаси қарашиб туради. Ҳар шанба у автобусда уйига кетади ва тўрхалтасини гушт, чўчқа ёғи каби егуликлар билан тўлатиб қайтади.

Марья қопин бўшатаётганида акасининг хотини Аксинья хурма юваётган эди.

— Ёмғир ёғадиганга ўхшайди,— деди у шанги овозда.— Айтмоқчи, эшитмадингми, Семчиха ўлганини. Кеча ўлибди, бугун чиқаринди. Аммо одам кам бўлди, ҳаво иссиқ-да...

«Бирор маросим сениз ўтмайди,— Марья ижирғаниб ўйлади.— мотамми, тўйми, сенга фарқи йўқ,— ҳозир у нозирсан».

— Ҳаммамиз ўламиз,— деди у тўнғиллаб,— Семчиха ёшини яшади...

Марья ўтларни ёйди. Сўнг қудуқ олдидан челақни олди-да, сигир соғишга кетди. Чамбаршоҳ одатдагидек жимгина эгасини кутарди. Унинг тинмаслиги, ёлғизқўл-лигини билгандай сира қийнамай соғдирди. Чўчқача ҳам афтидан тўқ, Аксинья овқатини берган кўриниши, тўвуқлар аллақачон катакларига кириб, дакан хўроз ёнига тизилишган эди.

Аксинья негадир хурмасини кўтарганча унинг тепасида қаққайиб турар, ниманидир кутарди. Марья шубҳаланиб қолди. Унга кўпдаям ишониб бўлмайди, сутни солиб хурмани ҳозирни ўзидаёқ қўшнилардан бирортасиникига кўтариб бориши ҳеч гап эмас.

— Сутни уйга олиб кираман,— деди Марья энсаси қотганини яширмай,— қўрқма, сув қўшмайман, ёки бировга бериб ҳам юбормайман.

Аксинья тўрсайиб, ортига қайтиб кетди.

Максим билан Марьяларнинг ҳовлисини фақат томорқа ажратиб турарди. Марья Иванга турмушга чиққандан бери, шу уйда яшайди. Иваннинг қўли гул эди, қўлидан келмайдиган иш йўқ эди. Лекин ўз уйига бепарво, бўзчи белбоққа ёлчимас дегандек, йигирма йил давомида лоақал пичан босиш учун бостирма ҳам қилмаганди. Бир умр Максимнинг молхонасидан фойдаланиб келишди. Шу туфайли кунига икки-уч бор Марья бу ҳовлига кириб чиқади. Акаси — оқсоқ. Германия билан бўлган биринчи урушдан ёғочоёқ билан қайтганди, қариган чоғида ёлғиз қолиб қийнала бошлади, охири бўлмади, Аксиньяга уйланди.

Ижарачи қиз Валя ҳали уйда эди. У кийиниб бўлганди. Қизнинг жуссаси жуда кичик бўлса-да, ўзи иста-

раликкина. Лекин Марья унинг феъл-атворини унча тушуниб етганча йўқ. Бир қарашда жуда вазмин, бўлар-бўлмасга саннайвермайди, лекин Марья унинг анча эркин, ўзига етгунча ўжар, хийла сипо эканлигини сезарди.

Унинг қайлиғи ҳам бор, келишгангина йигит, уёқда, қишлоқда ўқитувчилик қилади. Лекин Марья қизнинг турли навбатчиликлар, кечалар баҳонасида уйга келмай қолишлари, ўзини тутишларидан унинг бошқа жазмани ҳам бўлмасайди деб тахмин қилади.

Марья сутин идишларга солиб чиқаркан, қиз унга шмадир домоқчи бўлаётганини сездн.

Ниҳоят қиз ёрилди.

— Марья хола, мен сизникидан кетсам керак. Турмушга чиқяпман.

Марья унга тикилиб негадир кўнгли бўшашиб кетди. Қиз жимгина, ўйчан тикилиб турар, на юзи, на овозида қувонч сезилмасди.

— Бахтнинг очилсин, қизчам. Агар сир бўлмаса айтчи, кимга?

— Уни танийсиз. Институтни сиртдан тугатди, директорликка кўтаришмоқчи экан.

Марья қизнинг гап оҳангидан сезднки, унга турмушга чиқишдан тамоман порози.

— Ҳали ёш бўлсанг шма, биров мажбурлаяптими бунча?

— У кейинга суришни хоҳламаяпти.

Марья жим қолди. Эски қўшиқ. Қиз бошқа йўл тополмаган, суймаган кишисига чиқяпти. Ўзини бир умрлик изтиробга гирифтор қияпти.

Қиз чиқиб кетди. Марья ҳам унинг ортидан чиқди. У кувачада Максимга сут олиб борди, кейин муаллималарга ҳам, кейин ичкарига киргиси келмай, уй олдидаги скамейкага ўтирди. Осмонни булут қоплаган. Ер ҳансираб нафас олаётганга ўхшайди. Бутун борлиқ жим қолгандай. Ҳатто дарахт барглари ҳам қилт этмайди. Қоронғилик тобора қуюқлашиб борар, осмон четларида яшин ялтираб кетарди. Овози эшитилмайди. Марья ёшлигидан чақмоқдан қўрқади, шунча ёшга кинибдики, бу одати қолмаган. Сал нарида, томорқа ўртасида иккита симёғоч бор. Улар ўртасидаги харига темир санлиқча ўрнатилган, электрни бошқариб турармиш. Марьяга бўлса, албатта яшин симёғочларга урадигандай ва ундан уйларига ўт ўтиб кетадигандай туюлаверади.

У яна ўз-ўзидан қўрқувга туша бошлади. Максимларникига борсинми? Йўқ, ноқулай, боя Аксиньяга қўпол гапириб қўйди. Унга тегиб қолибди шекилли, кейин борганида ўгирилиб қарамади ҳам.

Марья уйга кирди. Каравотга ўтирди-да, деразадан яшиннинг осмонда томир отиши, ярқирашини кузата бошлади. Бугун дафн қилинган Семчиха ёдига тушди. Тўқсонга кирди. Олти ўғил-қиз ўстирди. Охириги чоғларида эса ёлғиз қолди. Болаларининг ҳаммаси онасидан олдин дунёдан кўз юмиб кетишди. Тақдир қилмаса ҳам қийин эканда.

У каравотига ёнбошлаб мудрай бошлаганди ҳамки, ташқаридан паст, бўғиқ овозлар эшитилди. У Валянинг овозини дарҳол таниди, аммо йўғон, эркак овозини танимади. У аввал Валянинг қайлиғи бўлса керак деб ўйлади. Лекин шу заҳоти бу бошқа одам экаплигини ҳис қилди. У, Адам, бир неча марта — шаҳарга ўқишга кетаётган кунин ва шаҳардан қайтаётган кунин — уйга кирган. Бир сафар Валя уйда йўқлигида келиб, Марья билан ярим кун эзмаланиб гаплашиб ўтирганди.

Қўққисдан Марья, ижарачи қиз назарда тутган йигит шу ерда туради-ю, лекин, чамаси, ишлари юришмаяпти йигит унга уйланишни истамаяпти ёки, ростки бошқасига тегаётган экан, бундай қилолмайдн чоғи, деган ўйга борди.

Марья шунда бирдан ўша қишлоқлик йигитни, ўқитувчинини ёмон кўриб кетди. «Нима, кўрми у?— Ҳеч балонини кўрмайдими, ё сезмайдими? Уйлайдики, ҳаммаси шундай оддий, билимини эгаллади, энди бахтга ҳам шундай эришиб қўя қолади... Йўқ, шоввоз, бу сен ўйлаганчалик эмас. Ҳозирги қизларни билмабсан...»

Дераза ойнасида яшин акси ярқираб турарди. Уёқда, ташқаридаги скамейкада эса ҳаяжонли суҳбат давом этар, кўпроқ қизнинг овози эшитиларди. Марьяга қиз йиғламсираб гапираётгандай туюлди. Гўё қиз кўзёшлари билан нимагадир ишонтирмоқчи, ниманидир исботламоқчи бўларди. Эркак бўлса миқ этмасди. Ҳаммаси равшан, қилғиликни қилиб қўйиб, энди ўзини четга тортапти. Валя ҳам қизиқ, нега шунақа одамга ишонади, у билан алоқада бўлади. Шунақа номардлик қиялпими, ҳаммасини юзига айтиб, шармандасини чиқармайдими?!

Марья қизга ачиниб кетди. Бу ишда ўзини ҳам айбдор сезди. Унга ўргатмади, огоҳлантирмади, йўл-йўриқ

бермади. Қиз ёш, ғўр, ҳаётда ҳали нима кўрибди. Энди бўлса вақт ўтди...

Марьянинг кўз олдида худди кундузи тушида кўрган каби малла соч, кўккўзли Федьканинг сиймоси пайдо бўлди.

Йўқ, афтидан, Федьканинг хаёлидан, демакки ўтмишдаги ўша ишларидан қочиб бўлмайди. Ўшанда, ҳали қизлик чоғларида, билмаганмиди, солдатни севмиш (бунинг устига уруш кетаётган пайт) яхшилик келтирмаслигини, охири вой бўлишини билганди, лекин ҳар хил шубҳа, гумонларга бориб ўтиришни хоҳламаганди. Энди эса, умр ўтиб, ўз ишларини мулоҳаза қилиб ўтирибди.

Ўша уч ой худди ширин туш мисоли ўтиб кетди. Казаклар бу ерда озгина туришди. Хашак тайёрлашди, вагонларга юклашди ва биринчи куз ёмғиридан кейин оқ жўнаб кетишди. Марья ҳар куни Федьканинг ортидан югургани-югурган эди. Казаклар станция парёндаги тош уйда яшашарди (бу уй ҳозир ҳам бор). Улар шу уй яқинидаги толзорда учрашишарди. Онаси Марьяни бу йўлдан қайтаришга уришиб, этикчалари, кийимларини яшириб қўяр, уришар, қўшнилари бўлса турли ғийбат гаплар тарқатишарди. Аммо ҳеч нарса уни йўлидан қайтаролмаганди. Федька унинг учун барча нарсадан қимматлироқ эди. Федька ниҳоятда очиқкўнгил, самимий йиғит эди. Урушда омон қолганида унинг олдига албатта қайтиб келарди, бунга Марьянинг ишончи комил эди. У Федькадан қизча кўрди, лекин қизча пешонасига сизмади, касалланиб ўлди. Худди ўша кунларда унга узоқ Кубань станциясидан хат келди. Хатни Федьканинг онаси ёзган бўлиб, уни чақирган, бирга яшашга таклиф қилганди. Лекин уёққа боришни Марья ўзига эп кўрмади. Шунга ҳам мана эллик йилдан ошибди...

Ташқарида кучли шамол қўзғалди. У ваҳимали тарзда визиллар, эшик, деразаларни очиб юборар даражада зарб билан уриларди. Борган сари шамол зўрайди. Томда нимадир қарсиллади, ойнанинг сингани эшитилди, кекса дарахтлар шохлари полакор овоз чиқарарди. Аммо кўп ўтмай, табиатнинг беқарор исёни босилди. Яшинсиз, момақалдиросиз ёмғир бошланди. Гўёки у ерда, осмонда туйнук пайдо бўлган-у, ундан челақлаб сув қуйиლაётгандай.

Ёмғир энди ҳар қанча зўраймасин, дераза ойналарига шатирлаб урилмасин, чақмоқ чақмаётгани туфайли Марья хотиржам, ҳатто мамнун эди. Нима бўпти

ёғса! Ҳаво тозаланади, чаңг-чунг ювилади. Ер иссиқдан ёрилиб кетай деб турганди кундузи, энди роҳат қиляпти. Бугдой бошоқлари тўлишади. Лекин... бу жала уни ерпарчин ҳам қилиб кетиши мумкин. Қартошка пояларни-ку ўнглашиб олади, арпа-бугдойга қийини.

Марья ўридан туриб, дераза олдига борди. Қоронғи, кўз ҳеч нимани илғамайди. Ҳовлида гўёки катта кўл ҳосил бўлганди. Қулоққа фақат шамолнинг визиллашию сувнинг шалоплаши эшитиларди. Марья жойига чўзилди. Ёмғирнинг шитир-шитирига қулоқ тутиб ётиб, мудрай бошлади. Аммо шу пайт ёндаги хонада нимадир тарақлаб, у сергакланди. Марья сездики, Валья уйга кирибди, шу билан бирга у ёлғиз эмас, хуштори ҳам кирган. Қачон ичкарига крива қолиши экан. Балки бўрон кучайиб, шовқин-сурон бошланганда киришгандир.

«Охири яхши бўлмайди,— ўйлади у қиз ҳақида,— бир умр бегона эркакларга ҳавас қилиб, эргашиб юрверса... Шу характери бор экан, бир кун эрсиз қолиши аниқ».

Шамол бир зум тин олгандай бўлади-ю, яна зўраяди. Ёмғир ҳам ҳали-бери тинишни истамайдиганга ўхшайди.

Ухламоқчи бўлди, ухлаёлмади. Агар ижарачи қизнинг ёнида анови эркак бўлмаганида-ку шундай ҳавода хотиржам ухлаганга нима етсин эди-я.

«Сен ўзинг ҳам шунақа эдинг,— деган таънали ўй урилди унинг миёсига,— Федька сенга ким эди, унга ўз қизлигининг барбод бердинг, кейинги турмушнинг ҳақида ўйламадинг. Уни севдинг. Лекин севги телбалик, бахтсизликдир. Кинини ўз измига олгач, истаган кўйига солади».

Марья дарҳол бу ўйларни миёсидан ҳайдади. Ҳа, у Федькани севди, ўшанда ўн етти ёнда эди. Турмушга эса Иванга чиқди, бу пайтда юрагидаги бўрон тинчиган, орадан беш йил ўтганди.

Иван ўшанда Германия асирлигидан қайтган, Федька бўлса ўлиб кетганди. Пўқ, бировни севиб, бошқасига турмушга чиқолмаган бўларди. У Иванни ҳам севарди. Чунки Иван нимаси биландир Федькага ўхшарди. Юз кўриниши, қадди-қомати билан эмас, хулқ-ятвори билан. Федька баланд бўйли, хушбинчим, елкадор бўлса, Иван унинг олдида чумчуқдай эди. Аммо улар иккиси ҳам олов, ҳақиқий эркаклар эди. Иваннинг қўлидан ҳамма ҳунар келарди, хоҳласа печка қуради, хоҳласа эшик, дераза. Ўз уйига бўлса эътиборсиз эди.

Дастлабки пайтлар кўп ичди. Марья мудом йиғлаб-сиқтаб унинг зиёфатлардан қайтишини кутиб ўтирар, ичкиликдан қайтариш иложини тополмасди. Кейин йўлини топди. Иван қаёққа борса бирга борадиган, бирга ичадиган бўлди. Иван бунинг учун энди уни ҳурмат қиладиган бўлди, сурушкали ичишни бас қилди. Энди улар фақат байрамлардагина бир қадаҳ, чрим қадаҳ ичишни одат қилишди. Иван ундан бир қадам узоқлашмасди. Лекин у билан қишлоқ советига, қонуний никоҳдан ўтишга бормади, ким билсин, ҳафсала қилмадим... Никоҳдан ўтиб қўйишганида у ҳозир қария Трахимович учун эмас, Иван учун олаётган бўларди нафақани.

«Эҳ, Иван, Иван! Сен бари бир менн тушунмай ўтдинг. Сени жонимдан ортиқ кўрардим. Фелька учун эса хафа бўлишинг керак эмас эди. Ёки бўлган воқеани сендан яширганмидим? Барча икир-чикирларигача айтиб бермабмидим? Ҳар дақиқа сен учун ҳар нарсага тайёр турмасмидим?..»

— Ёўқ, у бари бир Иванни унутолмайди ва ҳақда бирор оғиз ёмон сўз айтолмайди. Одамлардек яшашди, бағри кенг эркак эди. Ўзи касалманд, нимжон бўлса ҳам ҳиммати баланд эди, унча-бунча нарсанинг юзига бормасди. Марьяни аяр, рўзгор бекасн деб биларди уни. Лекин ўз мағрурлигини енголмасди — бу энди бошқа масала. Авваллари, унда жуда ёш эди, ўйларди: агар дунёдан ўтишса, икковларини бир ерга кўмиб темир панжара чеккасига «Иван билан Марья» деб ёзиб қўйишларини васият қилмоқчи эди. Чунки, фақат Иван унинг қонуний эри, иккаласи бир вужуд бўлиб кетишлари лозим эди. Оқибати шундай бўлдики, Марья энди Иваннинг қабри қаерларда қолганини ҳам билмайди...

Шамол деярли тинди. Ёмғир эса томчилаб турарди. Қўшни хонадан ҳамон шивир-шивир эшитиларди. Қизнинг хуштори бўғиқ дўриллар, лекин овозини бировлар эшитиб қолишидан чўчиётганга ўхшарди. У бу тентак қизга нимани исботлашга тиришяпти ўзи? Ҳозир бориб у ярамасни қувиб берсамикан. Қиз эрга тегяпти-ю, уни йўлдан урмоқчи... Лекин Валяни ўзи ҳам дуруст. Бошқа киши бўлганда уятдан ёниб кетарди, бу бўлса бегона эркакни уйга етаклаб келиб ўтирибди.

«Сен ўзинг-чи,— яна таънали овоз янгради унинг қулоғи тагида,— қария Трахимовични уйингга олиб келдинг. ЗАГСга ҳам олиб бординг. Чунки билардингки, у қалтираб турибди, дунёдан ўтгач пенсиясини оласан.

Шу ҳалолликми? Виждонданми? Ҳатто унинг фамилия-сига ҳам ўтиб олдинг...»

Шу пайт унинг бутун сезгилари бу фикрларга қарши исён кўтарди.

Тўғри, у қарияни қабул қилди. Лекин унга сидқидилдан қаради, ювиб-таради. Кексайган чоғида қарияга ҳам шундай бир киши керак эди-ку. Ҳайриятки умри бор экан, уч йил яшади. Нима, агар биринчи уруш уни Федькасидан жудо этган бўлса, иккинчиси Ивандан айирган бўлса айб ундами?! Ҳатто Иванни меҳнат армиясига олишганди, пешонаси шўр бўлмаса нега ўлиб кетади?!

Аёл киши кексайган чоғида на эр, на фарзандсиз қолишидан ёмон йўқ.

Марья ўзи сезмаган ҳолда уйқуга кетди... Уйғонганда эса ғайритабиий жимликдан ҳайрон қолди. Ёмғир тинган, қўшни хонада ҳам сукунат. Секин эшикни очиб қаради. Валя ўз хуштори ва чамадони билан ғойиб бўлганди. Стол устида янги ўн сўмлик ётарди.

Марья кулди: қиз ижара ҳақини икки ҳафта бурун тўлаб қўйган эди.

— Нима ҳам дердим, қизалоқ, шундай қарорга келибсанми, ихтиёринг...

Ташқарида кун ёришиб қолганди. Қуёш чиқиб келар, қари олча новдаларида ёмғир томчилари ялтирарди. Томорқадаги картошкапоялари ер бағирлаб қолибди. Лекин ҳаммаёқ қайтадан яшилланиб, яшариб кетгандай.

Кўчалар кўлоб, ариқчалар ичи сувга тўла.

Марья ногоҳ йўлакда ерпарчи бўлиб ётган, эндигина учирма бўлган чумчуқларни кўрди.

— Эҳ, жониворлар-эй,— деб юборди у бенхтиёр.

У, бунақанги жалада, тўс-тўполонда ҳимоясиз, нимжон жониворларнинг қисмати шу-да, деб ўйлади.

ИВАН ПТАШНИКОВ

АЛЕШКА

Кўм-кўк жавдар бошоқлари узра, худди дераза ортидан майни шамол алланарсага урилиб, илгичка товуш чиқаргандек, гала-гала чивиллар ғинғиллайди. Бу товуш сени таъқиб этаётгандек, ҳатто нафасинг бўғзингга тақила бошлаган пайтнингда ҳам қулоғинг остидан нари кетмайди. Эҳтимол, кишининг ғашига тегади-

ган бу товуш Алёшка Брезкадаги Сушково ортида тўхтаб, сўқмоқ йўлдан Лавки ёки снарядлар тилжа-пора қилган ва бундан икки ҳафтача илгари бир кечаю бир кундуз жанг бўлиб, залварли тапқлар янчиб ташлаган йўлдан тепаликка боришни узоқ ўйлаб қолганида қулоғига ўрнашиб олгандир.

Қишлоқда ранс бўлиб қолган Амелян, Берёзкага яқин ерда Совет қўшинлари эсэсчиларнинг адабини беришаётганда улар овчарка итларини ишга солишганди, деб ҳикоя қилган эди. Ушанда ҳар бир немисда биттадан ит бор экан.

Ялангоёқ Алёшка тупроғи тўзиб кетган сўқмоқдан илдам борарди. Сўқмоқ катта йўл ёқалаб, шундоққина жавдар четиди оқариб чўзилиб кетган эди. Берёзка қишлоғи ёнидаги жавдарзор қуриб, саргайиб кетган, аммо сойда эса, унга ҳеч ким қўл теккизмаган, ҳатто бу атрофда уруш бўлмаётгандек, баланд бўлиб ўсганди. Уни қўлнинг билан силаб ўтсанг, бармоғингга сап-сарик чанги ёпишиб, хушбўй ҳид таратади.

Жавдарзор Крайскача, анҳор қирғоғидаги тепаликка жойлашган яҳудийларнинг эски қабристонигача чўзилган. Йўл худди ана шу қабристонга олиб боради.

Шағал ётқизилган сўқмоқ йўлдаги тошлар Алёшанинг нозик оёқларига қадалар, лекин бутун уруш давомида қиш-қировли кунларни ялангоёқ ўтказгани учун бунга парво қилмасди.

Қаердан ҳам бу чивиллар унга эргашиб қолди, уларнинг гингиллашидан одамнинг боши тарс ёрилай дейди-я!..

Алёшка тўхтайдди. Оқшом тушмоқда. Ҳаммаёқ шундай жимжитки, бу нохуш товуш қулоқлари остида қаттиқроқ эшитилаётгандек бўлади. Қулоқ шангилладими — бирон бир нарсани ўйлашнинг керак, шундан кейин хаёлинигга келган нарса амалга ошадими, йўқми, билиб оласан дейишади. Ким билади, ахир Алёшка якка ўзи-ку. Аммо унинг ўйлайдиган нарсаси бор: отаси қайтадими, йўқми, опаси Сильвестрихалардан бир сават картошка олиб келадими, Танька уларни қишда уйига қўярмикин, уларнинг уйида фақат печка қолган, холос. У ҳам ёмғирда ивиб тўкилиб кетгани учун молхонада яшашга мажбурлар.

«Отаси қайтармикан?..»

У ғарбда, гумбурлаётган товушлар куну тун гоҳ яқинлашиб, гоҳ узоқлашиб бораётган томонда...

Алёшка Крещанск ўрмони ортига, тобора ботиб бо-

раётган қип-қизил қуёш томон қаради-ю, негадир йиғлагиси келди.

Крешчанск ўрмони ортида кўзга элас-элас ташла-ниб турган Альховичидаги ибодатхона бутун қолган-микан? Алёшка ўшани кўргиси келарди. Крайск-даги эски черков эса кўринмасди. Ҳойнаҳой аллақачон кули кўкка соврилган бўлса керак. Йўл четидаги те-гирмони эса немислар ўт қўймоқчи бўлишганда парти-занлар сақлаб қолишган.

Алёшка жуда кўпдан бери бу ерда бўлмаганди..

У оёқлари учига кўтарилиб қаради, бироқ расмана бўй чўзган жавдардан бошқа ҳеч нарса кўринмайди: фақат энгилган бошоқлар узра чивиллар гужгон ўйнай-ди. Улар кўп эмас — бир сиқим, холос Аммо улар нега-дир жуда узоқда, шундоққина қуёшнинг олдида гувил-лашаётгандек ва шу билан бир қаторда кўз олдинда учиб ўйнашаётгандек бўлишади. «Самолётлар», деб ўйлайди Алёшка.

Шундай кезларда отасига унинг раҳми келади. Яқин-дагина тунда Алёшка отасини шу ерга — Берёзкага ку-затиб қўйганди. Уйига қайтганида эса онаси йиғлаб ўтирарди. Алёшка унинг йиғлашини сира истамасди. Шунинг учун уни юпатганди. Атиги ўн ёшга тўлган Алёшкани онаси ўшанда, «сен катта йигит бўлиб қол-динг», деганди. Алёшка отасига ачинади. Қасалманд эди у. Уни ҳатто партизанлар ҳам ўз сафларига олиш-маганди. Аммо Алёшка ўзининг «катта йигит» лигини эслаши билан енгил тортади. Партизанлар бу ерда бў-лишганда уруш бутунлай бошқача бўларди. Полицай-ларни қириш осон, ҳатто Алёшка ҳам қириши мумкин эди. Ҳозир эса бу ерда фронт бошланган, эсэсчилар ов-чаркалари билан изғиб юришади, уларга бас келиш-нинг ўзи бўлмайди. Ундан ташқари, ҳозир ҳамма фронт-да. Эркаклардан фақат биргина Амелян қолган холос, у ҳам бўлса партизанлик қилган кезлари оёғидан яра-ланиб, буколмайдиган бўлиб қолган.

Алёшка қуёшнинг аста ботиб боришини ва шу лаҳ-заларда сойдан қуюқ туман оқиб келаётганини кўрди. Балки Крешчанск ўрмонида жойлашган танклар чанг кўтаришгандир? Гоҳда уларнинг қулоқни тешиб юбо-рувчи тариллаши ва занжирларининг жаранги эшити-лади. Қўшнилариимиз келган биринчи кунданоқ танклар ана шу ерда. Ҳатто немис самолётлари ҳам уларни бом-бардимон қилиб кўрди. Яна қаердадир жуда яқинда, йўл ёқасидаги чучмомалар орасида, чигиртка чириллай-

ди. Яна одамнинг бошига бир гала чивинлар гингиллаб келади.

Алёшка сўқмоқдан югурганча кетди, чунки Крайскача ҳали анча йўл бор, нақд икки километр. Эндигина у ярим йўлни босиб ўтди, ҳали қоронғи тушгунга қадар уйига қайтиб келиши керак.

Алёшка туйқусдан қорни очганлигини сезди: эрталаб у онаси берган иккитагина картошкани еган эди, холос. Эҳтимол кечқурун ойнаси қирғичдан ўтказилган картошкани аргувоининг янчилган барги билан аралаштириб, атала қилиб берар. «Ловиянинг ҳосияти кўп»,— дейди онаси. У Сильвестрихадан картошка олиб келса, Алёшка кўп емайди. Онасига ҳам плинади. Йўқса оёқлари очликдан шишиб кетади. Алёшка буни билади. Сильвестриха картошка беради, албатта, ахир қариндош-ку!

Кеча уларниқига Амелян келиб, келаси ҳафтада Крайскдан унча-мунча озиқ-овқат олиб келишини айтди. Қишлоқ совети номидан «ёрдам» беришармиш. Тузуқроқ масаллиқлардан уларга тегиши гумон, чунки қишлоқда одам кўп, аммо ловиядан эса ярим пудча тегиши аниқ. Ҳарҳолда, Амелян ҳаракат қилса керак. Бу ловияларни кўриб Марилянинг кўнгли айнайди, аммо, ҳар қалай аргувон баргини кўшиб бирон нарса пиширса бўларди-ку.

Онасининг айтишига қараганда, қишлоқда уруш йилларида хат ёзиш ҳам эсларидан чиқиб кетган. Алёшка эса ҳатто уларнинг қандай бўлишини эслолмайди ҳам: чунки урушдан илгари уларга ҳеч ким хат ёзмади. Энди бўлса Амелян Краскдан уч бурчак хат олиб келган эди. Алёшка ўқини ва ёзини ўшандаёқ биларди: мактабга боргунга қадар у алифбе билан календарни ўқий оларди. Урушдан олдин негалир календарь варақларини йиртишмасди, шунинг учун у сақланиб қолганди, бутун уч йил давомида деворга қоқилганча ва қамал пайтида уй ёниб кетгунга қадар турганди. Алёшка уни доим ўқирди.

Отасига жавоб хатни онасининг ўзи ёзди — Алёшка фақат охирида имзо чекди, холос. Амеляннинг идорасидан сўраб олинган қогозга битилган хат Алёшканинг қўйнида эди. Фақат ўша хатнинг ўзигина эмасди. Онаси отасидан келган хатни, адресни йўқотиб қўйишдан қўрқиб, Алёшкага ҳам бермай, беркитиб қўйганди. Бироқ Алёшка уни алдади; кечаёқ хатни олиб, ёстигининг тагига яшириб қўйди. Ҳозир эса қўйнида иккита хат бор эди.

Айтишларига қараганда, Крайсдаги яҳудийлар қабристонининг ортидаги Артюховчилар уйидаги почтага хатни олиб бориб ташлайдиган одам йўқ эди. Амелян ўзлари «чақиртиришларини» кутиб, «бу ҳафтада» қишлоқ советига бормоқчи эмасди. Хат шу тарзда бир кун жўнатилмай ётди. Отаси эса уйларидан унча узоқда эмас, Гродно яқинида. Агар хат зудлик билан жўнатилса, уни тез кунда олади. Чунки ҳарбий почтани Крайска бир кунда тўриқ отда аранг бориб қайтадиган Амелян билан қиёслаб бўлмайди. Ҳарбий почтани самолётда олиб боришади. Яхшиям Гродно яқин. Ахир отаси ўша ерда, касаллиги учун фронтга олишмади. Лекин бари бир жўнади. Ҳар бир хатида фронт ортида хизмат қиляпмиз деб ёзади.

Алёшка қўли билан қўйинини пайпаслади: ола кўйлаги ичида қоғозларнинг шилдираши эшитилди. Бу — хатлар.

«Ишқилиб йўқотиб қўймай-да...»

Алёшка терлаб кетди. Пастқамликдан югуриб келгани учунми тўсандан юрши оғирлашди. Бунчалик шошилми керак эмасди.

Узоқдаги қарағайлар орасидан яҳудийларнинг қабристонини кўрди, унинг нариги томонида бузилган черков кўзга ташланди. Демак, манзил яқин. У юршини секинлатди-ю, аммо нафасини ростлаб ололмади. Пешонасидан юз-кўзларига аччиқ, шўр тер оқиб тушарди. Алёшка қуриб кетган лабларини ялларди. Қизиқ пешонаси терлайди-ю, лаблари қуриди. У кафти билан сочлари олинган бошини силаб, артади. Сочини доим отаси оларди, энди бўлса опаси уқувсизлик билан хунук қилиб қўйганди. Алёша сочини тез-тез олишни илтимос қиларди, чунки сочлари қизғиш бўлиб, қишлоқда ҳамма уни «қизил» деб мазах қиларди. Ахир бунга у айбдорми? Онаси ҳам малла, аммо ҳеч ким мазах қилмайдиларди, ҳамма уни исминини атаб Гануля дейди. Алёшага эса ҳамма ёпишиб олган. Вовик Сильвестрихнин эса уни «сепкил» деб чақиради. Унинг юзи лўппи, тоза. Алёшанинг юзи эса озгини. Юзида сепкили борлиги учун у айбдорми?

Алёшка секин юриб, дам олди, ортига қайтишда ҳам Берёзка қишлоғи яқинидаги пастқамликдан ўтиши керак. Бу — энг қўрқинчли ер...

Кейин у, бари бир уйдап қочиб кетдим, деб ўйлади. Онаси кеча ҳам, бугун ҳам рухсат бермай, ҳеч қаерга кетма, уйди ўтир, деди... Агарда эртага ҳам Крайска

ҳеч ким бормаса, хатни онасининг ўзи Артюховичга ўзи олиб бориб ташламоқчи.

«Унинг ўзи...— деб ўйлайди Алёшка.— Ахир унинг оёқлари оғрийди-ку. Доим ихраб юради...»

Алёшка ўзбошимчалик қилгани учун калтак сий-шини билса ҳам, ҳаммасига чидайди, хатни отаси олса бас. Бўлмаса кечаги кун ҳам ўтиб кетди, бугунги кун ҳам ўтиб кетарди.

Кечқурун онаси Сильвестриханикига «бир зумга» чиқиши билан, Алёшка югурганча ҳовлидан чиқди-ю, ўзини чакалакзорга ўрди. Нима бўлса бўлди. Қоронғи тушса тушар, қўрқмайди, Қишлоқларда овчаркалар из-ғиб юриб, болаларни талайди дейишгани ҳам уйдирма ган. Мапа, шу пайтгача уларнинг қишлоғи, Задарожье-да ҳеч кимни ушлаб тутиб олгани йўқ-ку. Амеляннинг айтганлари ҳам ҳаммаси бекор, гапирмагани маъқул эди. Алёшка унга энди ишонмайди. Эсэсчилар жангга овчарка итларини етаклаб келишганига ҳам, овчарка-ларнинг Крешчанск ўрмонига қочиб кетиб, одамларга ташланаётганига ҳам ишонмайди. Амелян ўз устахона-сида темир таёқнинг бир учини букиб, иккинчи учини найза қилган бўлса, бу таёқ унга ҳасса бўлиб хизмат қилади, чўлоқ бўлганидан кейин бирон нарсага таяниб юриш керак-да! Ҳар қалай учи ўткир таёқ билан юриш яхши: ахир уруш кетяпти — ҳар нарса бўлиши мумкин. Агарда Алёшканин қўлида ҳам шундай таёқ бўлгани-дами, сира қўрқмаган бўларди. Аммо нимага ҳам керак эндек оғир бўлса, шундоқ ҳам оёғини ердан узолмайди. Кичкина болага ким тегарди? Немисларми?

Немислар — тегиши мумкин. Яқинда Амелян ҳамма-ни идорасига тўплаб, немислар қуршовдан қиш совуғи-да қолган оч бўрилардек тўда-тўда бўлиб чиқишиб, ғарбга — фронт томонга судралишаётганлиги ҳақида гаприб берганди. Улар қуролланган ва аввалги ёвуз-ликларини қилишарди. Шунинг учун қулоғингни «динг» этиб туришинг керак ва бирон бир нарса бўладиган бўл-са, Крешчанскга, бизникилар жойлашган томонга югу-расан деганди...

Қуёш ботди, ўрмон тепасида осмон қип-қизил тусга кирди. Жавдарзор тугаб, пастқамлик бошланганидан-ми, чивилларнинг гингиллаши эшитилмай қолди. Бу ерда яна сойлик бошланарди, бироқ у Берёзка қишло-ғидагидан анча кичкина — Алёшка ундан тезда ўтиб олади.

Пастқамликка олиб борадиган йўл ўт-ўлан бўлгани

учун юмшоқ эди. Бу йўлдан бемалол юриш мумкин. Фақат гулхани кавлаганигда кули кўтарилгандек, оёғинг тагидан бурқсиб чанг чиқади. Бу фақат қоронғи тушгунча шундай бўлади, кейин шудринг тушгач, сезилмай қолади.

Алёшка совуқ ўтиб қалтирай бошлади.

Сойликдан Крешчанка яқинидаги кўл бўйидаги оқ тегирмон яққол кўринарди: демак бутун қолган...

Алёшка сойликдан чиқиб, яна жавдар ичида кўринмай кетганида, тўсатдан яқингинасида кимнингдир овозини эшитиб қолди. У алланималарни гапирарди...

Алёшка йўлнинг нариёғига ўтиб тўхтаб қолди.

— Мен Ер!.. Мен Ер!— деган овозни эшитди-ю, сўқмоқдаги сариқ тош олдида ўтирган солдатга кўзи тушди, У тиз чўкиб, Алёшкага орқа қилиб ўтирарди. У яп-янги гимнастёрка билан пилотка кийган эди. Солдат олдидаги яшил қути ичидан телефон аппарати кўриниб турарди. Солдат бир қўли билан телефон трубкасини қулоғига тутган, иккинчи қўли билан эса оппоқ темир қозىқларни ерга санчиб, ингичка овоз билан:

— Мен — Ер!.. Мен — Ер! Мен — Ер!— деб қичқирарди.

Бу солдат эмас, ҳарбий форма кийган қиз эди. У пилоткасини ечиб, уни яшил қути олдига-тош устига авайлаб қўйиб, қўли билан узун сочларини тўғрилаб қўйгандагина Алёшка буни билиб қолди. Сочлари тушиб, унинг бўйини бекитган эди.

У тишмай:

— Мен — Ер!—Мен — Ер!— деб қичқирарди. Сўнг қиз Алёшкани кўриб, нима учундир чўчиб тушди-да, ҳеч нарса демай, унга ғалати тикилиб қолди.

«Қандай чиройли у... Сочлари худди Надя Боханованикига ўхшайди. Телефончи...»

Ерда у қаергадир тортилган ҳар хил рангдаги қизил ва кўк иккита симни кўрди.

«Крешчанкадан бўлса керак...»— деб ўйлади Алёшка ва атрофга олазарак бўлиб, сездирмай йўлнинг нариги томонига ўтди.

Алёшка қизининг:

— Мен — Ер! Мен — Ер!— деганини эшитарди-ю, ammo нима учун шунчалик ҳаяжонланаётганини тушунмасди: «Мен — Ер!» деган сўзлардан бошқа ҳеч нарса демайди. «Мен — Ер» дегани нима бўлди экан?

Яна қални бугдойзор майдони бошланди. Унинг нариги томонида Крайск қишлоғининг уйлари кўринарди.

Алешканинг кўнглига гулгула тушган, гўё... қулоғида: «Мен — Ер! Мен — Ер», деган сўзлар ҳамон жарангларди. Энди оёғи тағида тупроқ эмас, қумликдан кечиб борарди. Уни сойликка ўша пайтда ёғиб ўтган жаладан ҳосил бўлган ирмоқ оқизиб келган бўлса керак. Тўсатдан йўл женгайиб қолди — унга арчазордан оралаб Ходок қишлоғига олиб борадиган йўл қўшилганди... Алёшка яна чарчади...

У Ходок қишлоғи йўлида немисларни кўриб қўрқмади. Тўсатдан унинг хаёлига кеча онасининг «қара, яна адресини йўқотиб қўйма», деган гаплари келди-ю, дарҳол иккала қўли билан кўйлагини, иккала хат турган жойни маҳкам кўксига босди. Немисларни кўриб, югура кетдими ё жойида миҳланиб қолдими, эслолмасди. Ўзига келганида оёқларини аранг судраб бораётганини пайқади.

Немислар етти киши эди, Алёшка бунга яхши эслади. Ҳаммаси пилотка кийган, қўлларига автомат. Фақат олдинда бораётган немис пилоткасиз ва қўлида кичкинагина қора тўппонча тутганди... Улар ҳеч нарсага эътибор бермай, Ходок йўлидан шошиб боришарди. Немислар Алёшкани кўрган бўлсалар ҳам индамай кетаверишди. Ҳатто ўзларича одатдагидек алланималар деб алжирашмади ҳам, фақат югурганча, йўлни кесиб ўтиб, экинзорга яширинишди — улар Крешчанкани айланиб ўтиб, тўғри йўл билан Сушқовога суриб қолишди. Улар қандай пайдо бўлишган бўлса, шундай ғойиб бўлишганди.

Алёшка нафаси оғзига тиқила бошлагунга қадар йўлдан чопиб борди. Кейин тўхтади: Крайсккача ҳали узоқ. Қабристонга етиш шунчалик қийинми: яна кўздан ғойиб бўлди-я...

Агарда почта Артюховичда бўлса, телефон ҳам бўлади, деб ўйлайди у. Кошки Крешчанкага телефон қила олса... Кейин у йўлда телефончи қизин эслади.

Ўша ёқда, ҳозиргина немисларни кўрган жойда ўқ узилгани эшитилди. Ўқ товушлари гўё Алёшкага узоқдан — Ходок қишлоғи йўли томонидан келганга ўхшайди.

«Улар қочиб кетишлари мумкин... Сушқоводан кейин ўрмон бошланади, у ерга етиб олишса, тамом. Бизникилар эса Крешчанкада. Хатни бўлса қайтишда обориб, ташлайман. Қоронғи тушса ҳам майли, қўрқмайман!»

У қоқила-суқила орқага югуриб кетди.

Назарида у анча олислаб кетганди... Эҳтимол шу

пайтда у яхуднийлар қабристонига етиб олган бўлармиди?

Югуриб ҳориган Алёшка тўхтаб нафас ростламоқчи бўлди. Энди ўша сариқ тош ҳам, телефончи қиз ҳам орқада қолиб кетганга ўхшайди. Атрофга аланглаб, ўзини сойликда кўрди.

Кумда нағал қоқилган этик излари кўринарди.

«Ўн беш... Ўн тўққиз...— Алёшка, бу ердан қанча одам ўтганлигини санамоқчи бўлди-ю, адашиб кетди.— Бу ердан биров бутун қишлоқнинг сигирларини ҳайдаб ўтганга ўхшайди-я...»

У сариқ тош олдига ҳадиксираб яқинлашди...

Бу ерда ҳеч нарса ўзгармагандек эди. Аппарат солинган қутн ҳам ўша ерда, ёнида яп-янги пилотка ётарди. Ҳарбий формадаги қиз ҳам ҳамон тиззалаб ўтирар... фақат нима учундир телефон трубкасини қўлидан тушириб, бошини тошга энгаштирган эди. Қалин малла сочи пешонасига тушиб юзларини бекитганди.

Алёшканинг оёқлари қалтираб кетди. У шундоқ тошнинг ёнига яқинлашиб йўталди.

Ҳеч ким индамади. Атроф жимжит. Кейин қасрдир Крайск томонда самолётларнинг гуриллаган товуши эшитилди. Алёшка ўша ёққа, қабристон томонга қарайди...

Қизил ва кўк симлар шундоқ тошнинг олдида кесиб ташланган эди.

Шунда Алёшка Амеляннинг, агарда бирон бир нарса бўладиган бўлса Крешчанкага, бизникилар турган жойга югуриш керак, деган сўзларини эслади. Эслади-ю, ўша заҳоти югуриб кетди.

Крешчанка ўрмонига қараб чўзилиб кетган ясси дала узра аста-секин туман тушиб келарди. Алёшка ҳамон югурар, шу югуришда атрофдаги нарсаларни илғамай борарди...

Алёшка ногоҳ кимдир кўйлагининг ёқасидан қаттиқ тортганини ҳис қилди: кейин юмшоқ хашак устига йиқилгандай, тапасига паншаха қадалгандай бўлди. Қизик, негандир Алёшканинг ҳеч қасри огримасди ҳам, йиғлагиси ҳам келмасди...

Кейин у тўсатдан қўйиндан хатлар тушиб кетганини сезди. У хатларни олгиси, жуда-жуда олгиси келди. Аммо боши узра яна чивинлар гингиллай бошлади. Улар бутун осмонни қоплаганди... Кўзларига ҳеч нарса кўринмасди...

Кейин... ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди.

ТУШЛАР

ПОЛИЗ ЭТАГИДАГИ МАЙСАЗОР

Майсазор шундоққина томорқамиз этагидан бошланади. У ерга бориш учун полизимизни босиб ўтиш керак. Ҳовлидан югуриб чиқиб девор ортига ўтсанг, кўзинг оппоқ қор уюрларидек қилт этмай турган тўп-тўп булутли чеки-чегараси кўринмайдиган бепоён осмонга ўшади, уфқ томонда кўкариб кўринган кунгираддор ўрмонга нигоҳ ташлардинг — шунда оёқларинг сени ўз-ўзидан ям-яшил майсазорга бошлаб кетади. Босила-верганидан қорайган уват икки томонда чўзилиб кетган картошка пайкаллари орасидан ўтади. Картошка иккинчи чопиқдан чиққан, палаги ерга соя ташлаб қолган, шохлаб, гуллай бошлаган. Бўйчан кунгабоқар ҳам гулга кирган, гўёки у майин табассум қилиб турганга ўхшайди. Асаларилар галаси ғиж-ғиж, гулдан-гулга кўчиб ғувиллайди. Ҳавони тутган исини айтмайсанми! Полиздан шунчалик ўткир ҳид келадики!.. Нам ернинг тафти кўтарилади, шохлай бошлаган ёш картошка палаги ҳид таратади, қовоқ, кунгабоқар, пиёз, саримсоқ-пиёз бўйи димоғингга урилади... Ҳаммасидан кўра ўткир ҳидлиси — ошқўк. Айниқса пуштага яқинлашсанг — пушталар шундоққина майсазорнинг этагидаги пастқам ерда бўлганидан энг қуруқ келадиган ёзда ҳам намчил бўлади — ҳиди димоғингга гуп этиб уради. Бу ердаги пушталарга заҳматкаш онам нималар экмаган дейсан! Шолғом, сабзи, карам, лавлаги, бодринг, помидор, ошқўк... Бирон қарич ҳам бўш жой йўқ, қаёққа қарама — кўм-кўк, сабзавотлар барқ урган. Палаги ёлғизоёқ уватга ўрмалаб чиққан йўл-йўл тарвуз етилиб тарсиллаб шира йиғиб ётибди. Маккажўхори сўталари соқолини қуёшда қуритяпти... Нўҳат, ловия дуккаклари тўлишиб, нақ кўз ўнгингда пақиллаб ёрилади... Кўкнори-чи, кўкнори, гуллашини кўрганмисан! Қайфиятинг қандай бўлишидан қатъи назар, беихтиёр томоша қила бошлайсан, томоша қилмай ўтолмайсан. Тўхтайсан ва бутун дунёни унутасан: гўзалликка мафтунлигингдек, биллурдек шэфф, тиниғу нафис тусли анвойи гулларидан кўз узолмайсан, кетолмай қоласан. Ҳозиргина шабнамда чўмилгандай оқ-оппоқ кўпикдек, қонга ботгандек оловранг, бамисоли тимқорадек — тўқ-кўк, кулрангу хўкимтир, оч-қирмизи... Яна, яна кўплаб номи йўқ, ноёб ва нодир

товланишлар. Гуллар нозик яшил оёқлари узра аста тебранади, барглари дардчил шивирлайди ва худди кимдир ўзи кўзга кўринмай туриб ажиб нақшин рўмолларни устма-уст тўшаётгандай кўз ўнгингда ранг-баранг маъсум бир гўзаллик сузади. Бу ердан узоқлашганингда ҳам кўкнори гуллари кўз ўнгиндан ўчмайди.

Ана шунда бирдан майсазорга келиб қоласан. Мўъжазгина, лекин хонтахтадек теп-текис. На дўнглик, на ўнқир-чўнқир бор. Бу ер ҳам гулларга, рангларга бурканган. Ҳар тарафда сап-сарик айиқтовон, нимяшил учли гажак ўтлар, оппоқ мойчечак, нақ толзоргача шундай, ер бағирлаб ўсгач қалин толзор эса пўпанак босган каттагина ботқоқни девор каби тўсиб туради. Майсалар орасида тиним билмас чигирткалар чириллайди, борлиқни жаранглатиб юборади. Табний, бу ерда ҳам ис таралади, лекин полизнинг эмас, балки майсаларнинг, асалнинг ис.

Майсазордан ҳам илон изи сўқмоқ ўтган, ботқоқзор томонга. Лекин мен ҳеч қачон бу сўқмоқдан боришга ошиқмайман. Чапга буриламан-да, майса гулларидан ола-чалпоқ тусга кирган чечакзор денгиз узра тарвақайлаб шохлаган эман сари юраман. Ҳар томонда ўт-ўлан қийғос ўсган, елкамга етади. Қўлларимни худди шўнғимоқчи бўлгандек олдинга чўзганча кетавераман, ям-яшил майин ўтларнинг менга беозор йўл очиши, эгилиши ва яна оҳистагина шувиллаб қайтадан ўз ҳолига келишини кўраман...

Эман ёнида тўхтаيمان, бўйнимни чўзиб қуюқ шохлар, нақшин барглар орасидан кўзга ташланадиган осмон бўлаклари, парчаларига қарайман — у мовий эмас, қандайдир нимяшил, шишасимон бўлиб кўринади. Эҳтимол, шундай туюлар, негаки бутун атроф ям-яшил барглар, майсалар, полиз, буталар...

...Бегона юртларда, Неметчинада бу майсазор қанчалик тез-тез тушимга кириб турганини қўяверасиз! Тунда уйғониб кетаман — кўксим ўртанади, уйимда, ватанимда, она қишлоғимда, ўша полиз этагидаги, ҳар ёзда дастурхондек ранго-ранг гуллардан жилваландиган кафтдек теп-текис майсазорда бўлгим келади...

Елкадаги чандиқ

Уруш йилларида озмунча хўрликлар тушмади бошимга. Лекин ҳар сафар нимадандир кайфиятим бузилгудек бўлса тушимда Неметчина йўлида биз болаларни

фашистлар ота-оналаримиз бағридан юлиб олгани ва тиканли сим ортига ташлагандаги манзаралар кўрина-верадн...

...Майда куз ёмғири севалагандан-севалаяпти. Нам суяк-суягимгача сингиб, шу қадар совуқотдимки, лабимни қимирлата олмайман. Аъзои баданим безгак тутгандек қалтирайди, занглаган тиканли сим олдида ялангоёқ, туриб, томи йўл-йўл соқчилик будкаси панасига биқиниб олган немисдан кўзимни узмайман. Акаларим, укаларим ҳам ёнимда туришибди. Улар ҳам жиққа ивишди, юзларидан, қулоқларидан, энгақларидан ёмғир оқиб тушяпти. Лагерь очиқ майдонда жойлашганига ажабланмаса ҳам бўлади. Яширинадиган жой йўқ, шунинг учун сим девор ёнида туриб соқчидан кўзимизни узмаймиз. Соқчининг ёши ўтиб қолган, картошкадай бурни гезариб шишиб кетган, оғзи катта, қулоғига етгудек...

Соқчининг лабида қандайдир табассум шарпасини илғадим ва тўсатдан, хаёлимга қайдан келганини шу вақтгача билмайман, гўё у бизга ачинаётгандек туюлди, башарти қочгудек бўлсак бизни тутиб олмайди, орқамиздан ўқ узмайди деб ўйлабман. Шу хаёлда ерга ётиб, тиканли сим остидан ўрмаладим...

Ҳар сафар тушим шу ерга келганда уйғониб кетаман...

...Сим остидан чиқиб қаддимни ростладим-у, кўз олдимда ўткир, ялтироқ дудомани кўрдим. Масхараомуз кулгидан қийшайган оғиз нималардир дерди. Лекин мен ҳеч нарсани эшитмадим. Бошимни елкаларим орасига тортдим ва...

...Ҳарчанд уринмай, кейин нима бўлганини сира эс-лолмайман...

Энди қачон ечинмай хотиним билан ўғлим елкамга қарашади ва бунақанги катта ва кўрқинчли чандиқ қаердан пайдо бўлган деб сўрашади. Ўзим эса чандиқни бирон марта ҳам кўрмаганман, унинг қачон ва қандай пайдо бўлганини ҳам билмайман.

Фақат бир нарса — ўша тиканли симтўсиқ, ёнида фашист соқчи билан тўқнаш келгач бир ой чамаси ҳам-маёғим дока билан ўраб-чирмалган аҳволда қимир этмай ётганим эсимда...

Самодаги қушча

Урушдан кейинги дастлабки йилларда қишлоғимизда ўрта мактаб йўқ эди — уни гитлерчилар барча уй-

жойларга қўшиб ёқиб юборишган эди. Бешинчи синфдан шаҳарда ўқишимга тўғри келди. У ерда мен эски ёғоч уйда яшардим. Бино ҳар тарафдан тошу гиштин иморатлар билан ўралган эди. Шунинг учун деразаликка қуёш нури сира тушмасди. Уй доимо ярим қоронғи, бегим ва байрам кунлари жимжит бўларди. Бу жойга камдан-кам биров кирар, ҳеч ким сукунатни бузмас эди. Уй эгаси билан бекаси ёлғиз яшар эдилар. Уларнинг икки ўғли урушдан қайтмаган, ёлғиз қизлари эса аллақандай ишга ёлланиб, Қримга кетган, ўша ёқда турмуш қурган. Уй эгаси билан бекасининг шарти кетиб, парти қолган эди. Баъзан хўжайин — собиқ, будённийчи — қизил отлиқ кечалари ухлаб ётиб тушида «Тачанка»ни куйлаб қолар, «ура» деб қичқирар, қуролдош дўстларини ҳужумга ундар эди. Шундай пайтларда уйғониб кетиб, бека Палажка жонҳолатда силтаб-жавраб чолини уйғотишга уринаётганини эшитаман, сўнг улар шивирлаб суҳбатлашишади — менимча, ёшлик даврларини, қизлари, ўғлонларини эслашади... Юрагим зардобга тўлиб кетади. Уйимни, ота-онам, оғанимларим, мактабдош дўстларимни, далаларимизни, майсазорни соғинаман... Баъзан ёлғиз каравотим қўйилган хонада қолишга сабрим етмайди. Ниманидир, усиз яшаб бўлмайдигандек, нарсани йўқотгандек бўламан, ўйлайвераман, ўйлайвераман, нимани, қачон йўқотган эканман деб хотирамни кавлаштираман... Юзимни ёстиққа босганча шаҳардаги ўқишни тугатадиган вақтларимни, ана ўшанда уйимга қайтишимни орзу қиламан... Ҳолбуки... йўқ, йўқ, қишлоққа, ота-она ҳузурига қайтиб нима қиламан, қишлоқда нима бор менга?.. Яхшиси жўнайман — олис-олисларга, дунёнинг нариги чеккасига, далалари, майсазорлари бизникига ўхшамаган, қуёш ўзгача нур сочадиган, пальма, бамбук ўсадиган, бананлар, апельсин, лимонлар пишадиган номаълум ўлкаларга самолётда учиб кетаман...

Ғам-алам, сиқилиш, хом хаёллар бутун куз ва қиш мобайнида миямни тарк этмади, кунлардан бир куни қишлоғимга, уйга бордимۇ ҳаммаси ўтди-кетди. Эсимда баҳор чоғи эди. Кўчаларда жилғалар бир-бирини қува-лашиб оқар, бўртиқ куртаклар димоқни қитиқловчи ҳид таратар, борлиқ қуёшнинг илиқ эркаловчи нуридан маст эди. Гоҳ ерга шўнғиб, гоҳ осмонга отилиб, тўрғай чаҳ-чаҳ урарди. Бошимни кўтариб баҳорнинг қанотли элчисига қарадим — шу пайт миямга яшин урилгандек бўлди: ахир, ахир, уёқда, шаҳарда мен учун етиш-

маётган нарса бепоён кенглик, само экан-да... Сиқилишим ғам-андуҳга тўлишим ҳам худди шундан эди...

Кенглик! Осмон! Оғушида бўлсанг уларни сезмайсан. Бўлмаса-чи, соғинасан, интиласан, уларсиз яшашга дош беролмайсан. Улар қанчадан-қанча хаёлларимни булутларга қўшиб номаълум олисликларга олиб кетди! Уша ерда, мусофирчиликда, Неметчинада, кейинчалик бу ерда, уйда, қишлоқда яшаётганимизда ҳам шундай бўлди. Нақадар оғир бўлмасин, қанчалик азобланмай, олисларга, осмонга тикиламан — дилгир кайфиятим майин шаббодадан поклангандек енгил тортади, ҳаётга муҳаббат, ўзимга ишонч, хотиржамлик уйғонади...

Эҳтимол, шунинг учун ҳам кенглик, мусаффо самонинг ҳудудсиз мовий кенгликлари тушимга бот-бот кираверар...

Шундай ҳам бўладики, ўзимни ана шу кенгликда, мовий самода, юксакликда кўраман. Жажжигина, зигирдеккина қушча мисоли, қанотларини қоқиб-қоқиб олислаётган, олис мовий кенглик сари узоқлашаётган, учаётган, парвоз этаётган қушча ўрнида кўраман ўзимни...

Надя

...Бугун у хотиним ёнида ором олиб ухлаб ётган чоғимда келди, тушимда. Ун беш ёшли беғаму беташвиш қизалоқ, ориққина ва ниҳолдеккина бўлиб келди у, гулдек қоматини чирмаган енгилгина гулли кўйлақда эди, мен уни қучдим, ўпдим, у эса эркаланиб пинжимга суқилди ва муғамбирона табассум қилди. Мен уялганимдан ўнғайсиз аҳволда қолдим. Хотиним, ўғлимни кўз олдимга келтирдим, башарти улар мени мана шу қиз, Надя билан жўргудек бўлишса не хаёлга боришлари мумкинлигини ўйладим. Кўнглимнинг аллақаерида туғилган майл аста-секин қатъийлаша бошлади. Ортиқ хотинимни алдай олмайман, бу қизни, Надяни севаман, шу боис фақат у билан яшайман; хотиним билан эса ажралишга, ўғлимни ташлаб кетишга тўғри келади... Сўнгра, фақат тушдагина бўладиган ҳодиса рўй берди — Надя билан таксига ўтирдик-да, шаҳар ташқарисига, ўрмонга равона бўлдик. Чорраҳада милиционер таксини тўхтатди. Ҳайдовчининг гувоҳномаси йўқ экан. Надя икковимиз машинадан тушдик. Рўпарамизда нигоҳ етганча дала, майсазор ястанган. Дала ҳам, майсазор ҳам гулга бурканган. Биз гуллар узра оҳиста қадам

ташладик. Узоқда буралиб-буралиб оқаетган кўм-кўк дарё ва қуёшнинг катта, қизил гардиши осилиб турган томонга юрдик...

Қайта-қайта қучоқлашдик, ўпишдик. Надя ўйноқи ва нозли табассум қилиб, ўзининг катта кўзларини шу қадар меҳрибонлик, самимийлик ва садоқат билан менга тикдики, нима қилишим — Надя билан кетаверсамми ёки тўхтаб уни гуллар, майсалар устига ағанатиб эркаласам ва бутун дунёни эсдан чиқарсамми — билолмай қолдим.

... Уйғониб, анча вақтгача хотинимнинг пишиллаб ухлашига қулоқ солиб ётиб, бу ногаҳоний тушимни ўйладим. Нега энди Надя ҳадеб тушимга кираверади? Яна қай тарзда денг! Ахир уни унутиб юборган бўлсам, ҳатто ўн йиллардан буён хаёлимга ҳам келтирмасам. Эслашга арзигулик ҳеч нарса йўқ. У билан ош-қатиқлик жойим бўлмаса. Гоҳи-гоҳида у колхоз молхонасига келар, онасига сут соғишда ёрдамлашар, мен эса акамнинг ўрнига сигирларни боқар эдим. Жазирама айни забтига олган пешин чоғи зовур ёқасидаги эманнинг соясида Надяни томоша қилардим — у чўнқайиб ўтириб, худди катталарга ўхшаб чаққон сигир соғар, оппоқ сут оқ алюмин идишга тизиллаб тушар эди. Менинг қараётганимни сезса унинг чиройли юзлари қирмизи рангга кириб товланиб кетарди...

Бир куни клубдан икковимиз қайтдик. Бирга бўлиш истагимиз борлигидан эмас, балки йўлимиз бирлиги туфайли ҳамроҳ бўлдик. Ҳаво дим, ёмғир ёғадиганга ўхшарди. Урмон ортидан момақалдиروқнинг бўғиқ гумбурлаши эшитилиб турарди. Мени ҳам, Надяни ҳам ухлагимиз келаётганди, шунинг учун скамейкачага ўтириб, гаплашдик чоғи. Нима ҳақда ҳам эди-я? Назаримда, ундан-бундан, шундай пайтларда эсга тушадиган гаплардан суҳбатлашдик. Бу орада момақалдироқ яқинлашиб қолди, нақ теламизда гумбурлади. Ҳар сафар аввалгисидан қаттиқроқ гумбурлайверди. Яшин чақнаб атроф ёришиб кетди — кўз қамашди. Худди челақдан ағдаргандек, шариллаб ёмғир қуйиб берди.

Камзулимни ечиб, Надянинг елкасига ташладим.

— Ўзинг ивиб кетасан-ку, — деди у.

Мен Надяни қучиб, камзулимни икковимизнинг елкамизга ёпдим. Бироқ бир-биримизнинг пинжimizга кириб ўтиролмадик — эшик очилиб, Надянинг онаси кўринди. У овоз чиқариб хўрсинди, хурсанд бўлиб, «худо етказди бу обираҳматни» деди, кейин Надяни чақирди:

— Шунча ивиганинг етар, кириб ухла.

Узи чақиряпти-ю, биз томондан кўзини узмайди, қизининг ким билан ўтирганини билмоқчи бўлди шекилли. Мен эса, негадир, таниб қолмасин деган хавфда юзимни ўгириб олдим. Йўқ, қўрқмадим, уялмадим ҳам,— шунчаки, Надянинг онаси мени танисмай қўя қолсин деган ниятда шундай қилдим...

Орадан бир йил, эҳтимол икки йил ўтди, мен қишлоқни бутунлай тарк этдим. Ҳаёт чархпалаги мени ўз домига тортиб кетди. Университетни тугатдим, уйландим. Ўғил кўрдик...

Надя ҳам турмуш қурди. Ҳамқишлоғи Савастей Свириденко деган йигитга тегди. Ўғил-қизли бўлди. Савастей, қишлоқдагиларнинг таъбирича, «айниб қолибди», бир куни кайфда деворда осиглиқ турган милтиқни олиб чиқибди-да, югурганча майсазорга бориб, ўзини отибди. Сабаби на хотинига, на одамларга маълум денг. Надя уч йил болалари билан ёлғиз яшабди, сўнг-ра қандайдир келгинди киномеханик билан топишибди. Ундан яна икки бола ортирибди. Киномеханик ҳам Надя билан кўпам яшамай аллақачон жўнаб қолибди. Маош олгани районга кетиб, қишлоққа қайтмаган эмиш. Надя энди тўрт бола орасида сўппайиб қолибди...

Ёз ойларидан бирида қишлоққа бордим. Онам билан кўчада кетаётганимизда йўлимизни семиз бир қишлоқни аёл кесиб ўтди, юбкаси тўпиғига тушган, эгнида ямоқ пахтали камзул, ўт тўла тўрвани орқалаб олган. Ҳарчанд тикилмай, уни таний олмадим. Аёл менга бепарво, эътиборсиз қаради, унинг кўзларида таънадан бошқа ҳеч қандай маъно йўқ эди. Саломлашмади ҳам, ҳовлига кириб кетди. Мен унинг кимлигини онамдан суриштирдим.

— Свириденчиҳа Надя-ку. Наҳотки танимадинг?— хайрон бўлиб сўради онам.

— Йўқ, таниганим йўқ.

Онам хўрсинди.

— Ҳа, қариб қолди, шўрлик... Ажабланадиган жойи йўқ,— ахир ёлғиз ўзи тўрт болани боқяпти...

Беихтиёр ҳў-ў ўша новдадек нозик Надяни, скамейкачада ўтирганимизни эсладим. Ғалати бўлиб кетдим.

Қишлоққа неча бор келмай, тўрт болали Свириденко Надя яшайдиган уй ёнидан йўлим тушса негадир, ўзим ҳам билмайман, ерга қараб ўтаман.

...Мана бугун тунда Надя яна тушимга кирди... Уни қандай эсласам, ўшандай бўлиб кирди тушимга. Дафъа-

тан кўрган тушимни ўйлаб ётиб юрагим эзилиб кетди. Нега шундай бўлди, Надяга ёрдам беришни лоақал бирор марта хаёлимга келтирмаганим учунми, ёхуд кўнглимнинг аллақайси бурчагида Надя ҳақидаги хотира мухрланиб қолгани, буни на хотиним, на ўғлим ҳеч қачон билишмаслигини ўйлаганимданми билмадим... Ўз навбатида у — Надя ҳам тушимга киргани, тушимда бўлса-да, уни деб хотиним ва ўғлимдан воз кечишга аҳд қилганимдан бир умр беҳабар қолади...

...Эрталаб одатдагидек ўрнимдан туриб, жисмоний тарбия билан шуғулландим, қаҳва ичиб, ишга жўнадим. Ҳеч қанча ўтмай кўрган тушим хаёлимдан кўтарилди-кетди.

Фақат кўнглимнинг ўша энг пинҳоний бурчагида кимнингдир олдида жуда-жуда қарздорлик, айбдорлик ҳисси сақланиб қолди...

ОТАМ ҚАБРИДАГИ ХОЧ

Қарийб йигирма йилдан буён шаҳарда яшайман. Қишлоқда ҳам шунча йил яшаганман. Лекин хаёлга чўмсам шаҳарга кечагина келгандек, уйим бу ерда эмас, балки ўзим туғилган, онам яшаётган, отам яшаётган қишлоқдадек туюлади. Ҳар куни эрталаб мен яланг-оёқ югуриб чиқиб баргларга инган муздек шудрингни силкиб туширадиган ҳовли, снгирларни, чўчқа, ғозларни ўзим боққан ўтлоқ, ўзим мева, қўзиқорин терган ўрмон — ҳаммаси ўша ёқда... Уёқда ҳамма менга қадрдон мен ҳам ҳаммани танийман...

Тўрт йил бурун отам қазо қилди. Уйдан узоқда, область касалхонасида ёлғиз жони узилди. Биз, унинг беш нафар ўғли, ҳар биримиз ўзимиз билан овора эдик. Уша баҳаво сентябрь кунларининг бирида ҳаммамиз учун қадрдон, меҳрибон отамиз дунёдан ўтиши мумкинлигини ҳеч қайсимиз хаёлимизга ҳам келтирмабмиз. Билганимда эди, ҳар қанча юмушимни ташлаб етиб борардим. Гаплашардим, сўнгги сўзларни жоп қулоғим билан тинглардим. Унинг нуроний юзини, шури сўнмаган кўзларини кўрган бўлур эдим. На илож, пушаймон доимо кечикиб келади. Ўзингни сира кечирмайдиган вақтлар бўлади. Отамнинг ўлими — ҳаётимдаги ана шундай дамлардан бири. Ҳали-ҳануз отамни кўз ёшисиз хотирлай олмайман. Айниқса, умрининг энг сўнгги дақиқаларида менга хат ёзганини эсласам кўнглим тўлиб

келаверади. У хат менга етиб келмади, мен ўқий олмадим — отам янглишиб бегона уй номерини ёзган экан. Хат касалхонага қайтиб борибди, бироқ, жўнатувчиси топилмагани учун ташлаб юборишибди... Сўнгги мактубида отам менга нималарни айтган экан?... Афсуски, бу мен учун абадий қоронғи бўлиб қолди...

Отамни дафн этишга етиб келган куним ҳам, кейин ҳам шундай туюлаверди: баланд дарахт ўсган, унинг паноҳида мен, акаларим униб вояга етдик. Энди ўша дарахт қулади...

Биз болалар, қариндош-уруғлар дафн маросимида йиғилганимизда мен илк бор улгайиб қолганимни сездим, акаларимнинг ҳам. Йиллар сезилар-сезилмас елдек ўтиб кетди. Отамнинг вафоти билан бирга биз — унинг фарзандлари, жуда қимматли, қанчалик истамайлик, қайтариб бўлмас бойлигимиздан жудо бўлдик. Ушанда ўйлаган эдим: «Онамизни худо асрасин-да, акс ҳолда бизларни уйда бир дастурхон атрофига ким ҳам жамлай олади. Башарти йиғилган тақдиримизда ҳам — отасиз, онасиз оила бўлармиди...»

Ота-онамиз дунёдан ўтиши билан ўзимиз туғилиб ўсган уй ҳисси, илгариги қондошлик ҳиссини йўқотамиз.

...Отам қабрига қўйилган хоч сира тушимга кирмаган. Отам менга йўллаган, лекин уни кўриш, ўқиш менга насиб этмаган хатни ҳам тушимда кўрмайман. Аммо-лекин аҳён-аҳёнда отамнинг ўзи тушимга кириб қолади. Ҳаракатчан, хушчақчақ, барчадан миннатдор... ҳаётда сира ҳам кўрмаган бир кайфиятда намоён бўлади...

Туш кўраверишдан безор бўлсам, нима қилишни яхши биламан — вокзалга бораман-да, уйга, ўзим туғилган, урушгача ва ундан кейин яшаган қишлоғимга жўнайман. Она-Ерга таяниб мадад олган Антей сингари янгитдан куч-қувватга тўлиб, киндик қоним тўкилган масканларга қониб-қониб боқиб даво топаман, анча вақтacha туш кўришдан халос бўламан...

Ҳа, ҳа безовталиқ, мусибатлардан жароҳатланган болалигимни тушда кўраверишдан халос бўламан...

АЛЕКСАНДРА БУВИ

Кўпинча одам қариганда ёш боладек бўлиб қолади, кексалардан ҳам, болалардан ҳам кўз-қулоқ бўлиб туриш керак дейишади. Лекин қариллик ҳам ҳар хил бўлар экан.

Александра буви ўзининг неча ёшдалигини аниқ билмайди. Унинг айтишича, одамлар ялангоёқ юрмайдиган пайтларда туғилганмиш. Агар шу чиндан бўлса, у қиш чоғларида таваллуд топган бўлиб чиқади. Аммо, қайси йили? Буни ҳеч ким билмайди. Бурноғи йили Гадуся бобо тириклигида ҳисоблай-ҳисоблай шундай хулосага келганди: «Мен салкам юзга кирдим, темшаллик Герасимович тўқсон учга қараб кетди, симоновичлик Горбель эса ундан олти ёш кичик, мендан қарийб ўн ёш кичик. Сен, Александра, Горбелдан уч йил кейин туғилгансан. Демак, ёшнинг саксон олтида бўлиб чиқади».

Ҳар хил эҳтимоллар ўз йўлига-ю, аммо ким ҳам Александра бувини қарилликда мияси айниб, бошқаларга даҳмаза бўлди, деб атай олади? Аксинча, буви истаган кишига ўзининг питраклигидан қарз бериши мумкин. Қишлоқдагилар у ҳақда: «Александра буви чаққи эмас, ёши саксондан ўтган бўлса ҳам, тўю томошаларда рақс тушиб беради. Сочига оқ оралаган бўлса нима қипти? Унинг ашулаларини эшитинг, сира қариллигига ишонмайсиз», — дейишади.

Ҳа, Александра буви яшаяпти. Яхши одам яшайвераркан.

— Саксон йил яшаш бир ҳисобдан кўпдек туюлади. Мундоқ ўйлаб кўрсам, дунёга куни кеча келгандекман... Шу денг, қариялар ҳикоя қилиб беришларича, бир куни бир кампирнинг жонини олгани Азроил келибди. Деразадан мўралаб: «Ҳой кампир, эшикни оч! Етти ухлаб тушингга кирмаган меҳмон келди», дебди. Кампир картошкани зарарли қўнғизлардан тозаллагани томорқага чиқса, Азроил ҳам, хап сеними, дебди-ю, томорқага йўл олибди. Кампир ўтлоққа бориб, пичанни гарамлашга киришса, Азроил ўша ерда ҳозир эмиш. Бундай қараса, кампир уйи олдида куймаланишиб юрганмиш. Азроил ўтлоқни ташлаб, кампирни ўз ҳолига қўйиб ортига учиб кетмоқчи бўлиб турган экан, бир ўспирин йигит: «Чалғи кўтариб келганингдан кейин нега қаққа-

йиб турибсан — бошла ишни!»— деб туриб олибди. Ишлайвериб тинка-мадори қуриган Азроил қош қорайганда нақ эмаклагундай сурғалиб, амаллаб кампирнинг пиллапоясигача етиб келибди, бироқ азбаройи чарчаганидан остона ҳатлаб хонага киролмабди. Шу ернинг ўзида уйқуга кетибди. Тунда уйғониб, деразани чертибди: «Ҳой кампир, эшикни оч!» Кампир бўлса аллақачон томорқада иш бошлаб юборган экан,— Александра буви ҳикоясини тугатиб, кулди:— Мана шунақа гаплар, қадрдонларим! Азроил кампирнинг жонини ололмабди, ололмайдди ҳам!

Йўқ, нима десапгиз деиғ-у, Александра бувидек одамни излаб тополмайсиэ!

Шуниси қизиқки, ҳар куни уни ўриндиққа жойлашиб олиб, ўтган-кетганларни, чор-атрофда бўлаётан воқеаларни кузатиб ўтирадиган ўзи қатори кампирлар орасида камдан-кам кўрасиэ. Тўғри, баъзан уларнинг қарлик, ҳақидаги нолишларини эшитиб ўтирарди, ўзи ҳам икки оғиз зорланиб қўяди-ю, аммо ўша заҳотиёқ бир гап билан ҳаммани лол қолдириб: «Э, нималар деб алжияпман ўзи, ахир қариллик ҳузур-ҳаловат, эмаслиги, ёшлик бир умрга берилмаслиги кундай равшан гап-ку...»,— дерди-да, яна уй юмушларга уннаб кетарди.

Кунбўйи ишлаб (у ёлғиз яшарди), оқшом пайтлари ошхона билан уйининг чироқларини ёқиб қўярди-да, (унинг ҳам кулбасида одам яшашини билиб қўйишсин!), пачь тепасига чиқиб олиб, бўм-бўш каравотларга, девордаги фотосуратларга тикилганча ўйга толар, аста мудраб кетарди. Ярим соат ўтар-ўтмас уйғониб, хонада гимирлаб қолар, печдаги ўтни титиб, тепасини беркитарди-да, каравотга чўзиларди. Тонг отиши билан яна юмушларига уннаб кетарди.

Гоҳо бригадир кўчадан ўтаётиб ундан:

— Омонмисиз, Александра буви? — деб сўрарди.

— Омонман, омонман! — дерди буви кулиб.

Кунлар шу тахлит майда-чуйда ишлар билан ўтаверарди. Сўйг... яна баҳорнинг қисқа оқшомлари... Александра буви бундай кезларда хаёлга бериларди. Ҳар йили ёзда шаҳардан неваралари келишини интизорлик билан кутарди. Шунда кулбаси нақ бозор бўлиб кетади. Уларнинг ҳар ташрифи бувига олам-олам қувонч бахш этади.

Аммо қишда қийин эди. Оқшом чоғлари ёнбошлаб олиб хаёлининг минг кўчасига кириб чиқарди. Тун эса узундан-узоқ — ниҳояси йўқдек. Бу тарзда ёлғиз

умр кечириш унинг учун зерикарли деб айтсак, бу ёлгон бўларди. Буви ўйларди, ширин хотиралари билан ўз кўнглини кўтаради. Унинг кекса, ҳаловат истаб қолган вужуди зирқираб оғриси-да, кўнгли ёш, гўё энди бўйи етган қизчалардек ширин-ширин хаёллар оғушига чўмади. Баъзан тонг чоғлари уйғониб кетиб, токи қимирлаганича танаси бор-йўқлигини ҳис этолмайди-ю, бошига бўлса ғалати фикр келади десангиз. Худди ўзини ёш, бердамдек туяди... Александра буви шу ёшга кирганини ақлига сиғдиролмасди.

— Аллақачон вақт-соатим битган. Эски қопни ямаб бўлармиди? Аммо Валягинамнинг жужуқлари ёзги таътилда қаёққа боришларию қаерда қолишларини ўйласам, бўлди, бас, амаллаб бу ёзни ҳам ўтказаман-да, уёғига омонатимни топшираман, дейман...

Александра буви ҳеч кимга дил ёрмади-ю, аммо ўзи фаҳмлаб турарди: Бу сафарги қиш унинг кўнглига ваҳима солганди. Бунинг устига кейинги пайтларда алоқ-чалоқ тушлар кўра бошлади. Бир кунни ҳатто тушида товонлари лов-лов ёнаётган, у эса эрта тушган совуқда бети музлаган ердан эҳтиёткорлик билан оёқ учида юриб кетаётганмиш...

Бувининг туши беҳуда эмас экан. Ростдан ҳам ўша йили қиш қаттиқ келди. У шунча умр кечириб бундай аёз сўнгги марта қачон бўлганини эслолмади. Қишлоқда ҳали октябрь байрами бўлмай туриб гупиллаб қор ёғиб берди. Икки кундан кейин шундай шамол турдики, нақ одамни учирай деди. Шундан сўнг янги йил яқинлашиб қолганда ҳам ёлмади. Қишининг жонини ҳиқилдоғига келтирадиган қора совуқлар бошланди. Ҳатто кўчага ҳам чиқиб бўлмай қолди. Одамлар томоқ оғриғию зотилжамга мубтало бўлдилар. Кўп ўтмай, аллақайси шаҳарда тарқалган гриппнинг бу ерларга ҳам келганини гапириб қолишди.

Александра буви ҳам ўзини асрай олмади. Бир кунни тонгда уйғонди-ю, ёстиқдан бошини кўтаролмай қолди. Боши худди тошдек оғир эди. Аъзон бадани аланга оташ бўлиб, бутунлай ҳолсизланиб қолганди. Яхшиямки, бахтига қўшнисини жонига оро кирди: шўрлик ёт демай, бегона демай зудлик билан ўчиб қолган печга олов қалади, қайноқ чой ичирди, ғишт қиздириб, курагига босди, ширин гапи билан кўнглини кўтарди.

— Ўйлай-ўйлай ўйимнинг тағига етолмайман: нега энди сиз, ёлғиз бўлишингизга қарамай, шу уйга бун-

чалик меҳр қўйгансиз! Шаҳарда, Валянинг озода, шинам уйда яшаганингиз маъқулмасми? Еганинг олдинда, емагининг ортингда деганларидай... Невараларингизни, аниқроғи, чевараларингизни бағрингизга босиб ўтирардингиз. Ё нотўғри гапиряпманми, Александра буви? Нима учун шаҳарга ҳушингиз йўқлигига ҳеч тушунолмайман.

Александра буви қўшни аёлнинг гапини ҳам маъқуллаб, дам эътироз билдириб, ўйлай-ўйлай деди:

— Эртага Валямнинг дам олиш куни, келади.

Бир оздан кейин қўшиб қўйди:

— Сенга қандай миннатдорчилик билдиришни ҳам билмай қолдим, Катенька. Худо сиҳат берсин сенга! Умрингдан барака топ, бола-чақангни роҳатини кўр! Мендай кекса кампирни дарддан фориг қилдинг, кўнглимни кўтардинг. Ёлғиз ўзим ўлиб-нетиб, қоламанми дегандим-а! Одам ўзини ўзи биларкан-да! Раҳмат, қўшнижон!

Ҳақиқатан ҳам эртаси куни, пешинда буви айтганидек, Валя келди. Александра буви Валяни ўзи тарбиялаганди (унинг онаси — бувининг қизи туғруқхонада вафот этганди), шунинг учун бўлса керак Валя кампирни кўп йилларгача ойи, кейинроқ гоҳ ойи, гоҳ буви дер, балоғат ёшига етганидан кейин эса буви деб айтадиган бўлган.

Буви билан неvara бир-бирларига жуда ўхшардилар. Валя худди бувининг ўзгинаси эди. У каби баланд, жуссадор, чаққонгина ва гапга чечан эди. Фақат бир оз шошма-шошарлиги ва асабийроқлиги билан ажралиб турарди. Унда бувисининг хотиржамлиги, оғир-вазминлиги етишмасди. Александра буви ҳазилни ҳам, бировнинг кўнглини кўтаришни ҳам ўрнига қўярди.

Одамларга неvarаси ҳақида:

— Парво қилманглар! Бировдан кулиш гуноҳ, шундоқ ҳам шўрликнинг юраги яримта, худо ўкситиб қўйган,— дерди.

Атрофдагилар неvarаси ҳақида сўрашса, истамайгина жавоб қиларди:

— Эри бор эди, ташлаб кетди. Боласи билан қолаверди. Кўп ўтмай, янгисига турмушга чиқди. Ундан ҳам фарзанд кўрди. Униси-ку майли, номардлик қилди, лекин бунисининг ҳам оиласига на меҳри бормиш, на қаҳри... Хуллас, бир эркак-да! Аввалги эри ташлаб кетган бўлса, буниси билан ўзи ажрашмоқчийди, амал-

лаб шаштидан қайтардим. «Ёш бошинга ёлғиз яшаш уят бўлади», деб айтдим. Шукур, яшашяпти!

Александра буви неварасининг яхши маълумот ололмаганига қарамай, куюнчаклигидан, мустақиллигидан қувонарди, яна юрагининг тубида унинг ҳаётида бир нарса содир бўлишини ҳис этиб ташвишланарди ҳам. Шундай бўлса-да, ҳозирги ёшларнинг ҳамма насага ақллари етишини ўйлаб кўнгли таскин толарди.

Баъзан дерди:

— Бундай қараб, ўйлаб қоламан. Қизлик пайтларимни эслайман. Ҳеч қачон бунчалик қийналмаганман. Энди эсласам, тиним билмай хурсанд-шод юрарман эканман, эҳ-ҳа, қанақа замонлар экан! Ишлардим, кулардим, қўшиқ, айтардим. Шундай пайтларда руҳан тушқунликка тушиб бўлармиди? Энди қизиқ замонлар келди. Ҳамма ўзига ўзи ҳоким. Эҳтимол, мен тушунмай қолгандирман?! Ахир мен қачо-он туғилганман. Подшолар бор бўлган даврлар эди шекилли. Гоҳо мундоқ кузатиб, ўйлаб кўриб, ғалати бўлиб кетаман: бир хиллар ўзи ёш-у, аммо гап-сўзи, ақли кексалардек. Баъзи кампирлар: «Илм-фандан бу! Топиб олганлари китоб»,— деб вайсашади. Ҳамма касофат ўшанданмиш. Ким билади дейсиз! Бу ўринда мен ҳеч нарса деёлмайман. Ақлим етмайди. Лекин бир нарсани аниқ-тиниқ айтишим мумкин: ҳозиргилар бизнинг ёшлигимизда ақлимиз етмаган нарсаларни билишади. Аммо уларга нима керак? Сўраб кўр-чи? Бирон нарса дейишолмайди, чунки ўзлариям тушунтириб беришолмайди. Одамлар ўзгариб кетди. Дунё ҳам ўзгарди. Бир ҳисобда уларга ҳам осон эмас. Бирини худди дунёнинг юкини тортиб кетаётгандек... Тортади-ю, мендан биров ўзиб кетмаяптими, деб атрофига алаңглайди... Шунақа. Қари одам гапираверади. Уларнинг сўзини тинглаб, икки қулоғинга қуйиб ол. Аслида-ку, кексаларнинг бу замонга ақллари етмайди-я, бўлар-бўлмас ишга суқилаверадилар...

Ҳар қалай, нима бўлганда ҳам Александра буви невараси келганидан боши осмонда эди. Унинг олдида ўзининг қарилгини ҳис қилди. Ҳатто шу ҳолига қандай қилиб бир ўзи яшаётганидан ажабланди. Шундай эмасми? Мана, уйда туз ҳам, гугурт ҳам қолмабди. Туз куни кеча тамом бўлди. Қўшниси Катяга айтишга кўнгли бормади, шундоқ ҳам уни қанча ташвишга қўйди. Гугурт эса керакмас,— печда ҳар маҳал чўғ топилади.

Александра буви Валянинг айтганларини қилди.

У дам олинг деганди, каравотга чўзилди. Пайтида овқатланди, чой ичди. Хуллас, неварисининг измидан чиқмади. Айни чоқда Валя билан у-бу нарсалар ҳақида суҳбатлашди. Кўпроқ, болалари ҳақида суриштириб, унинг ўзи ҳақида камроқ сўради. Валя ҳам бувисига ҳикоя қила туриб, қишлоқда нималар бўлаётгани, ким дардга чалинди, ким ўлди, ким қишлоқдан кетди, ким келди, ким уйланди, ким ажрашгани билан қизиқди...

Сўнг Валя ҳеч кутилмаганда:

— Гап бундай, бувижон, эртага шаҳарга жўнаймиз. Бу ерда қиладиган ишингиз қолмади. Энди менни-кида турасиз, — деди.

Кампир бу гапдан довдираб қолди:

— Қандай қилиб? Тўсатдан-а?

Валя бувисининг гапини ўзича тушуниб:

— Уйни қулфлаймиз, товуқларни Катя олсин... — деди.

— Одамлар нима дейди: Александра буви қариган чоғида ақлдан озибди. Улимдан қўрқиб шаҳарга қочиб қолибди. Узиям куни битиб қолганини айтувди, дейишмайдимми?

— Шундай бемаъни гапларни айтадиган бўлсангиз, ростдан ҳам ақлдан озибди дейишади.

— Қизим... сен жуда... худди томдан тараша тушгандай...— Александра буви ҳаяжонини босолмасди.

У шу дамда Катянинг сўзларини эслади. «Шаҳарга — болаларингизнинг олдига кетишингиз керак».

Буви кулиб қўйди: «Эҳтимол, ростдан ҳам кекса Шинкевичдай кетворсаммикан? Бечора, бор-шудини сотиб, шаҳарга, ўғлиникига жўнаганди. Кўп ўтмай, автобусдан тушиб келяпти. «Тамом, менга тўғри келмади! Шаҳарга фақат бозор-ўчар ва меҳмондорчиликка борган яхши экан», дейди. Энди ўз уйида сиғинди бўлиб яшаяпти. Мундоқ қараганда уйнинг хўжайини дейсиз, аслида эса ундай эмас: уйни сотиб олган аёл унга бир қарасанг сиғинди, бир қарасанг ижарачи, бир қарасанг адашган ўғил сифатида бошпана берган дейсан... йўқ, қари одамнинг шаҳарга бориб яшаши тутдай тўкилай деб турган уйини янги ерга кўчиршдек гап. Ҳушёр бўлмасанг, йўлдаёқ дув тўкилади у».

Аммо Валя (кампир буни яхши биларди) бир айтиб, кейин унутиб юборадиганлар хилидан эмасди.

— Ана энди! Бўлмағур гап. Ҳозироқ нарсаларингизни йиғиштираман. Айтнинг, нималарни олай.

Александра буви неварасининг шаштидан энди тақдирга тан беришдан ўзга чораси йўқлигини сизди.

Валя ҳамон бувисидан норози оҳангда сўзларди:

— Лоқал меҳмон бўласиз. Болаларим: «Нега бувимиз келмайдилар», деб хархаша қилишгани-қилишган. Мен бўлсам, чунки сизларни яхши кўрмайдилар, ўзларинг ҳам ўлгудай тўполончисизлар-да, деб жавоб қиламан.

— Нега ундай дейсан? Болалар-ку ахир! Ишонишадил... Ростдан ҳам сизларникига бир борсаммикан? Ҳарҳолда, шаҳардан ҳеч бўлмаганда кўнглим ёзилиб қайтар-ку! Ҳойнаҳой уёқдагилар қишлоғимиздаги ишлардан сўрашса ҳикоя қилиб берарман.

— Гапларини қаранг-а?! Уёқда, уёқда...

Эртаси кун илар қишлоқ кўчасидан кетиб борардилар. Валянинг қўлида пишиқ чизимча билан сириб боғланган чамадон ва сумка бор эди.

Александра буви неварасининг ортидан оҳиста одимлар, гоҳо нотекис йўлдан юраётгандек қоқилиб кетар, шодлигидан кўчада учраган киши билан саломлашиб, тушунтириб борарди:

— Шаҳарга кетяпман. Ёшларнинг ҳаммаси шаҳарга боради. Биз, қарияларнинг улардан қаеримиз кам... Ўз ҳақимизни талаб қиладиган пайт келди.

Бувининг бу сўзларини эшитиб кимдир ҳазиллашди:

— Тўғри қиласиз, Александра буви, ўша ёқда сизга бирорта бева чол ҳам учраб қолар...

Шундан сўнг Александра буви учраган кишига:

— Эҳтимол, мени ҳам оладиган чол-пол бордир?— деб айта бошлади.

Кимдир ҳазил қилди, кимдир хафа бўлди, кимдир бувининг ортидан махзун термилиб қолди, лекин ҳамма энди қишлоқ, ҳувиллаб қолишини ич-ичидан ҳис қиларди...

Александра буви шаҳарда сўнгги марта урушдан кейин бўлганди. Ушанда бувига бу гавжум макон кўшни қишлоқдаги икки қаватли, шовқин-суронли уйдек таассурот қолдирганди: хоналари каталакдек, одамлар ҳеч қачон, ҳатто тунда ҳам ёлғизлик нималигини билишмайдигандек эди. Аммо бувининг — бу ҳақда Валя ҳам айтганди — одамлар нима учун бу ерда яшашига, шу ер уларга ёқишига, қишлоқда эса ҳаёт зерикарли эканлигига ақли етарди. Демак, нимадир уларни шу ерга тортиб турарди. Начора, бошга тушганни кўз кўради!

Шуниси қизиқки, Александра буви на нолир, на оҳ-воҳ қиларди. Аксинча, то шаҳаргача йўл-йўлакай ҳаммани кулдириб, кўнглини кўтариб келди. Йўловчи ҳамроҳларининг ҳаммаси буви билан бир умр қадрдондек қуюқ хайр-хўшлашдилар.

Минг квартирални муҳташам бино олдидан ўтиб бораётганларида Александра буви:

— Вой-бўй катталигини! — деди хайрат билан.— Қишлоғимиздаги бор одамлар гараж-паражлари билан шу битта уйга сиғиши мумкин...

Уйга етиб келишгач, Ваянинг болалари азбаройи хурсандликларидан:

— Бувим келдилар! Бувим келдилар! — деб шовқини кўтаришди.

...Александра буви шаҳар шаронтига тез кўникди. Ваянинг болалари унинг ёнидан бир қадам ҳам жилмай, ҳамма нарсани кўрсатиб, ҳаммасини тушунтириб беришарди. Агар шаҳар ҳавоси ғалати бўлмаганда, буви бу ерда бемалол яшаши мумкинлигини ҳис қилди. Энг ёмони қўл урадиган тайинли ишнинг, гаплашадиган одамнинг йўқлиги эди. Ҳар кунни подъезднинг йўлагига ўтириб олиб, бировни ундай, бировни бундай деб гап сотадиган кампирлар эса буvingа ёқмасди.

Александра буви кейинги пайтларда шаҳарда ўзига нима етишмаётгани ҳақида тобора кўпроқ, ўйлай бошлади. Бу ҳақда ўйламасликка ҳар қанча уринмасин, бўлмади. Юраги олдда қолган, атрофи ўрмон билан ўралган қишлоқни кўмсарди. Қалбида ҳар қаёққа тарқаб кетган, аммо ҳеч қачон йиғиб бўлмайдиган қариндош-уруғлари билан бирга бўлиш истаги бор эди. Эҳтимол, бу ҳеч қачон қайтиб келмас ўтмишни соғинишдир? Еки инсоннинг шиддат билан ўтаётган вақтни лоақал бир лаҳза бўлса ҳам тўхтатишга бўлган ожизгина уринишидир? Қим билади дейсиз!

Қишлоқда яшаган кезлари бу хилдаги туйғулар Александра бувини у қадар безовта қилмасди. Балки одамлар бу дунёда умрбоқий эмаслигини англаб, ҳар қандай ақл соҳибни бўлганда ҳам ҳамма ишларни қилиб улгуриб бўлмаслигига тушуниб етганларидан шундай қийналишар, деб ўйларди. Қишлоқда ҳаёт ўз йўлига, қиш-ёз, яна қиш-ёз. Бу ерда эса қиш нимаю ёз нима, фарқи йўқ. Қишлоқнинг аёвсиз қонуни бор: дунёга келдингми, демак, яшашнинг керак. Бунинг учун ҳамма шаронтга кўнишга мажбурсан. Вақти-соатинг етса, омонатингни топширавер. Одамлар ҳам шунга

ўрганиб қолишган: ўзларича яшашади, ишлашади, фарзанд ўстиришади... Бу ердаги одамлар гўё ҳаёт оқимию табиат тўлқинига қарши бош кўтаришгандек...

— Бировга қандай яшашни, қандай бахтга эришишни мен ҳам, бошқа биронта одам ҳам ўргатолмайди. Ҳар ким ўз ақлига таяниши керак. Йўқса, акси бўлади: бировнинг эркалаши билан овунмайсан, ўзганинг нонига қорнинг тўймайди...

Александра буви ўзининг одамлардан ажралиб қолаётганини сезиб, туйқус паймонаси тўлганини тушунди. Шундан кейингина қишлоққа қайтишга қарор қилди. Чевараларига, Валяга ортиқча азоб бергиси келмади. Пайт пойлаб, ҳеч кимга билдирмай, қишлоғига жўнашни кўнглига тугиб қўйди. Йўқса, Валя сира қўйиб юбормайди.

Бир куни тушдан кейин, хонада кўмилиб ўтиргач, бирпасгина дам олиш истагида чўзилди-ю, ўша заҳоти туш кўрди: аниқ-таниқ ажойиб бир қўшиқни эшитди. Назарида онаси хазин бир куйни хиргойи қиларди. У эса жон деб тинглармиш, яна тушлигини билла туриб, уйғониб кетишдан қўрқармиш. Онаси шундай мунгли дард билан куйлармишки, унинг юрагида оғриқ туриб, кўзидан дув-дув ёш оқармиш.

Оҳ, чучмома, чучмома,
Сувга солай, ёр-ёр,
Тўлқинида қалқиб-қалқиб,
Қишлоғимга бор-бор.

Қалққин, қалққин, чучмома,
Гирдобда айланар гул.
Онанг сувга чиққанда
Ҳайратдан қотар букул.

О, нимадан, чучмома,
Бунчалар сўлиб қолдинг?
Қизалогим, сен нечун
Сўнгсиз ғамларга тўлдинг?

Александра буви уйғонганида хонада сокишлик ҳукмрон эди. У тўсатдан ўрнидан туриб, бир зумда чамадонга майда-чуйдаларини солди-да, остонада бир чўқиниб, хонадан чиқди.

У автобус қайси йўлдан келганини ўзича тусмоллаб, пиёда кетди. Агар автобус келиб қолса, чиқиб оларман, деб ўйлади, унғача оёғининг чигилни ёзиб кетавераман.

Ниҳоят шаҳар чеккасига етиб келди. Кўз қамраб ололмайдиган кенгликка боқиб чуқур хўрсинди.

«Анави ўрмон ортида менинг қишлоғим. Тўғри кесиб боравераман», ўйлади ўзича.

ИВАН ЧИГРИНОВ

СОКИН ТУНДА

1

Кечга яқин қуёш гўё катталашиб кетгандек, соялар тобора ҳаммаерни қамраб олаётгандек бўлди. Боровка қишлоғи этагиданоқ, полнзлар тугаши биланоқ бошланадиган оқ қайинлар ўсган ботқоқликдан кўтарилган сокину сийрак туман вазминлик билан торфли далаларни босиб, шу топда зовур устидаги кўприкча сари илгарилаётган эди.

Қаердандир учиб келган иккита ўрдак кўл устида узоқ айланди-ю, лекин нимадандир хавфсирагандек кўнишга ботинмади.

Бу ҳали даладан моллар қайтмаган, сойликда пичан ғарамлаётган одамлар тинчиб қолган, кунботар олдидаги сеҳрли лаҳзалар эди.

Кекса Рейдиха худди шу пайтда Боровкага кириб келди.

Уни биринчи бўлиб қишлоқ чеккасида қайинлар остида хаскаш билан қуруқ игнабаргларни тўплаётган Ганна кўрди. Ганна кимсасиз йўлдан ёлғиз келаётган бу аёлни олисданоқ пайқаган, лекин кимлигини билолмай турган эди. Йўловчи қишлоққа олиб борадиган ёлғизоёқ сўқмоққа бурилганидан кейингина таниди уни.

— Вой худойим-эй... Бу Рейдиха-ку! — деди ҳайратда қалган Ганна ва қўлидаги хаскашни бир четга улоқтириб, гўё рўёни кўраётгандек тикилиб қолди аёлга.

«Қаёқдан келяпти бу мегажин? — деб ўйлади Ганна ва зум ўтмай унга нисбатан кўнглида ҳамон нафрат борлигини ҳис қилди.

Рейдиха ҳам Ганнани кўриб, йигирма одимча нарида тўхтаб, қўлини соябон қилиб тикилди. Сўнг, Ганнани таниди шекилли, унга яқинроқ келди.

— Ганна!.. — деди хаста овоз билан, деярли шивир-

лаб ва бирдан йиғлаб юборди. Қуйилиб келаётган ёшларини фартуги этагига артди.

Рейдиха Ганнанинг рўпарасида кийимлари уринган, афтодаҳол, чуваккина бўлиб турар, қавариб дағаллашган яланг оёқларининг ориқ ва узун-узун бармоқлари аллақандай қушининг панжаларини эслатарди. Анчагина уринган, ямоқ кўйлаги товонигача тушган, аммо елкасига ташлаб олган нақшиндор шокилдали рўмоли янгилиги учун рўдапо кўйлагини бир қадар яшириб турарди.

Рейдиха ҳамон 'йиғлар, Ганна эса нима дейиши ва нима қилишини билмай, қимир этмай турарди. У кутилмаган бу учрашувдан ўзини йўқотиб қўйганди. Бу алвастининг келиб-келиб Ганнага рўпара бўлганини қаранг-а!..

Аммо, ҳар қалай, дарҳол ўзини қўлга олиб, бу учрашувдан хурсанд бўлган кишидек сокин овозда деди:

— Ким келаётган экан деб, бундай қарасам, кўзларимга ишонмай қолдим. Бу сиз экансиз-да, Матруна хола!

— Ҳа, Ганночка, бу менман! — Рейдиха базўр жилмайди, аммо бу кулгусида ҳадик бор эди. — Мана, қариганимда келяпман... Заборъега кетяпман. Бориб ибодат қилмоқчи, шам ёқмоқчиман.

— Бугун кеч бўлди...

— Ҳа, кеч бўлди, — Рейдиха Ганнага йиғидан қизарган кўзларини тикди. — Ҳалиги, анави... Сёмка Параскинининг қўшиниси-чи? Хаҳ, ким эди... ҳа, Авдотка ҳаётми?

— Авдотя хола вафот этган...

— Кўп бўлдимми?

— Уруш тугаши биланоқ. Петров байрами кунлари эди шекилди...

— Вой худойим-эй, унга нима қилганди? Анча тетик эди-ку?!

— Дардни кўтаролмади бояқиш. Осонми, урушда ўғилларидан, эридан ажралди...

— Мен бўлсам уникида тунаб қолмоқчийдим...

— Боровкада энди уйлар кўп — истаган жойда тунаш мумкин. Ана қаранг! — Ганна кафтдек кўриниб турган қишлоқни кўрсатди. — Меникида қолишингиз ҳам мумкин... Уйим янги, каттакон. Бир ўзимман. худога шукур, ҳаммамиз бошпанали бўлиб олдик...

Рейдиха Ганнанинг уйига таклиф қилишини кут-

маган эди шекилли, бошини қўйи солди. Мезбоннинг ўзи ҳам бу аёлни уйига таклиф этишни, лоақал бир кечага бўлса-да, паноҳ беришни хаёлига келтирмаганди...

Рейдиха кутилмаган бу таклифни қабул қилиш-қилмаслик устида бир зум ўйланиб қолди ва ниҳоят, ўртадаги ноқулайликни йўқотиш учун сўради:

— Худо бахтингни берсин... Иваннинг яхши юрибдими?

— Иван урушдан қайтмади. Бир ўзим яшаяпман. Рейдиха чуқур хўрсинди.

— Ўзингиз яхшимисиз, Матруна хола? — деб сўради Ганна.

— Шукр, тузук. Менга бало урармиди? Мен ҳам ёлғизман. Одамларга кўринмайман — уларнинг ўзи келишади. Биров қувончидан, биров дардидан гапирарди. — Рейдиха ўзининг сўзларига Ганна ишонса ишонар, ишонмаса ишонмас дегандай бепарво сўзларди; сўнг тўнкага ўтириб, сўзини давом эттирди: — Кимларнингдир боласига қарайман, хайит кунлари кулча ёпаман, таъзияси борларга ҳамдард бўламан. Вақти келиб улар ҳам меннинг кунимга яраб қолишар. Шунақа гаплар... У кўзларида ёш бўлмаса ҳам фартуги билан мижжаларини артди. — Раҳмат сенга, Ганна, кўнглимни кўтардинг... Аммо сенинг уйингда тунаб қолишни хаёлимга келтирмагандим... Бу нимага? — Рейдиха оёғи остидаги иғнабарглар уюмини туртиб кўрсатди.

— Ёғин-сочин бошланмай, сигиримни тагига тўшашга ҳамлаб олай дегандим...

— Кўпдан бери боқасанми?

— Икки йил бўлиб қолди.

— Сут берадими?

— Озроқгина.

— Зарари йўқ, серсут бўлиб қолар.

Улар шу тарзда гапга тушиб кеттиди. Рейдиха ўзини бир оз хотиржам сеза бошлади, Ганнанинг ҳам кўнгли хотиржам тортгандек бўлди.

Бу орада кун ботиб, қош қорая бошлаган, қоронғилик ўз оғушига олаётган эди. Қишлоққа сокин оқшом қўнаётганди. Қизаринқираб турган уфқдаги парқу булутда ботган қуёшнинг нурлари ҳамон санчилиб турарди.

2

Ҳеч ким кутмаган, ҳатто ҳеч ким кўришни умид қилмай қўйган Рейдиханинг қишлоқда пайдо бўлгани-

дан боровкаликлар ярим соатдаёқ хабардор бўлишди.

Рейдиха Ганнанинг уйида тўнайдиган бўлди. Кечқурун нон сут билан тезгина тамадди қилиб олгач, чорбоғдаги ўриндиқда кўчадан ўтган-кетганларни анча кузатиб ўтирди. Сўнг ҳардамхаёл бўлиб уйга кирди.

Ганна унга печь ёнига жой солиб берди. Рейдиха ўринида у ёнбошидан-бу ёнбошига ағанаб, худди дуо ўқиётгандай, ҳорғин товуш билан нолиди:

— Шундай чарчадимки, оёқ-қўлларимни кўтаролмай қолдим, бутун вужудим зирқирайди... Қуним битиб қолган чоғи...

У қишлоққа кириб келган, дастлаб Ганнани, сўнг ўзининг собиқ қўни-қўшниларини бирин-сирин кўрган лаҳзаларда бир нарсадан — ўғлидан сўз очишларидан қўрққанди. Йўқ, бир яраси икки бўлмади, одамлар бир оғиз бўлса-да, сўз очишмади. Мана ҳозир кекса Рейдиха боровкаликларни ана шу ҳимматлари учун дуо қилиб ётарди.

Аммо улар унутишганмиди?

Йўқ, унутмагандилар. Одамлар унинг қорасоч, ҳеч ким билан келишолмайдиган эрини, худди отасидек лўлисифат ва ёқимсиз ўғли Яшкани яхши эслашарди.

Ҳа, бутун умрини ўрмонда ўтказган қари Рейда ҳеч кимнинг ёдидан кўтарилмаганди. Инқилобдан олдин у бойнинг қўлида ўрмончи бўлиб, Совет ҳокимияти даврида ҳам шу ишда ишлаганди. У оиласи билан бир ерда — Круглий яқинидаги қарағайзорнинг қоқ ўртасидаги кулбасида яшади.

Рейда ўз ишини яхши биларди. Бойнинг хизматини садоқат билан бажарар, шу садоқати учун ҳам уни кўпчилик лаънатларди, бир неча марта орқасидан ўқ ҳам узгандилар.

Фақат кейинроқ, Совет ҳокимияти ўрнатилгач ўрмончининг ҳаётида ўзгаришлар бўлди. Текширувчилар Рейданинг ўрмончиликдаги қаллобликларини фош қилиб, уни Круглийдан қувишди. Шундан кейин Рейдалар Боровкага келиб қолишди ва шу ерда уй-жой қуришга тутинишди. Бу қишлоқдагилар Рейданинг қинғир ишларини билишар, унинг ёмонликларини унутишмаган эди, шунинг учун ҳам ҳеч ким уни яқинига йўлатгиси келмасди.

Кекса Рейда қишлоқнинг энг чеккасига уй солди. Кейинроқ, бутун қишлоқ аҳли коллектив хўжаликка аъзо бўлиб ёзилаётганларида у ўзи қурган ўн деразали уйнинг мусти-мустаҳкам девори ортидан бўлаётган

ҳодисаларни хўмрайган кўйи кузатиб тураверди. Рейда колхозга киришни истамасди.

— Бировнинг нон-тузини ейишдан худонинг ўзи асрасин, — дерди.

Қишлоқдагилар ҳам уларга эътибор беришмасди, фақат раҳбарлар биргина шу онла қолганлиги учун кўндиришга ҳаракат қилишарди.

Ёз кунларининг бирида колхознинг молхонаси туни билан ёнди. Тонгда, ўт ўчирилгач, Боровкага отлик милиционер кириб келди. Кўп сўраб-суриштириб ўтирмай, Рейданинг уйи томонга бурилди ва тўппонча ўқ-талиб, уни олдига солиб катта йўлдан ҳайдаб кетди.

Роппа-роса бир ҳафтадан сўнг Рейдиха ўғли билан Боровкани ташлаб кетди. Чамаси эри қамоққа олингач, қулоқ қилишларидан чўчиди шекилли, бор бисотларини аравага ортиб жўнаб қолди.

Ўшандан буён Рейдихани қишлоқда ҳеч ким кўрмаганди.

Аммо қирқ иккинчи йили ўғли Яшка Рейда Боровкада пайдо бўлиб қолди. У енгига калла суюги сурати солинган форма кийган жазо отряди билан кириб келди.

Яшка немис офицери билан колхознинг собиқ идораси зинасида боровкаликларни ялангликка қандай ҳайдаб келаётганларини нафрат билан кузатиб турди. Ўша куниеқ ялангликда дор ўрнатилди. Боровкаликлар то Яшка Рейда зинадан тушгунга қадар ким жазога тортилишини билмасдилар. Яшка қасос олиш иштиёқида ёнарди. У қишлоқнинг қарияси — Ганнанинг отаси олдига келиб, уни автомат билан турткилай-турткилай дор томон олиб кетди.

Қарияни партизанлар билан алоқа қилишда айблаб осншди. Аммо жаллодларнинг бу билан кўнгиллари тинчимасди.

Шу кунни бутун Боровка қишлоғи ёнди. Рейда биринчи бўлиб уйнинг ёнгинасига ғамланган пичанга ўт қўйди, сўнг немис солдатлари бошқа хонадонларни ёндирдилар. Олов шамол ёрдамида кейинги уйларга ҳам ўтаверди...

Ёнғиндан сўнг ақлдан озаётган Ганна ўз отасини тупроққа қўйди. Қулга айланган қишлоқда омон қолган одамлар немисларни ҳам, Яшка Рейдани ҳам, уни туққан онасини ҳам лаънатладилар...

Кейинроқ, жазо отрядига ҳужум қилган партизанлар Рейдани қўлга туширдилар. Сотқинни Боровка-

да — қишлоқ чеккасидаги ботқоқликда — қишин-ёзин ифлос сув аринмайдиган қайинзорда отиб ташладилар...

3

Рейдиха туни билан тўлганиб чиқди. Ҳузига бегона жой бўлганиданми, ухлолмаё эрта тонгдаёқ турди, Ганнани уйғотиб юбормаслик учун оҳистагина даҳлизга чиқди, у ерда ёғоч пақирдаги сув билан ажин босган юзини ювган бўлди, сўнг баланд зинапоядан туриб, қуюқ туман ичра мудраётган қишлоқни интиқлик билан кузатди.

Чор-атрофни қамраб олган туман сокинликда тиниқ тортган кўлни янада гўзал кўрсатар, гўё мовий зумрад устига харир парда ташлаб қўйилгандек эди.

Шарқ томондан эндигина бир парча чўғ бўлиб кўтарилаётган қуёш ҳали нур сочмас, унга шу сонияда бемалол тикилиб туриш мумкин эди.

Қишлоқ тинч ва осуда, кўчада зўғ кўринмасди, фақат узоқ-узоқлардан чалғи-ўроқ дамни «тераётган» жарангдор овоз қулоққа чалинарди.

Бир оздан кейин Рейдиха ортидан Ганна ҳам пиллапояга чиқди. У тонг қоронғисидаёқ говмишини подага қўшиб юборгач, ухлолмаганди.

— Бу ерлар жаннатнинг ўзи-я! — деди Рейдиха, уй бекасининг қадам товушларини эшитиб. Унинг овозида пича ҳам ўкинч, ҳам ҳасад сезилди.— Жаннат-а!

Ганна тонги салқиндан сесканиб кетди ва Рейдихага ўгирилиб, меҳмонига биринчи марта диққат билан тикиларкан, унинг кўзларидаги нурсиз ва ғариб туйғуларин ҳис қилди.

— Бизда доим шундай, — Ганна бу гапни айтишга айтди-ю, шу заҳотиёқ Рейдиха бу сўзларни бошқача тушунишини англаб, тилини тишлади.

Ганна худди шу онда кечадан буён бахтсиз кампир олдида ўзини айбдор ҳис қилаётганини, унинг ўксик руҳиятига озор бермасликка тиришаётганини, аини чоқда ножўя гап билан кўнглини оғритмасликка ҳаракат қилаётганини сезди.

Рейдиха бу ерда ортиқ қололмасди. Кўп ўтмай у кетиш тараддудига тушди. Ганна ҳам ортиқча мулозамат қилмади. Аммо кампир ташқарига чиқиш олдида жуда бетоқатланаётганлиги, инмадир демоқчиллигини англади.

Ганна ҳамон уни индамай кузатиб турар; ҳатто

негадир кампирнинг тезроқ кетишини истарди. У Рейдихани бир кечага бўлсада уйига қўйганлиги, ҳатто бу иши учун ҳамқишлоқларидан биронтаси таъна қилмаслигини билса ҳам, нотўғри иш тутаётганини ҳис этиб турарди.

Ганна шу ўйлар гирдобида Рейдихага Заборьедаги черков ишламаётганини, у ердаги поп ичкиликка берилиб кетганлигини айтолди, холос.

Кампирнинг кўзига саросима қалқиб чиқди, Ганнага безовта нигоҳ ташлади-ю, худди кечаги оқшомгидек ҳали бошига ўраб улгурмаган рўмолини кўксига босиб йиғлаб юборди. Кампир кўзёшларини тислмай, алланарсалар ҳақида пайдар-пай гапирди. Ганна аччиқ-алам билан йиғлаётган кампирнинг илтижолари замирида ўгли Яшканинг қабрини кўрсатишни илтимос қилаётганини тушунди. Тушунди-ю, бир лаҳзада даҳшатли ўтмишини: мишглаб кишиларининг кўнглига қутқу солган дорни, беғуноҳ отасини ажал сиртмоғи томон олиб кетаётган қонхўрларни, уларнинг ваҳший сўзларини эслади. Ганна ғазаб билан Рейдихага тикилди, негадир кўзларига қуйилиб ёш келди.

— У ерни сизга ҳеч ким кўрсатмайди... мен ҳам, бошқалар ҳам... Ҳеч ким кўрсатмайди, Матруна хола!

Рейдиха илтижо билан шафқат сўраб қўлларини олға чўзди-ю, ортиқча бир сўз ҳам демай унсиз йиғлади. Ганна кўзларига қуйилиб келаётган ёшни яшириш учун тескари қараб олди. У шу пайтда ўз дарди билан йиғлаётган кампирга ҳамдард бўлиб эмас, балки руҳини ларзага солган хотиралар туфайли йиғларди.

Бир оздан сўнг ортига ўгирилиб қараганда Ганна ланг очик эшик олдида Рейдихани кўрмади: у бу уйни ана шундай оҳиस्ताгина тарк этган эди...

ИВАН ШАМЯКИН

БАҲОР КУНЛАРИДА

Явмен қўшиқ айта бошлади...

У трактор ҳайдаётганида бу ҳол камдан-кам бўларди. Ун гектарлаб қўриқ ерни ағдаргач ва чарчоқдан вужудинг қақшаб, кўзларинг ўз-ўзидан юмилиб кетаётган кезларда қўшиқча ҳам унчалик ҳушинг кел-

май қолади. Фақат, шеригим тезроқ келармикан, деб йўлга қарайсан холос.

Аммо Явмен шу куни эрталаб чарчоқни ҳам сезмас, Валентин аллақачон уни алмаштириши лозимлигию ўзига эса аллақачон нонушта қилиб олиб, шийпон тагида, хушбўй пичан устида ҳордиқ чиқариши кераклигини ҳам унутаётганди.

Аслида-ку, икки соат бурун унинг сменаси тугаган, Валентин эса ҳамон кўринмасди. Явмен тракторни тўхтатиши, қишлоққа бориши ва ҳалигача ухлаб ётган ўртоғини уйғотиши ҳам мумкин эди. Аммо ўша куни эрталаб унинг сира тракторни тўхтатгиси келмас, вақтни бекорга ўтишига ачинарди. У ҳайдалган майдонга қараб суюниб кетди.

«Икки порма бажариб қўйдим. Тунги сменада ҳали бунча ер ҳайдамагандим-ов. Агар бир ҳафта шундай ишласам борми, бригадада биринчи ўринга чиқиб турибман-да!»

Явмен янги ҳайдалган далани яхши кўрарди. Сатҳида майда-майда тўлқинчалар бир-бирини қувалаб, сира етолмайдиган, эртактаги кўл янглиғ қоп-қора чорси дала. Ана шу мавж ураётган тўлқинчалар сийнасининг у ер-бу ерида сарғиш доғ—ағдарилган қум, яна ям-яшил майсалардан иборат оролчалар кўзга ташланади. Явмен ерни чала ҳайдалгандек таассурот уйғотувчи бу майсаларни ёқтирмасди...

Ҳайдалган майдон ҳамниша кўм-кўк ўт босиб ётган пайтидагига қараганда каттароқ кўринади.

Эҳтимол унга қарашнинг ёқимлилиги ҳам шундандир...

Қуёш аллақачон юқорилаган, гоҳ елкани, гоҳ юзини, гоҳ куракни ўз тафти билан қиздирарди. Шабнам буғланиб, трактор орқасидан чанг устунни кўкка ўрлай бошлади.

Далага аллақачон зиғир ва буғдойни ўтоқ қилгани колхозчи аёллар чиқишган, узоқда шудгор қилинган ер ортидаги ям-яшил экинзорларда уларнинг ранг-баранг дуррачалари ва кўйлақлари кўзга ташланарди. Бироқ Явмен ўша томонга камдан-кам назар ташлар, кўпроқ сомонли гиштдан қурилган офилхонага ва унинг ёнгинасидаги усти шиферли мўъжазгина уйча томонга қараб-қараб қўярди. Надя ўша ерда. У ҳозир нима қилаётган экан? Эҳтимол, сут идишларини юваётгандир.

Валентин подани дарёга суғоргани ҳайдаб, соғув-

чилар сигир соққани чиққунларигача келмай тургани ҳам маъқул. Ушанда у тўғри дарёга ювингани боради-да, ўша ерда Надяни учратади...

Явмен яна ашуласини.... дала, қуёш ва Надя ҳақидаги ашуласини бошлади... У ҳеч қачон бу қўшиқни одамлар орасида айтмасди. Аммо ёлғиз қолди, ўзига эрк берарди. Моторнинг бир меъёрдаги гувиллаши унинг товушини босиб кетарди.

Валентин икковлари бор-йўғи бир ҳафтадан бери «Светлий день» колхозни далаларида ишлашади. Бир ҳафтагина! Лекин ана шу бир ҳафта Явменнинг ҳаётида шундай онлар бўлиб қолдики, энди қўяверасиз!.. Надя икковлари биринчи куниде кинода танишиб қолишди, шундан кейин ҳар оқшом учрашадиган бўлишди: қишлоқ бўйлаб сайр қилишди, колхоз боғидаги кекса арғувонлар остида тонг отгунга қадар ўтиришади. У шу тобда ўша учрашувларни эслади-ю, юраги қувончга тўлиб, уйқусиз ва дам олмай ишлагиси келиб кетди.

Явмен чанқаганини сезди. Тракторни йўл ёқасида тўхтатиб, ўзи ёшилган қуйиладиган ерга, тагида сув ва ёқилган солинган бочкалар турган кекса оқ қайин томонга қараб юрди.

Етиб борди-ю, ҳайрон бўлиб тўхтади. Қайин остидаги майсалар устида қўлларини ёзганча Валентин ухлаб ётарди. Боши тагида одатда сайрга чиққанда киядиган камзули, сув солинган бочка ёнида эса икки кун аввал сотиб олган янги ботинкаси турарди.

Явмен ундан ёш бўлишига қарамай, аввалига катталарга хос юмшоқлик ва меҳрибонлик билан бош чайқади. Кейин ўзи ҳам сезмаган ҳолда негадир жаҳли чиқиб кетди.

«Ишёқмас! Ялқов! Мен бу ерда очқаб, ташна бўлиб унинг учун ҳам ишлаб ётсам-у, у бўлса...»

Явмен ўзини ҳақли ҳис қилди-ю, оғайнисини туртди.

— Эй, уйқучи! Бу қанақаси?

Валентин кўзларини пирпиратиб очди, дик этиб туриб ўтираркан, керишиб кулиб юборди. Кунчиқарга қаради.

— Ие, ҳалниям ишляяпсанми?

— Нима, ўзингга ўхшаган бекорчи деб ўйлаганминдинг?

— Менга нима қипти: Мен сен уйғотарсан деб, атайин шу ерга келиб ётгандим. Кўриб турибсан,

тўппа-тўғри сайрдан, — у ботинкаси тарафга имо қилди ва аллақандай ёқимли бир нарсани эслади шекилли, яна кулиб юборди.

Бу кулгу Явменининг нафсониятига теккандай бўлди. айти шу лаҳзанинг ўзида негадир уни жаҳддан туширди — у тепса-тебранмас шеригидан яна нима деб ўпкалашини билмасди.

— Уят-э... Мен ҳали нонушта қилганим йўғ-а.

— Э! Иш аҳмоқни яхши кўради дейишади, — Валентин ўтирган жойида кўйлагини кия бошлади. — Утган йилги буғдойни нима қилишни билмаяпман. Бозорга олиб борай деб, директордан машина сўрасам, бермади, қурумсоқ!

— Валя, сен бригадани шарманда қиляпсан...

— Қомбинезонни сч! Ма, менинг костюмимни уйга олиб кет! Шарманда қиляпсан, дегин? Йўқ, сен мени яхши билмас экансан! Сени уялтиришим мумкин, аммо бригадани ҳеч қачон! — у кўмирдек қоп-қора, дағал сочларини кафтлари билан текислаб кулиб қўйди.

* * *

Нонуштани Явменга уй эгасининг қизи — ўн беш ёшли Галя тайёрлаб берди. Уй бекасининг ўзи далада эди.

Явмен қовурилган картошка билан қуймоқни иштаҳа билан ея бошлади.

Галя очниқ печ рўпарасидаги ўриндиқ устида ўтирганча, тракторчидан кўз узмасди. У ҳам худди онаси каби Явменининг ҳар бир хатти-ҳаракатидан огоҳ бўлиб турарди: ўзи нон кесди, лозим бўлган заҳоти туз, сут ва қўл артишга сочиқ узатди.

— Утир, Галя, бирга нонушта қиламиз, — таклиф қилди Явмен.

— Суқи киради деб қўрқмай қўяқол. Мен аллақачон нонушта қилганман, — қизча оғринган оҳангда жавоб берди.

— Нарн борса қатигу картошка билан нонушта қилгандирсан-да. Бу эса қуймоқ.

— Мен қуймоқни ёқтирмайман. Ҳаммани ўзингга ўхшатаверма!

Явмен Галяни ҳар бир масалада ўзини катталардек тутишга ҳаракат қилишини билгани учун у билан атайини ёш боладек гаплашарди. Шу сабаб қизча Яв-

менни ёқтирмас ва кўпроқ Валентинни ўзига яқин тутарди. Балки у шунинг учун Явмендан аламини олаётгандир? У тескари ўгирилиб, очиқ деразадан пода ўтлаб юрган ўтлоққа қараганча:

— Уртоғинг Валентин, эрталабгача Надя билан сайр қилиб юрди, — деди.

Явмен оғзида картошка билан қалқиб кетди, нафаси ичига тушиб гапиролмай қолди. Фақат кўзларигина пирпирарди. Кейин томоғига қадалган луқмани машаққат билан ютди-ю, лолақизғалдоқдай қизариб кетди. Галянинг унга раҳми келиб, ўзининг бу хабарга муносабатини очиқ-ойдин билдирди-қўйди:

— Надьканинг ўзи ўлгудай енгилтак! Чиройли бўлгани учун ҳамманинг бошини айлантиришим мумкин деб ўйлайди. Уртоғинг ҳам ундан қолишмайди!

Явменинг жаҳли чиқди.

— Галья! Бу сенинг ишингмас! Сен ҳали ёшлик қиласан!

— Ҳм... Ёшлик? Мен иккиюзламачиларни ёмон кўраман... Тагин комсомолмишлар!..

Унинг шу тобдаги Валентинга бўлган нафрати Явмени мутлақо ишонтирди. «Айтганларининг ҳаммаси рост!»

У вилкани столга ташлади-да, нонуштани ҳам насия қилиб, ёш уй бекасига бир оғиз ҳам сўз айтмай, хонадан чиқди. Унинг бутун хонумонига ўт тушгандек эди! Вужуди гоҳ олов бўлиб ёнар, гоҳ бошидан муздек сув қуйгандек сесканарди. Аввалига бостирмадаги хашак устида чўзилиб, Надя билан учрашувларининг унинг гапларини, ҳаммасини икки-чикиригача эшлашга уринди ва бунга сари юрагида чидаб бўлмас оғриқ кучаяётганини ва Валентинга нисбатан адоват пайдо бўлаётганини ҳис қилди.

«Тагин ўртоқ эмиш! Мен сенга трактор ҳайдашни ўргатиб юрсам-у, сен бўлсанг... Ҳали шошмайтур...» У шеригидан қандай қилиб қасос олишни ўйлар, аммо ҳеч бир чора тополмай бадтар сиқиларди.

Ниҳоят у, вақтни ўтказмай анҳор томонга боришга ва ўша, пода ўтлаб юрган ўтлоқда Надяни кўришга, унинг юз-кўзларига тикилишга аҳд қилди. Турган гап, у билан суҳбатлашолмайди. Аммо унинг кўзларидан хаёлидагини уқиб олади: агар алдаётган бўлса, эҳтимол уялар, ўзини ноқулай ҳис қилар? Эҳтимол аксинча бўлар? Эҳтимол, у Валентин билан «бурнидан ип ўтказиш» ёки бошини айлантириш ниятида ҳазиллаш-

гандир? Ахир ҳамма уни масхара қилишни, ҳазиллашишни яхши кўради дейди-ку! Бу фикр Явменни ҳовуридан туширгандек бўлди. Аслини олганда ҳам, у ўзини ишчан ва жиддий, ҳаракатчанроқ бир одам севишини билиб туриб, қанақасига Валентинга кўнгил қўяди. Бунинг устига ундан чиройлироқ бўлса... Явменга ўзининг кулгичлари, юмалоқ ва чинакам эркагона юзи, соғлом ва мард одамларникидек қиёфаси ёқарди. Йўқ, агар ёқмаганида Надя уни ўша киного боришган биринчи кечадаёқ ёнига таклиф қилмаган ва у билан бир ҳафта давомнда юрмаган бўларди.

Явмен бостирма тагидан чиқаркан, деразадан ўзини кузатиб турган Галяни кўрди-ю, кутилмаган фикрдан титраб кетди.

Агар Галя буни сезган бўлса, тамом! Бутун қишлоқ билади деган гап. Соғувчилар эртага уни бармоқлари билан кўрсатиб, устидан кулишади. Уларнинг тилидан эса ўзи асрасин!

Явмен яна орқага қайтиб, ўрнига чўзилди-да, қулоқларини қўллари билан бекитиб, ўйламасликка ҳаракат қилди.

«Ухласам эди...»

Аммо уйқу кела қолмасди. У шу тариқа то кечгача мишжа қоқолмади.

Кечқурун навбат алмашгани келганида эса, гўё ўзини айбдордек ҳис қилди-ю, шеригининг кўзларига қараёлмади. Улар одатдагидан кўра совуқроқ хайрлашишди.

Тунда унинг боши гувиллаб, ўзини ёмон ҳис қилди. Бунинг устига гоҳ тракторни эплаёлмас, гоҳ мотор қизиб кетар, гоҳ плуглар тиши ер тиндалаб безор қилар, гоҳ электр ускуналари панд берарди. Ариқлар ҳам тўғри чиқмас, орада чала жойлар қолар, Явмен чимзорни, алоқаси йўқлигини юраги сезиб турса ҳам, колхоз правлениесини, ҳувиллаб қолган далаю янги трактор бермаган МТС директорини ҳам бўралаб сўқарди. Аслида-ку, дала ҳам одатдагидек, трактор ҳам ўша ўзи янгиенга алмаштирмайман деб фахрланиб юрган трактор!

Ҳориб-чарчаган Явмен саҳарда тракторни тўхтатди-да, ерга тушиб, хушбўй майса устига чўзилди...

Уни Валентин уйғотди. Худди ёш боладек бурнидан тортиб уйғотди. Явмен кўзларини ишқалаб, туриб ўтирди. Майда, сийрак, ёмғир ёға бошлади. Валентин

жиддий сўрашди. Унинг кўзларида таниш кулгу учқунлари йўқ, эди.

— Нима, тобинг йўқми?— сўради у ва жавобни кутиб ўтирмай, ҳайдалган ер томонга ишора қилди:— Ҳатто, бугунги шормани ҳам бажармабсан.

— Ҳаво жуда дим бўлди,— жавоб берди Явмен.

— Ҳа-а...— яна жиддий қиёфада деди Валентин ва трактор томонга юрди.

Явмен яғири чиққан пиджагини елкасига ташлади, ўрнидан турди ва бирдан кўнгли ёришиб кетганини сезди.

«Негадир афт-ангори нохуш. Валентин Лобанок ҳеч қачон бунақа жиддий ва ғамгин бўлган эмасди». Явмен шеригининг ўзи билан қандай гаплашгани ҳақида ўйлагани сари, шунчалик кайфи чоғ бўлиб борарди. У чи-долмади ва йўли бўлмаса ҳамки, колхоз ҳовлиси орқали кетди. Буни қарангки, чиндан ҳам Надяни учратди.

Назарида ҳатто, қиз уни кузатиб тургандек туюлди. Надя оқ халатда, бошида тагидан қизғиш малларанг сочлари чиқиб турган докарўмол, қудуқ олдида бочкага сув тўлатаётган эди. У ўзининг одатдаги кийимида оқшомлари ясаниб чиққан пайтларидагидан чандон бора жозибали ва чиройли эди. Явмен қиз уни узоқдан таниганини, аммо кўриб кўрмаганга олаётганини ва худди пайқамагандек яна қудуққа энгашиганини кўрди.

Явмен яқинлашди-ю, сал нарироқда ҳадиксираб тўхтади, арқонни чаққон тортаётган тирсагигача очиқ чиройли, офтобда қорайган қўлларига тикилиб қолди. Катта ёғоч челақ чайқалиб кетиб, сув қизнинг яланг-оёқларига тўкилди. У кулиб юборди ва ўгирилиб, Явмен билан оддий ҳамда қувноқ оҳангда саломлашди:

— Салом, Квачик!

Йигитча унинг кўзларида ўзи ҳамиша кўришни истган қувноқликни, эркалашни кўрди, уларда ҳеч қандай безовталиқ ҳам, уялиш ҳам йўқ эди.

— Бунча қорайиб кетмасанг! Тўхта-чи, сени бир чўмилтириб қўяй, зора чангинг кетиб, оқарсанг,— деди қиз ва ҳовучида сув олиб, ҳазиллашиб унга сепди.

Явмен ундан кўз узмас, йигитнинг юзида бахтли бир табассум барқ уриб турарди. Қизнинг ҳазилига ўз наздида бунақа ғайритабний дақиқаларда айтилиши мумкин бўлган энг зарур сўздек туюлган ана шу табассуми билан жавоб берди.

— Чангини ўзим юваман?— деди-ю, аммо бу сўзлар «чангга бало борми» деган оҳангда чиқди. Кейин одат-

даги товуш билан тушунтиришга уринди:— Ҳаво жуда дим бўлди-да.

— Негадир тракторинг эрталаб жимиб қолди,— деди Надя.

У ноқулай аҳволга тушиб қолди ва нима дейишини билмай, алдади:

— Ёнилғи олиб келишмади,— шундай деди-ю, ўзи қўрқиб кетди. «Агар у ҳаммасини, ёнилғини кеча кечқурун келтиришганини билса-чи, ёки тасодифан ранси учратиб, унга айтса-чи бу гапни!» Явменининг юзи қизариб кетди, аммо Надя ҳеч нимани сезмади.

— Ҳўй, бориб нонушта қилақол, Квачик, мени бўлса кутишяпти,— деди-да, тезгина усти шифер билан ёпилган, деразасидан ҳангаматалаб дугоналари мўралаб турган уйча томонга йўналди.

Явмен нонушта устида қуймоқни иштаҳа билан еб, кўзадаги муздек сутни деярли бўшатаёзди. У лабла-рида бахтли табассум ўйнаганча мудраб кетди. Томни эса бир меъёрда, аммо ёқимли бир тарзда ёмғир томчилари чертарди.

Ёмғир ерни хамирдай юмшатиб, кечга яқин тинди. Ҳаво тоза ва салқин эди. Плуг тишлари ёмғирдан бўққан ерни худди сариегдай кесар, қорамтир катта-катта кесаклар устма-уст ёнбошлаганча, узун, тўлқинсимон қаторлар шаклига кирарди. Трактор ҳам худди ёмғирдан кейин енгиллашгандек, ҳар қачонгидан яхшироқ ишлаётгандек эди. Аста қош қорая борди. Қолхоз ҳовлисидаги электр чироқлари ёнди. Явмен ҳам трактор чироқларини ёқди-ю, аммо тезликни оширмади...

Эрталаб келган тракторчилар бригадасининг ҳисобчиси ўз кўзига ишонмай ҳайдалган майдонни иккинчи марта ўлчаб чиқди. У адашиб кетдимми деб чўчиди, чунки Явмен Квачининг бажарган иши МТСнинг энг яхши тракторчиси Сергей Березкининг рекордидан ҳам ошиб кетганди. Явмен чиндан ҳам сменани голиб сифатида топширди ва голибона қиёфада даладан қишлоққа яна колхоз ҳовлиси орқали қайтди. Аммо бу сафар Надяни учратмади.

Нонуштадан сўнг у ҳовлидаги супачада ўтириб, яна Сергей Березки ҳақида ёзган район газетасини ўқий бошлади. Явмен ўқиркан, қанийди кейинги сонда мен ҳақимда ёзишса, деб ўйлади. Надя ўқиб Явмен Квач қанақа йиғит эканлигини билиб қўярди-да, унда. Айтмоқчи газета худди у тунги сменани тугатган куни чиқади ва у кечқурун бемалол сайр қила олади.

Шундай хаёллар билан ўтирганида Галя шаҳардан қайтди. У йигитни бугун кўрмаганди, саломлашди, рўпарасига ўтириб, қўллари билан тиззаларини қучоқлаганча тракторчига тикилди: Явмен газета ўқишга ва унга эътибор бермасликка уринди, аммо қизчанинг синчков нигоҳи уни ҳаяжонлантириб юборди. Юраги яна бирон кўнгилсизликни сезиб, орзиқиб кетди. У ўзини ўқиганга соларди-ю, бир вақтнинг ўзида янги хабарни зарба кутгандек кутиб, қизчага ўғринча кўз ташлаб қўярди. У адашмаётганди.

— Валентин яна Надя билан тонг отгунча сайр қилди,— секин ва сирли оҳангда шипшиди Галя.

Явмен бирдан «мендан куляпти» деган фикрга келди-ю, жаҳли чиқиб кетди. Газетани ирғитиб юбориб, супадан сакраб турди.

— Менга нима? Нега ёпишиб олдинг менга? Ҳаммангиси жин урсин! Бу қанақа турмуш ўзи?! Ҳозироқ рансга бораман-у, мени бошқа уйга ўтказишини сўрайман...

Қўрқиб кетган Галя уйи томонга қочди, аммо ўша заҳоти онасининг қўлига тушиб, бировларнинг ишига тумшуғини суқиб юргани учун эшитадиганини эшитди.

Қизча йиғлаб юборди.

Явмен ҳеч қачон кетмади, Галяга, кўпроқ ўзига раҳми келди.

* * *

У қизни юрагидан чиқариб ташлашга, ўйламасликка, ҳаяжонланмасликка ва бу ҳақда на Валентин билан, на Надя билан гаплашмасликка қатъий аҳд қилди. Аммо тунги сменани тугатган куни кечаси бу «қатъий аҳд»дан ном-нишон ҳам қолмади, яна сайлга чиқди. Ёшлар танца тушаётган, чангиб кетган майдончага ва баян товуши эшитилаётган клубга қўрқа-писа яқинлашди. Ўртоқлари унинг муваффақиятсиз севгисидан кулишларидан қўрқарди. Аммо ҳеч ким ҳеч нима демади, болалар жиддий, дўстона сўрашинди. Фақат колхоз электромонтёри Тимох Сорокагина:

— Ана, қаҳрамонимиз ҳам келиб қолди!—деди холос.

Бу ҳазил эмасди, чиндан ҳам шу куни район газетасида Явмен ҳақида мақола босилиб чиққан эди.

Клуб ёнида катта чироқ ёниб турар, майдонча кундузгидек чароғон эди. Явмен қизлар даврасида Надяни кўрди-ю, юраги яна қувончдан ҳаприқиб кетди. «Бунча чиройли бўлмаса!»

Йўқ, у Надя билан охирги марта гаплашиб, ҳаммасини ҳал қилиб олиши керак, токи ҳеч қандай иккила-ниш ва ҳеч қандай умид уни бошқа безовта қилмасин!

Явмен қизлар билан рақсга тушар, болалар билан чекар, майнавозчилик қиларди-ю, фақат бир нарсани — қизга қандай яқинлашишу нима дейишни ўйларди.

У аввал газетадаги мақолани ўқидими, йўқми, шуни сўрайди, кейин: «Надя! Мен доим шундай ишлайман! Ҳатто бундан ҳам яхшироқ ишлашим мумкин! Еганим олдимда, емаганим кетимда бўлади... Агар сен... Биз шундай яшаймизки! Биз худди Березкига ўхшаб шахсий машина ҳам сотиб оламиз!»— дейди.

Аммо бир неча дақиқадан кейин бу сўзлар унга ниҳоятда жўн ва нокамтаронадек туюлди,— ахир бунинг турган-битгани мақтанчоқлик-ку!— кўнглидан ўтказди у ва бу сўзлардан воз кечди.

У бошқачароқ қилиб айтади, Валентиндан, уч йилдан бери бир товоқдан овқат ичиб юрган дўстига қилаётган номаъқулчилиги учун Валентиндан қасос олади. У тўғриси айтилади ва атайин заҳархандалик билан Валентиннинг дангаса ва ишқмас эканлигини, қишда ремонт пайтида виговор ҳам олганлигини айтади, мазах қилади, кесатади: «Валентин ёнидан қарасангиз қизилиштонга ўхшайди, тўғри юзига қарасангиз, шундоқ бурни қийшиқ», дейди.

Шунда Надя бирдан: «Намунча ифлос одамсан-а, ўртоғи тўғрисидаям шунақа дейдими киши?!»— деса-чи.

Агар у шундай деса, тўғри қилади. Валентин ҳақиқатан ҳам гоҳо-гоҳо ялқовлик қилади, аммо бурнига келсак, ҳеч қанақа айби йўқ, рисоладагидек йигит. Ундан кўра, тўғридан-тўғри: «Надя, сен Валентинни яхши кўрасанми?»— деб сўрагани маъқул.

У жавоб бериши керак. Эҳтимол у жавоб ўрнига кулиб юборар ва уни қучоқлаб: «Бунча тентак бўлма-санг, Квачик! Ахир мен сени яхши кўраман-ку!»— дер.

Явмен тўсатдан Надя ғойиб бўлганини пайқаб қолмаганида, ким билсин, қандай гаплашишни яна қанча-қанча нусхаю режасини тузарди. Шу пайт орқа тарафдан кимнингдир масхараомуз гапини эшитиб қолди:

— Трактор олдидан топасан уни!

Кимдир айтган бу пичинг унинг нақ юрагига бориб тегди. Наҳотки? Наҳотки у далага, Валентин билан учрашгани кетган бўлса?

Явмен колхоз боғи яқинидаги аргувонлар орқасига яшириниб олиб, тракторнинг тўхташини узоқ кутди.

Вақт ўтиб борар, трактор эса одатдагидек тириллар, дарахтлар орқасидаги дала бўйлаб сузиб юрган чироқ нурлари кўзга чалиниб қоларди. Явмен энгил нафас олди, баян садолари эшитилиб турган клубни айланиб ўтиб, қишлоқнинг сокин кўчаларидан юриб кетди.

Надя дугонаси билан уйлари олдидаги харракда ўтирарди. Қувониб кетган Явмен дадил уларга яқинлашди-да, ўтиришга рухсат сўради.

— Марҳамат!— деди Надянинг дугонаси ва ўша заҳоти ўрнидан турди.— Майли, Надечка, мен кетдим. Эрталаб уйғотиш эсингдан чиқмасин-а? Тағин яна ухлаб қолиб ўтирмай!

Явмен уни миннатдор нигоҳи билан кузатиб қолди.

Улар ёлғиз қолишди. Бир-бирларидан нарида ўтиришар ва сукутга чўмгандилар. Надя бошини кўтармаган кўйи, туфлиснинг учи билан қумга ниманингдир шаклини чизиб ўтирар, Явмен эса унга қараганча бадҳоллик билан ўйларди: «Қалай, виждонинг қийналяптими? Ноқулай-а?»

Аслида у гапни нимадан бошлашни билмасди. Кеча иссиқ бўлишига қарамай, ҳаяжондан унинг эти жунжикиб кетди. У орадаги ноқулай сукутани бузиш учун:

— Клава ақлли қиз,— деб гўлдираб қўйди.

Надя индамади. Шунда у тракторнинг бир узоқлашиб, бир яқинлашаётган овозини эшитди-ю, деди:

— Валентин ишлаяпти...

Надя гўё бу исми биринчи марта эшитаётгандек парво ҳам қилмади. Явмен ўзини йўқотиб қўяёзди. Бир ҳафта аввал бу қиз шундай гапдон эдики, бижирлагани бижирлаган, алланималарни ҳинқоя қилар, тинмай ҳазиллашар эди... Энди-чи?... Аммо Надя кутилмаганда пиқ этиб кулди-да, унга қаради.

— Исминг бунча хунук бўлмаса!— деди у ва пичадан кейин яна қўшиб қўйди:—Фамилиянг ҳам... Худди лақабга ўхшайди...

Исмини Явменнинг ўзи ҳам ёқтирмасди-ю, аммо шу пайтгача ҳеч ким бунчалик кўнгилга оғир ботадиган тарзда гапирмаган эди.

У шу тобда бу сўзлар ўзининг саволларига жавоб эканини, бутун умид ва ишончи поймол бўлганини, энди ораларида ҳеч қандай гапга ўрин қолмаганини тушунди. У яна бир лаҳза жимгина ўтирди-да, ўрнидан тураркан, деди:

— Албатта, Валентин чиройлироқ!

— Валя...— деди қиз ва бу сафар бошқачароқ оҳанг-да кулиб юборди.

Явмен у билан совуққина хайрлашди:

— Хайрли тун!

— Хайрли тун!— деди Надя ҳам жиддий ва эркаланиб узр сўраб:— Мендан хафа бўлма, Квачник!

У энди бундай тасалли сўзларини айтмагани маъқул эди. Аксинча, масхараомуз хандон отиб кулганида яхшироқ бўларди. Явмен худди туш кўраётган янглиф бораркан, на бирон нимани кўрар, на эшитарди. Боғда уни бир қиз билан айланиб юрган Тимоҳ Сорока тўхта-тиб, гугурт сўради. У гугурт ёқаркан, Явменининг юзига қаради-да, юрадиган қизи эшитиб қолмаслиги учун паст товушда деди:

— Мен сенинг ўрнингда бўлганимда, бунақа ўртоқ-нинг адабини берган бўлардим.

— Нима-а?— деди Явмен уни тушунмагандек ва индамай нари кетди. Узи сезмаган ҳолда далага чиқди, қандай қилиб тракторнинг ёнига бориб қолганини ҳам пайқамади.

Валентин уни кўриб, тракторни тўхтатди-да, бақирди:

— Нима бўлди?

— Гуш буёққа!— қўл силкиди Явмен.

— Нима-а?

— Туш деяпман!

Унинг қаҳрли ва амирона товуши трактор шовқини орасидан ҳам аниқ эшитилди.

Валентин сакраб ерга тушди ва ўртоғининг юзига ажабланиб қараб, плугни четга олди. Явмен эса индамай тракторга миинди-да, кўчаллик костюмининг ечиб, астарини ағдариб тахлаб қўйди.

— Нима гап ўзи?— яқинлашди Валентин.

— Бор, сени Надя кутяпти!— Явмен тракторни юргизди-ю, шу заҳоти тезликни оширди. Валентин чопганча трактор билан ёнма-ён бораркан, овози борича бақирди:

— Надя? Нима бўлди? Нима? Бундоқ одамга ўхшаб гапирсанг-чи! Аҳмоқ!

Явман қўлини силкиб қишлоқ томонга имо қилди.

Валентин бир лаҳза тўхтаб қолди, кейин тракторни қувиб ўтиб, оёғини қўлига олганча қишлоқ томонга югуриб кетди.

Явмен юрагида пайдо бўлган бемаъни фикрни тушунди ва шу заҳоти шеригининг Надяни қандай қиди-

ришини, агар у ётган бўлса, ота-онасини уйғотиб безовта қилишини кўз олдига келтирди. Надянинг онаси бўлса, эҳ-ҳе, худонинг газаби! Агар у Валентинни қаргаб, олдига солиб қувса, зап иш бўларди-да!..

Явмен адоватли қувончни туйди. Аммо бир лаҳза ўтгач, бу ҳиссиёт бошқа бир нимага алмашинди. У асосий гапни англаб етди: Валентин билан Надя бир-бирларини севади. Юракдан, чинакамига севади. Бу тушунчадан у сал енгил тортгандек бўлди. У оғир хўрсинди-да, тракторни янаям тез ҳайдай кетди.

Тракторга изма-из, булутлар чокини сўкиб, кўкда ой сузиб борарди...

вл. ЯГОВДИК

ҚИШЛОҚДАН КЕЛГАН СОВҒА

Ҳеч кутилмаганда қиш бошланди. Чамаси икки ҳафта бурун — Октябрь байрами арафасида, Мокрицкий уйида эканида ҳаво илиқ, ҳатто пиджак ҳам ортиқчалик қилаётганди. Энди бўлса, иссиқ кийим киядиган ҳаво бўляпти. Қор унча ёлмаган бўлса-да, ерни деярли қоплаган, аммо совуқ шамол одамнинг этини чимдиб узиб олгудек эди. Онаси ённингарчилик бўлишини олдиндан сезибми, пальтосини олиб кетишни тайинлаганди. Қайтишда олса бўларди-ю, енгларни деярли тирсагидан келиб қолганди. Ўтган йилни мактабда ўқиётган кезлари бир-икки марта кийди-ю, аммо бари бир қишнинг юпунгина ёмғирпўшда ўтказди. Ҳарҳолда у ер ўз уйи, ўз қишлоғи эди. Бу ер эса шаҳар, яхшиси, қалин бўлмаса ҳам ёмғирпўшда юргани маъқул.

Мокрицкий ётоқхонадан чиққанига анча бўлганди. У почтага шамол турмасдан етиб борди-ю, қишлоқдан келган совғани олиб қайтишда қийналди. «Бу қурғур шамол қачон тугаркин? Жонга тегди-ку?..»

Юзига келиб урилаётган қор тўзонидан Мокрицкий кўзини очолмай қолди. Яна пичадан сўнг шундай шамол турдики, бир лаҳзада баланд бинолар, дарахтлар қуюн ичида қолгандек бўлди: ҳозиргина чарақлаб турган чироқлар қор тўзонидан кўринмай кетди. «Уҳ-ҳў, роса оляпти-ку! — Мокрицкий қунишиб ўгирилиб олди. — Да-лада эмас, ўрмонда эмас, шаҳарда мана шундоқ нақ учириб кетай дейди-я...»

Шу пайт ногоҳ кулги овози эшитилди. Ҳавонинг авзойи ёмонлигига қарамай, бир гуруҳ йнгит-қизлар шовқин-сурон солиб, қаёққадир шошилиб кетишарди.

Мокрицкий уларни ўтказиб юбориш учун йўл чеккасига ўтди. Йигит-қизлар унга эътибор бермай ўтиб кетишди.

Мокрицкий негадир шу дамда қўлидаги оғир послукани улоқтиргиси, башанг кийинган, гап-сўзга чечан бўшларга қўшилгиси келди.

Негаки... Мокрицкийнинг байрам кунлари қишлоққа борганда дўстларига сўзлаб берадиган ҳеч қандай саргузашти йўқ эди-да. Баъзан ётоқхонада яшаб, эшитган ёлгон-яшиқ гапларни ҳикоя қилишига тўғри келарди. Бундай пайтда қизлар ҳақида гап кетиши тайин эди. Мокрицкий сўзамоллик қилиб, оддий қишлоқ қизларининг негадир артистларга ўхшаб кетадиган шаҳар жонлонларига сира тенглаштириб бўлмаслигини сўзларди.

Аммо бу хилдаги гапларни у ҳадеб тўқийвермасди. Ҳарҳолда институтнинг бош корпусида бўладиган рақс кечаларига бориб турарди. Бир сафар кечага юқори курсда ўқийдиган, ётоқхонада у билан бир хонада яшайдиган Липайнинг қистови билан борганди.

...Улар унча катта бўлмаган спорт залига зўрғагина сиғишганди. Гитаранинг нозик фиғонию аллақандай қўшиқчининг нохуш овози, қулоқларни батанг қилгудек эди. Нафас олишга ҳаво етишмасди, йиғилганлар одам кўплигидан турган жойларида рақс тушардилар. Липай бир зумда даврага қўшилиб кетди, Мокрицкий эса рақс тушаётганларга урилиб-сурилиб жойида тураверди. Унинг боши айланар, терлаб кетганидан кўйлаги жиққа ҳўл эди. Кеча охирида, музикачиларнинг бири хирқироқ овоз билан залдагиларга эълон қилди: «Қизлар йигитларни таклиф қилади».

Залга йиғилган қизлар жонланиб қолишди. Унинг наздида кечада йигитлардан кўра қизлар икки ҳисса кўпроқдек эди. Ниҳоят, бу ерни тарк этишни ўйлаб, Мокрицкий енгил тин олди. Туртиниб-суртиниб чиқаётган чоғида кимдир тирсагидан тутди:

— Сизни рақсга таклиф қилсам майлими?

— Меними?— Мокрицкийнинг нафаси бўғзига тиклиб қолгандек бўлди. Рўпарасида турган суқсургина қизга эҳтиёткорлик билан боқиб, унинг белидан тутди.

Шовқинли куй ҳамон давом этар, назарида ҳозир рақс тушмаётгандек, бир жойда тургандек эди. У нимадир демоқчи бўлар, аммо тили калимага келмас, лаблари қуруқшаб қолганга ўхшарди. Мокрицкий қизнинг калта қирқилган сочига, ингичка — ҳафсала билан терилган қошига, узун, қора киприкларига қараб-қараб

қўяр, янада синчков разм солишга юраги бетламасди.

Улар куй тамом бўлгунча индамай рақс тушишди... Сўнг қиз майингина жилмайиб Мокрицкийга ташаккур билдирди. У ҳайрон бўлиб елка қисди «арзимаиди». Кейин у ҳам ташаккур билдириши кераклигини сезиб, изза бўлди. Уртадаги ноқулайликни йўқотиш учун бе-ўхшовгина йўталди.

Ниҳоят, рақс кечаси тугаганлигини эълон қилишди.

Ҳамма эшик томонга юрди. Қиз эса кимнидир кутаётгандек атрофга назар ташлаб жойида тураверди. Эҳтимол, дугонасини излаётгандир? Шу пайт Мокрицкий ҳеч кутилмаганда қизнинг олдида борди:

— Сизни кузатиб қўйсам майлими?

Уша сентябрнинг ажиб оқшоми унинг хотирасида энг майда тафсилотларгача ўрнашиб қолди.

Иигит билан қиз ҳали одамлар унча аримаган кўчалардан оғир ва вазмин қадам ташлаб боришди. Мокрицкийнинг ора-чора айтган ҳазил гапларига қиз хандон ташлаб кулди. Сўнг қиз шеър ўқиб берди. Мокрицкий шеърни яхши тушунмас, шунинг учун ўзинга мавҳум бўлиб туюлган сатрлар ҳақида сўрашга ботинолмасди. Лекин, ҳар қалай, улар гаплашишдан кўра кўпроқ индамай боришди. Уртадаги сукут ҳеч қандай ноқулайлик туғдирмас, аксинча, сирли муносабатларни, инковни айта олмайётган туйғуларни юзага чиқараётгандек эди.

Шу пайт, бахтга қарши, ётоқхонанинг ёнгинасидан чиқиб қолишди. Мокрицкий жуда тез етиб келишганини сезиб, яна пича сайр қилишни таклиф этмоқчи бўлди-ю, юраги дов бермади. Улар ётоқхона эшиги олдида тўхташди.

— Мана, етиб келдик,— Оксана елкасидан тоғ қулагандек чуқур хўрсинди.— Хўп, соғ бўл!

— Сиз-чи...— Мокрицкий ҳайратини яширолмади.— Сиз бу ерда яшамайсизми?

— Йўқ, мен ижарада тураман.

— Ундай бўлса, сизни кузатиб қўяман...— деди у, сўнг ортидан гуноҳкорона оҳангда қўшиб қўйди:— Кечирасиз... Сиз ҳам шу ерда яшайсиз деб ўйлабман.

— Шу ерга яқин, ораси бир бекат холос,— Оксананинг овозида аллақандай бепарволик оҳанги сезилди.— Амаллаб ўзим етиб оларман...

Мокрицкий қизни троллейбус бекатигача кузатиб қўйди. У Оксананинг ортидан соядай эргашиб борар, ичида эса ўзини сўкарди: «Аҳмоқ! Шундай қизни хафа қилдинг-а?!»

Ҳайтовур, бекатда троллейбус турган экан, қиз совуққина хайрлашиб, югуриб кетди.

Мокрицкий, кейинроқ — ўша куни рақс кечасида бўлган бу учрашув ҳақида ўртоқларига бир неча бор сўзлаб берди. Хайрлашаётгандаги ношудлиги ҳақида эса ҳеч кимга лом-ним демади.

Кушлар ўтган сайин у қизни ўйламасликка ҳаракат қилар, оловга дуч келиб қоладигандек, факультетда рўбарў келишдан ҳайиқарди. Ҳайиқарди-ю, аммо ҳар куни бу учрашувни интизорлик билан кутарди...

Мокрицкий совуқ суяк-суякдан ўтиб кетган бир ҳолда ётоқхонага етиб келди. Жонҳолатда кўча эшикни тортди-ю, азбаройи совуққотганидан очолмади. Қўлидаги посилкани қўйиб, қовушмай қолган икки қўли билан амаллаб очишга тўғри келди. Эшик ортидан қаттиқ ёпилди.

Ётоқнинг йўлагидан ўтаётиб дарбон аёлниги «Вой худойим-е! Бу қанақаси бўлди? Бу бўронда уйга етиб бориш ҳам амримаҳол-ку! Нақ учириб юборай дейди-я!» — деганини эшитди.

Мокрицкийнинг тиззалари ҳатто совуқдан букилмаб қолганди. «Иссиқроқ кийиниш керак эди, бунақада касалхонага тушиш ҳам ҳеч гап эмас...» Ниҳоят у ўз хонасига етиб келди. Энди зил-замбилдек туюла бошлаган посилкани оёғининг остига қўйиб, киссасидан калитни олди. У қулф туйнугига суқди-да, қўллари қовушмаганидан буролмади. Мокрицкий ҳар қанча уринса-да, аксига олиб қулф ҳадеганда очилавермади. У хонада кимдир борлигини сизди. Бир оздан кейин эшик гижирлаб қия очилди.

— Наҳотки, бу хомкалланинг фаросати ичкарида одам борлигига етмади?— Эшик ортида Липайнинг қаҳрли башараси кўринди.— Хонада меҳмон бор, эшит-япсанми, меҳмон бор. Энди тушундингми?

— Жуда бўлмаса, посилкани ташлаб кетай...— деди Мокрицкий гуноҳкорона.

— Қанақа посилка?

— Манавини...— Мокрицкий оёғи билан кичик қутини кўрсатди.

Э-ҳа, шундай демайсанми?— деди Липай хиёл юмшаб, лекин яна порози оҳангда давом этди.— Посилка студент учун байрам! Айниқса, ўз вақтида келса... Ҳар калай, биродар, хонага киришни ўрганиш керак. Сен, Кастусь — хафа бўлма. Тушун, биродар, хона менга жуда керак.

— Тушундим, Игорь. Қўйсанг-чи...

— Айтингчи, Костя,— Липай энди шивирлаб гапира бошлади.— Би-ир кичкина тўй ўтказмаймизми? Бирор нарса ташкил қилишга ҳар ҳолда қурбимиз етади-ку! Мен ўз жононим билан, сен ўзингни таклиф этасан. Илакиштирганинг бордир, ахир?

Мокрицкий Липайнинг бу сўзларни айтганига ишонқирамади. Унинг айёрлигини билса ҳам, ҳозир ўз тенгдоши, курсдошидек самимий гаплашаётганига Мокрицкий ўйланиб қолди. «Ёмон таклиф эмас,— ўйлади у.— Эртага якшанба, дарсларимни тайёрлашга улгураман».

— Хўш, нима дейсан?— бетоқатлик билан сўради Липай.— Тезроқ ўйла, вақт тиз.

— Бўпти,— деди Мокрицкий.— Фақат...

— Ия, ҳали ҳам ҳеч ким билан танишмадингми?

— Йўқ.

— Ҳм, ёрдам беришга тўғри келади унда,— деб айёрона кўз қисди Липай.— Ҳар қалай ишонгим келмаяпти. Писмиқларда гап кўп бўлади.

Мокрицкийнинг жаҳли чиқди.

— Мен сендан нечта қизнинг бошини айлантириб юрганингни сўрамаяпман-ку!

— Сени қара-ю, айтдим-қўйдим-да! Майли, уч сўм чиқар.— Шошилди Липай.— Нима қилсанг ҳам ўзинг биласан. Фақат ёпишиб оладиганлардан эҳтиёт бўл. «Мен сенга меҳримни бахш этдим» деб бўйинингга тўрваҳалтани осиб қўймаса бўлгани,— деди у Мокрицкий берган уч сўмликни киссасига сола туриб.— Сенга осон. Менга эса қийин. Олдинда тақсимот масаласи турибди. Сенингча, дунёнинг бир чеккасига бориб ишлаш осонми? Жин урсин... Ҳай майли, юр, сени ўз Жульетта билан таништираман. У ўтган йили бизнинг гимназия ташвишларидан қутулиб, қариндошининг ёрдами билан бинойидек бир фермада ишляпти. Шу қиз туфайли ўйли-жойли бўлиб қолсам, ажаб эмас...

Хонани стол лампаси ғира-шира ёритиб турарди. Мокрицкий остонада апил-тапил счинди-да, сочинин тезгина тараб, хонага кирди.

Кирди-ю, кўзларига ишонмай ҳайкалдай қотиб қолди: каравотда Оксана ўтирарди.

У жинси шим ва эркаклар кўйлагини кийиб олган, бўлиқ кўкракларини диркиллаб турар, қўлида сигарета тутарди.

Липай посилкани стол устига қўйди-да деди:

— Танишинглар! Кастусь Мокрицкий!

— Костя!— деди шивирлаб Мокрицкий.

Оксана тиззасидаги магнитофоннинг овозини пасайтириб, истамайгина унга бепарво тикилди:

— Рита!

«Рита?»— Мокрицкийнинг ҳайрати янада ошди.

— Танишганимдан беҳад хурсандман...— Оксана худди ҳеч нарса бўлмагандек сигарета чекди, магнитофон овозини баландлатди.

— Гап бундай, Кастусь,— Липай тоқатсизлик билан соатига қаради.— Вақтимиз деярли йўқ: ярим соатдан кейин магазинлар ёпилади. Посилкани очиб кўр-чи, шунга қараб бирон чорасини топамиз.

— Мен аранг кўтариб келдим, лоақал сен очишга ёрдам бер,— деди Мокрицкий толиққазини тан олиб стулга ўтираркан.— Пичоқ билан очиш мумкиндир?..

— Эҳ-ҳе, бундай ишларни бир зумда боплаб ташлаймиз. Липайнинг қўлида пичоқ йилтиллади.

Зум ўтмай посилканинг қопқоғи очилди.

Липай пичоқни дастурхон четига артиб, киссасига соларкан, қутига ишора қилди:

— Олдиндан айтиб қўяй, колбаса юборишган бўлса, ўзингга сийлов.

Мокрицкийнинг хаёли совғаларнинг юзасида турган бир вараққа тушиб, Липайнинг сўзларига эътибор қилмади. Бу онасининг мактуби эди. У хатни ҳаяжон билан олиб, тезгина кўз югуртирди. «Ўғлим... сенга... жўнатяпман... асал... Петрок амаки...»

«Кейинроқ ўқирман...» — Мокрицкий хатни столнинг бир чеккасига қўйиб қутига қўл солди. Қўлига газетга ўралган енгил, юмшоқ нарса илинди «Қийим бўлса керак». Сабри чидамай очиб кўрди. Ҳақиқатан ҳам қалин жунли пайпоқ билан қўлқоп экан.

— Кастусь, энди совқотмайсан,— хахолаб кулди Липай.— Бундай пайпоқ билан факультетда юрса бўлади!

— Умуман ёмон эмас, бежиримгина тўқилган,— деб ўрнидан турди Рита.— Менинг бувим ҳам шундайини тўқиб беришга ваъда бергани қачонийди...

— Ҳалигача тўқийди...— деди қизнинг сўзини тугатиб Липай.

— Игор,— Рита Липайга нозори бўлиб қаради.— Сен яна одобсизлик қиляпсан.

— Нима нотўғри айтдимми?

— Йўқ! Лекин тилим бор деб ҳамма нарсани гапиравериш яхшимас. Ҳар қалай у менинг бувим бўлади.

— Кечир,— деди Липай.— Лекин ҳаммаси бир гўр.

Демак, қўлқоп сенга ёқдимиз?

— Кўрмайсанми, қандай яхши! Қалин... иссиқ!..

«Наҳотки мени танимаяпти? Эҳтимол атайлаб шундай қилаётгандир? Икки ойда ёддан чиқариш мумкин эмас. Тавба, сир бой бермаяпти...»

— Сизга ёққан бўлса, олақолинг,— деди титроқ овоз билан Мокрицкий.— Бари бир менга кичик.— У қўлқопни кийиб кўрсатди.— Мана, кўряпсизми? Опамнинг қандай тўқишини биламан... Ҳанузгача ёш бола деб ўйлайди...

— Нима деяпсиз, Костя,— деди Рита.— Бунни сизга юборишган.

— Тўғри, лекин мен уни сизга совға қиламан.

— Менга каттароқ-ку!

— Ҳечқиси йўқ.— Сўзида туриб олди Мокрицкий.— Бир-икки ювилса, киришиб кетади.

— Ундай бўлса... Раҳмат, Костя. Мен ҳақини тўлайман. Қанча туради?

— Қўйсангиз-чи, Рита, бу сизга совға!

— Ўртоқлар, мен бозорга келиб қолдим шекилли?— деб суҳбатга қўшилди Липай.— Берса ол, урса қоч дейишган... Хўш, яна нималар бор экан, қараб кўр-чи?

Қутидан газетага ўралган иккита нарса чиқди. Мокрицкий бирида гўшт, иккинчисида қолбаса борлигини сизди. Сўнг эҳтиёткорлик билан сочиққа ўралган, шиша идишга солинган асални, қалингина чўчқа ёғини, бир неча саримсоқ пиёзни, шу йил ёзда таътил чоғида ўзи терган олмалардан қуритилган қоқинни олди.

— Хўп, мен югурдим!— бетоқатлик билан деди Липай.— Сен эса, Кастусь, дастурхон масаласини ҳал қил. Ҳаммаси шоҳона бўлсин.

— Бўпти!— деди Мокрицкий Ритага кўз қирини ташлаб.

Рита яна каравотга ўтириб олган, тиззасидаги магнитофонни бурар, унинг остида эса қўлқоп кўриниб турарди.

«Наҳотки ўша сентябрь оқшомини унутган бўлса?! Наҳотки кўчанинг ўртасидан юриб келишгани, қандай шеърлар ўқигани, мен китлар ҳақида сўзлаганимда қотиб-қотиб кулгани, кейин хайрлашиш чоғида қандай ноқулай аҳволда қолганим ёдидан кўтарилган? Балки, мени қийин аҳволга солмаслик учун шундай қилаётгандир? Бир ҳисобдан олиб қараганда, мен кимман ўзи? Уни менга ўхшаб кузатиб қўйганлар камми? Қайтага,

Липайга ҳеч нарса демагани учун хурсанд бўлишим керак...»

— Колбасани майда қилиб кеса кўрма, ёққа қовурган маъқул,— хонадан чиқаётиб маслаҳат берди Липай.— Мазалироқ бўлади. Студентлар тажрибасида синаб кўрилган. Ритани ҳам зериктириб қўйма. Мен ҳозир, бир зумда...

Ёлғиз қолишгач, яна хаёлга берилди. «Ўзим сурбетлик қилиб ўша кунги оқшом ҳақида гап бошласам-чи? Липай йўқ, қулай фурсат бўлса... Е айтиб берармикан? «Оксана, эсингиздами, рақс кечасидан қайтганимиз? Энди бўлса, ўзимизни худди нотанишлардек кўрсатишимизга нима ҳожат», десаммикин?»

Рита ҳамон каравотда ўтирар, хонадаги буюмларга бепарво назар ташлар, қўлқопнинг бир пойи эса нозикина оёқлари остида ётарди...

— Уялма, олавер! Бундай сигаретани умринг бини бўлиб чекмагансан. Ол!

«Йўқ, десаммикан,— ўйлади Мокрицкий.— Бари бир чекмайман-ку...» Лекин кўнгли бўлмай зарҳал ҳарфлар билан «Лорд» деб ёзилган сигаретадан олиб, бармоқлари орасида эзгилади. Рита узатган зажигалкадан тутатди. Бир-икки тортган эди, йўтал босиб келди.

— Қачонлардир чекардим. Фақат бунақасини эмас, албатта, аччиқроғини. Агар онам чекишимга қаршилик кўрсатмаганида, эҳтимол ҳозир ҳам чекармидим...

Ританинг чеккан сайини ҳузур қилаётгани сезилиб турибди. «Қара-я, бармоқлари орасида кишининг ҳавасини келтирадиган даражада тутиб чекади».

Магнитофондан ҳамон қандайдир шовқинли куй таралар, бу шовқин дераза ортида эшитилаётган бўроннинг увиллашига қўшилиб кетарди.

Мокрицкийнинг назарида рўпарасида ўтирган Рита билан Липайнинг овози узоқдан келаётгандай туюлди. Костя аввалига уларни жимгина тинглаб ўтирди. Кейин бир-икки бор суҳбатга қўшилди-ю, аммо гапини охиригача айтолмай, қизнинг олдида изза бўлгани қолди. Шундан кейингина индамай ўтиришни маъқул кўрди. Липай ҳам унинг машаққат билан топган китоби, биринчи курс янгиликлари ҳақидаги гапларини эшитишни хоҳламаётгани кўриниб турарди... Мокрицкий соддалигига бориб, улар билан гурунглашиши келар, қишлоқда кўрган-кечирганларини: неча марта балиқ овига чиқиб ҳаммани лол қолдиргани, бўри, тулкигача ов

қилгани, район газетаси бу ҳақда жасорат деб ёзгани ҳақида сўзлашни истарди.

Лекин бу гаплар уларни қизиқтирармиди? Липай, э, шуни ҳам гап деб айтяпсанми, дейиши аниқ. Мана, Рита ўтган йили Югославияга қилган сафари ҳақида шундай сўзлаяттики, кунбўйи ҳикоя қилса ҳам эшитишга рози бўласан. Аммо Липайга унча-мунча гапни маъқул қилиш қийини. Архангельск областига бориб қандай пул ишлагани ҳақида роса мақтанган.

Мокрицкий яна Рита ҳақида ўйлай бошлади. Мана у — шундоқ ёнгинасида, Липайнинг қўйнига кириб кетгудек бўлиб, кўзларини сузиб алланималар деб шивирляпти. Унинг учун гўё атрофда ҳеч ким йўқдек, Игорь билан ҳузур қилаётгани сезилиб турибди..

«Бу ердан тезроқ кетиш керак».

Мокрицкий ҳамхонасини Рита билан қолдириб, совуқ ва қоронғи йўлакка чиқмоқчи бўлди. Лекин ҳарчанд уринса ҳам стулдан туролмас, оёқлари худди полга михлангандек эди. Аксига олиб кўзини юмса, боши гир-гир айлана бошлади.

— Ухлаб қолдингми? — Липайнинг овози гира-шира эшитилди. — Ичсанг-чи, қачонгача кутамиз? Бу бошқа гап... — Липай бир кўтаришда рюмкани бўшатди. — Қандай ичиш кераклигини ўрган, Кастусь!

Мокрицкий қўлига рюмкани олди. «Ичаман! Фақат... Фақат мазах қилмаса бўлгани».

— Қўрдингми? Ичолмаяпти, — Липай қаҳ-қаҳ этиб кулди. — Рита, энди сенинг навбатинг.

— Ёрдам бермасангизлар, ичолмайман, — деб нозланди Рита.

— Кастусь, биздан ёрдам сўрашяпти. Рицарь эканлигимизни унутма! Қани қадаҳинг, қаёққа беркитдинг? Нега афтингни бужмайтирасан?

— Рислинг — яхши вино, — деди сокин овоз билан Рита.

«Наҳотки бу ўша Оксана?! Наҳотки ўша шеър ўқиган, рақс кечасидан қайтаётиб шодлиги кўксига сигмаган, олди-қочди гапларимга ишонган Оксана бўлса? Йўқ, бошқа, унинг овози бутунлай ўзгача, қандайдир юмшоқ, самимий эди».

«Нима, сен ҳеч янглишмаганмисан?» — Мокрицкий бу саволни ўзига ўзи бердим, ё бошқа биров айтдим, англай олмади. Ҳар қалай бу гап унинг жунбушга келаётган туйғуларини совутиш учун юрагига таскин бериш учун айтилгандек эди.

Шошма-шошма... Ҳақиқатан ҳам шаҳардаги «пўрим кийинган қиз»ларнинг бир-бирига ўхшашлигини сезмаганмиди? Гўё уларнинг чеҳраси бошқа-ю, аммо ўзлари қандайдир умумий жиҳатлари билан ўхшаб кетадилар-ку! Бу нарсаларни янглиштириб бўладими? Ушанда у Оксана билан ғира-шира залда рақс тушганди. Қайтишда эса кўнглиларининг майлига изн бериб, чироқлардан йироқроқ юришганди. Ахир у Оксанани қанча кўрди? Бир соат, ҳатто ундан ҳам кам...

Шу пайт магнитофондан сокин куй тарала бошлади. Мокрицкий наздида хона гўё ёришиб кетгандек, нафас олиш ҳам енгиллашгандек туюлди. Хонадаги стол устида ҳамон сигаретанинг ачимсиқ ва қуюқ дуди ўрларди. Зум ўтмай, негадир, кузак чоғлари хиёбонларда тутаб ётган баргларнинг, ёндирилаётган хазонларнинг ҳидини туйди. Сўнг... Оксананинг ғира-шира кўчада кетаётгани кўз ўнгида гавдаланди.

Мокрицкий қизнинг овозидан сергак тортди.

— Бирортангиз рақсга таклиф қилсангизлар бўлармиди? Ё рицарлик қилишдан воз кечдингизларми?

Мокрицкий елкасидан тоғ ағдарилгандек енгил тортди. Бир ерда ўтираверганиданми, ё бинойидек кайфи ошганмиди, оёқлари мадорсиз эди. У гандираклаб қизга яқинлашди.

— Рита... Сизни рақсга таклиф этншга рухсат беринг...

Қиз бу таклифдан тараддудланиб қолди. Чиройли кўзларини пирпиратиб Липайга қаради. Сўнг ялинганнамо оҳангда:

— Игорь, фақат рашк қилма, хўпми?— деди.

Липай истеҳзо билан кулди.

Рита то ўрнидан тургунча, музика тугади.

— Эҳ, каллам қурсин, унутганимни қаранглар...— Мокрицкий шундай деб гуноҳкорона жилмайди.— Ахир асал ҳам юборишган-ку!

— Сени зиқна деб ўйлаётувдим, шуни ҳам аяйдими деб,— Липай ўтирган жойида сархуш кўзларини тикди.— Ўрага тушиб гум бўлган сичқонга ўхшаб индамаётганингга...

— Қўйсанг-чи, Игорь! Шуни аяйманми?— Мокрицкий кўксига муштлади.— Ана... қутида, олишинг мумкин.

Липай истамайгина ўрнидан туриб, каравот тагидаги қутини олди-да, кавлаштира бошлади.

— Наҳотки табиий бўлса?— деб сўради Рита. Қиз худди Липайдан сўраётгандек мурожаат қилди-ю, аммо

икки кўзини Мокрицкийдан узмади.— Жуда тиниқ шекилли. Бозордаги асалларга ўхшаб кетаркан...

Мокрицкийнинг томоғига нимадир тиқилгандек бўлди.

— Нималар деяпсиз, Рита? Бу Пётр амакининг асалидан... Асал эмас, дорининг ўзи. Бизнинг қишлоқда...

— Бизга бари бир: Пётр амакингникими, Костяникими, Иванникими,— Липай Мокрицкийнинг сўзини бўлиб идишдаги асални стол устига қўйди.— Асалнинг қандайлигини ўзимиз билиб олаверамиз.

У идишнинг қопқоғини чиқариб асалга бармоқ тиқиб ялади-да, оғзини чалпиллатиб беўхшов қийшанглади.

— Эҳ! Липа! мени ўлдирдинг!— тоқатсизланди Рита.— Тезроқ мен ҳам татиб кўрай.

— Йўқ, аввал эгаси татисин.— Липай яна асалга қўлини тиқиб, Мокрицкийнинг лабларига тутди.

— Вой, Липа, чидаёлмайман!— шоширди Рита.— Тезроқ...

Мокрицкий бирдан хушёр тортиб ўзини ортга олди, ғазаб билан Липайга тикилди: ногоҳ бор кучи билан унга мушт туширди. Ўзи эса гандираклаб эшик томонга юрди, йиқилиб кетмаслик учун эшик тутқичини ушлаб қаттиқ силтаб тортди...

МУНДАРИЖА

ВЛАДИМИР КОНОН. Маънавий мулоқот босқичлари. <i>Суннат Аҳмедов таржимаси</i>	5
ВЯЧЕСЛАВ АДАМЧИК. Эрта куз кунин. <i>Сурайё Назирхўжаева таржимаси</i>	11
ЯНКА БРИЛЬ. Уч қарра ёлғизлик ҳақида. <i>Сурайё Назирхўжаева таржимаси</i>	19
ВАСИЛЬ ГИГЕВИЧ. Иван. <i>Орзиқул Эргашев таржимаси</i>	29
ГЕНРИХ ДАЛИДОВИЧ. Бегона. <i>Олим Отахонов таржимаси</i>	39
АЛЕКСЕЙ ДУДАРЕВ. Шаҳар узра юлдузлар. <i>Нурилла Отахонов таржимаси</i>	53
АЛЕСЬ ЖУК. Кетиш. <i>Хурийд Дўстмухамедов таржимаси</i>	69
ВИКТОР КАРАМАЗОВ. Тўрғай. <i>Дилбар Ҳожисва таржимаси</i>	80
АНАТОЛИЙ КУДРАВЕЦ. Микола қайтиб келди. <i>Маҳмуд Яҳёев таржимаси</i>	90
ИВАН НАУМЕНКО. Иван билан Марья. <i>Орзиқул Эргашев таржимаси</i>	108
ИВАН ПТАШНИКОВ. Алёшка. <i>Тоир Юнусов таржимаси</i>	120
БОРИС САЧЕНКО. Тушлар. <i>Хурийд Дўстмухамедов таржимаси</i>	129
МИХАС ТИЧИНА. Александра буви. <i>Тоир Юнусов таржимаси</i>	139
ИВАН ЧИГРИНОВ. Соқин тунда. <i>Тоир Юнусов таржимаси</i>	147
ИВАН ШАМЯКИН. Баҳор кунларида. <i>Эркин Усмонов таржимаси</i>	153
ВЛ. ЯГОВДИК. Қишлоқдан келган совға. <i>Тоир Юнусов таржимаси</i>	165

На узбекском языке

НАПЕВЫ НЕМАНА

Рассказы писателей Белоруссии

Редактор Э. Миробидов Рассом А. Сухарев

Расмлар редактори Р. Зуфаров

Техн. редактор В. Демченко

Корректор М. Набиева

ИБ № 1609

Теришга берилди 29.10.85. Босишга рухсат этилди 26.04.86. Формати 84×108¹/₂. № 1 қоғозга «Литературная» гарнитурда юқори босма усулида босилди. Шартли босма листи 9,24. Нашр листи 9,70. Шартли кр. отг. 9,45. Тиражи 15000. Буюртма № 37. Баҳоси 95 т. Шартнома № 54—85.

Ўзбекистон ЛҚСМ Марказий Комитети «Еш гвардия» нашриёти, Тошкент, 700129, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг 2- босмаҳонаси. Янгийўл, Самарқанд кўчаси, 44.